

MASARYKOVA UNIVERZITA

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Ústav české literatury a knihovnictví

Český jazyk a literatura

**Poezie v mezní situaci:
česká poezie z koncentračních táborů,
komunistických pracovních táborů
a totalitních vězení**

Magisterská diplomová práce

Vypracovala: Bc. Petra Čáslavová

Vedoucí práce: PhDr. Zbyněk Fišer, Ph.D.

Brno 2009

Bibliografický záznam

ČÁSLAVOVÁ, Petra. *Poezie v mezní situaci: česká poezie z koncentračních táborů, komunistických pracovních táborů a totalitních vězení*. Brno, 2008. 150 s. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav české literatury a knihovnictví. Vedoucí diplomové práce PhDr. Zbyněk Fišer, Ph.D.

Bibliographic note

ČÁSLAVOVÁ, Petra. *Poetry Facing the Extreme: Czech Poetry Originated in Concentration Camps, Communistic Working Camps and Totalitarian Prisons*. Brno, 2009. 150 p. Masaryk University, Faculty of Arts, Department of Czech Literature and Library Studies. Supervisor PhDr. Zbyněk Fišer, Ph.D.

Anotace

Diplomová práce je zaměřena na komplexní analýzu české poezie z koncentračních táborů, komunistických pracovních táborů a totalitních vězení. První část práce je věnována obecnému uvedení do problematiky – historickým souvislostem, popisu vězeňských mechanismů a podmínek a jejich vlivu na vězněného člověka. Dále je poukázáno na okolnosti vzniku vězeňské poezie a problematiku jejího vydávání. Připojena je vlastní typologie autorů vězeňské poezie. Poslední část diplomové práce je vyhrazena rozboru obsáhlého materiálu vězeňské poezie v kategoriích času, prostoru a lyrického subjektu s cílem určit obecné znaky vězeňské poezie.

Annotation

The thesis focuses on analyzing the Czech poetry originated in the concentration camps, the communist labour camps and the totalitarian prisons. The first part outlines a historical background, describes the conditions and machinery in prisons and their influence on people's mind. Then we refer to circumstances of and the problems with publishing the prison poetry. There is also a typology of the authors of the prison poetry. Finally, the third part concentrates on analysis and interpretation of selected poems in categories of time, space and the lyric subject.

Klíčová slova

Vězeňská poezie, česká literatura 20. století, koncentrační tábory, komunistické pracovní tábory, totalitní vězení, politické procesy

Keywords

Prison poetry, Czech literature of the 20th century, concentration camps, communist labour camps, totalitarian prison, political trials

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury. Současně dávám svolení k tomu, aby tato diplomová práce byla umístěna v Ústřední knihovně FF MU a používána ke studijním účelům.

V Brně dne 15. července 2009

Poděkování

Na tomto místě bych velmi ráda poděkovala svému vedoucímu diplomové práce PhDr. Zbyňku Fišerovi, Ph.D., za jeho cenné rady, připomínky a celkovou pomoc a podporu při zpracování práce.

Obsah

Úvod.....	9
1. Dvacáté století v Československu – ve znamení dvou totalit	11
2. Životní podmínky v táborech a vězení	21
2.1 Vězeňské mechanismy a poměry	21
2.1.1 Německé koncentrační tábory	23
2.1.2 Československé pracovní tábory	26
2.1.3 Vazební a pevné věznice	32
2.2 Člověk-vězeň v mezní situaci	39
3. Kulturní a duchovní život v táborech a vězeních	52
4. Vězeňská literatura	61
5. Česká vězeňská literatura z období totalit 20. století	64
5.1 Vězeňská lyrika – od vzniku k vydání	66
5.1.1 Lyrické múzy ve vězení	66
5.1.2 Typologie autorů vězeňské poezie	72
5.1.3 Podmínky vzniku, přechovávání a pašování veršů	80
5.1.4 Problematika vydávání vězeňské poezie	87
5.2 Vězeňská próza, memoáry a dopisy	100
6. Interpretace vězeňské poezie	101
6.1 Kategorie času	102
6.1.1 Historický čas	102
6.1.2 Individuální čas	105
6.1.3 Cyklus dne – den a noc (světlo a tma)	107
6.1.4 Cyklus roku – roční období a svátky	110
6.2 Kategorie prostoru	111
6.2.1 Uzavřený prostor – dráty, mříže, zdi	111
6.2.2 Vězeňské a táborové reálie	115
6.3 Kategorie lyrického subjektu	117
6.3.1 Kolektivnost a samota	117
6.3.2 Depersonalizace	119
6.3.3 Zoufalství a naděje	120
6.3.4 Rodina a láska	123
6.3.5 Víra – Bůh a svoboda	125

6.4	Literárně-estetické prostředky	126
6.5	Shrnutí.....	129
Závěr		131
Použitá a doporučená literatura.....		134

Motto

Básníku uříznete obě ruce, bude artikulovat hlasem, vyříznete mu jazyk, rytmickým kýváním hlavy bude sdělovat své poselství a svá znamení. Tak mu utrhnete hlavu; myslíte-li si, že budete mít pokoj a klid od básníků, mýlíte se. Jejich rozevřené rakve budou hovořit.

(Zdeněk Rotrekl, *Básníkův skrytý čas*, 1990, s. 49)

Úvod

Ač to odbornému úzu zcela neodpovídá, ráda bych uvedla svoji diplomovou práci osobní vzpomínkou. Při náhodném poslechu rozhlasové stanice *Vltava* jsem zaslechla následující verš: „Ale já vám pravím: přehazovali nás / lopatou.“ Zbystřila jsem. Byly to verše Pavla Janského, které vznikly ve vězení. Tento silný, bezprostřední vjem vyvolal v mé mysli řadu otázek. Kolik takových veršů v pohnutém 20. století vzniklo? Kdo všechno je psal? Jak a v jakých podmínkách byly psány? Mají básně z vězení nějaké společné znaky? Co prozrazují o vězněném člověku?

Při postupném mapování vězeňské literatury, zvláště pak vězeňské poezie jsem s překvapením zjistila, jak je její dosavadní obraz v literární vědě roztříštěný, neúplný. Informace jsou porůznu roztroušeny v příručkách literárních dějin, studiích, memoárech a svědectvích, doslovecích a předmluvách. Je zarážející, že v roce 1976 Antonín Kratochvíl v předmluvě k antologii *Básníci ve stínu šibenice* píše, že „úsek vězeňské literatury je velkým úkolem pro české i slovenské literární kritiky a historiky. Tato málo známá oblast české a slovenské literatury si zaslouží dominující pozornosti [...]“.¹ Ale ještě v roce 2007 Michal Jareš, při příležitosti otištění sbírky *Přádenko z drátů*, poezie skautů vězněných v lágru Rovnost, v časopise *Aluze*, opět upozorňuje na nezájem literární historie o tuto oblast literatury a na to, že „dodnes tak o vězeňské poezii máme jen mlhavé představy“² (což zdůvodňuje ale mimo jiné i tím, že řadu textů vězeňské poezie neznáme a tím, že některé texty nespravedlivě zapadly). Navzdory tomu, že lze v současnosti v literární vědě zaznamenat určitý zájem o tuto problematiku,³ nám konkrétně o vězeňské poezii skutečně chybí ucelené pojednání. Toto zjištění mne motivovalo k pokusu o jeho vytvoření, samozřejmě s vědomím, že mé úsilí je značně omezeno už samotným rozsahem diplomové práce. Tematické zkoumání vězeňské

¹ KRATOCHVIL, Antonín. Literatura v době procesů. In KRATOCHVIL, Antonín (ed.). *Básníci ve stínu šibenice: antologie z děl českých spisovatelů – politických vězňů stalinské éry*. Řím: Křesťanská akademie, 1976, s. 15.

² JAREŠ, Michal. *Přádenko z drátů*. *Aluze*, 2007, roč. 10, č. 2, s. 124. Dostupné z: <http://www.aluze.cz/2007_02/14_Archivalie_Pradenko_Uvod.php>.

³ V letech 2002, 2004 a 2006 se například v Brně uskutečnila konference s názvem *Literatura určená k likvidaci (II, III)*. Významná byla v tomto ohledu také konference s názvem *Literatura, vězení, exil*, která se konala v Praze v roce 1996. Vězeňské literatuře se rovněž podrobněji věnuje například autorský kolektiv *Dějiny české literatury 1945–1989* z roku 2008. V nedávné době se přímo tématem vězeňské zkušenosti v poezii zabývá také několik diplomových prací – viz ANDREE, Lukáš. *Vězeňská zkušenost Josefa Čapka*. [s. l.] Brno: Masarykova univerzita, 2005. Diplomová práce; ANDREE, Lukáš. *Vězeňská zkušenost Jana Zahradníčka*. [s. l.] Brno: Masarykova univerzita, 2008. Diplomová práce; JANŠTA, Petr. *Vězeňská poesie kněží Jindřicha Jenáčka a Jiřího Víchy*. [s. l.] Opava: Slezská univerzita v Opavě, 2004. Diplomová práce.

lyriky jsem proto zúžila na oblast poezie z koncentračních táborů, komunistických lágrů a pevných vězení – právě v nich má původ většina dostupné české vězeňské poezie.

Předložená práce nemá ryze literárněvědný charakter. Její pojetí je interdisciplinární. Snahu o takový přístup signalizuje i název práce, který odkazuje k českém překladu sociologicko-antropologicky laděné knihy Tzvetana Todorova *V mezní situaci* – v originálu *Facing The Extreme*. Inspirativní je pro mě totiž mimo jiné právě přístup sociologie literatury, podle které je literární dílo „předmětem emocionálních reakcí, je nositelem estetické, ale také sociální informace“.⁴

Obecně se zaměřím na hledisko historické – mechanismy totalitních režimů (nacistického a komunistického), sociologické – na jakých principech tábory a vězení vlastně fungovaly, psychologické – jak člověk reaguje na věznění. Poukáži na to, v jakých fyzických i psychických podmínkách vězeňská poezie vznikala. Literárněvědné hledisko pak nebudu redukovat jen na literární rozbor, který má prokázat svébytnou existenci vězeňské lyriky jako specifického lyrického žánru, ale připojím také rozbor vnějších okolností, který může ozřejmit momenty jejího zrodu, přechovávání ve vězení, případného pašování ven z vězení a problematiku jejího vydávání. Podobně – i když o vězeňské próze – uvažuje Jan Lukeš, autor knihy *Stalinské spirituály* o vězeňské próze autorů-vězňů padesátých let 20. století:

Nezdůrazňoval bych tyto okolnosti vzniku knihy, kdyby se mi nezdálo, že měly dosti podstatný vliv na její konečnou podobu. Mohl jsem si ušetřit mnoho krušných chvil, kdybych se pustil do volně krasodušných úvah nad nevelkou hromádkou literárních textů. Čím víc jsem se do nich však nořil, tím více se mi jevilo jako zhola nemožné psát o nich, aniž bych se pokusil zjistit maximum o jejich autorech i souvislostech jejich zrodu, aniž bych se je – autory i texty – pokusil pochopit také z nich samých.⁵

⁴ Miloslav Petrusek. *Sociologie a literatura*. Cit. dle BAUER, Michal. *Ideologie a paměť: literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*. Jinočany: H&H, 2003, s. 7.

⁵ LUKEŠ, Jan. *Stalinské spirituály: zkušenost politických vězňů 50. let v české próze*. Praha: Československý spisovatel, 1995, s. 157.

1. Dvacáté století v Československu – ve znamení dvou totalit

Československo bylo ve 20. století, tak jako další středoevropské země, zasaženo dvěma totalitními režimy – nacismem a komunismem.⁶

Totalitarismus – nacismus i komunismus – představuje v negativním slova smyslu mezní formu politického života. Základním rysem nacismu, jak ho známe z období okupace, i komunismu 50. let jako totalitních systémů je teror.⁷ Teror, kterým si chce stát podmanit jednotlivce, vynutit si jeho poslušnost, poddanství, ovládnout celý jeho život a který se projevuje vypjatou atmosférou strachu a všudypřítomností hrozby. Mezním projevem těchto totalitních režimů se staly koncentrační tábory a sovětské gulagy. Tyto tábory lze považovat za vyvrcholení principu systematického teroru a totalitní organizační moci.⁸ Průmyslové vyhlazování a industrializovaná smrt, které byly založeny na racionalitě a využití moderních technologií, pak představují i krajní podobu moderní průmyslové společnosti.⁹

Masové vraždy, masakry cizinců, sociálních vyždědenců, politických odpůrců, válečných nepřátel a etnických menšin provázely kulturní dějiny tvora zvaného homo sapiens neustále. Ale koncentrační tábor, teror a organizované vyhlazování patří k vynálezům 20. století. [...] Historicky jedinečné a bezpříkladné je státem podněcované a průmyslově provozované masové vyhlazování Židů, Romů a Sintů Němci. Proces zabíjení není tak neobvyklý jako genocida prováděná s pomocí osvědčené státní správy, s veřejnou službou vyhlazování. Se

⁶ Teoretickou analýzou totalitních mechanismů (zejména pak nacistických) se zabývali mnozí odborníci – historikové, filozofové, sociologové, psychologové ad. Mezi nejznámější a nejpronikavější práce z této oblasti patří: AMÉRY, Jean. *Bez viny a bez trestu: pokus o zvládnutí nezvládnutelného*. Praha: Mladá fronta, 1999; ARENDOVÁ, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*. Praha: Oikymenh, 1996; ARENDOVÁ, Hannah. *Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla*. Praha: Mladá fronta, 1995; BAUMAN, Zygmunt. *Modernita a holocaust*. Praha: SLON, 2003; JASPERS, Karl. *Otázka viny: příspěvek k německé otázce*. Praha: Academia, 2006; TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Praha: Mladá fronta, 2000; TRAVERSO, Enzo. *Trhlina v dějinách: esej o Osvětimi a intelektuálech*. Praha: Academia, 2006.

⁷ Mezi rysy totalitních režimů se obecně řadí „oficiální vševysvětlující ideologie, totální cenzura, úplná kontrola státu nad ekonomikou (včetně částečného omezení soukromého vlastnictví), absolutní monopol státu na kontrolu, výrobu a využití ozbrojené moci a v neposlední řadě fyzický a psychický teror obyvatelstva [...]“ (BALÍK, Stanislav. Čeští katoličtí intelektuálové a nedemokratické režimy. In KUBÍČEK, Tomáš, WIENDL, Jan /ed./ *Víra a výraz: sborník z konference „...bývalo u mne zotvíráno...“: východiska a perspektivy české křesťanské poezie a prózy 20. století*. Brno: Host, 2005, s. 176–177.)

⁸ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Praha: Mladá fronta, 2000, s. 292–293.

⁹ TRAVERSO, Enzo. *Trhlina v dějinách: esej o Osvětimi a intelektuálech*. Praha: Academia, 2006, s. 219, 226.

zřízením továren na smrt [...] se dosáhlo nejen nového způsobu zabíjení, ale také vrcholu v negativních dějinách sociální moci a moderní organizace.¹⁰

Šokující bylo i to, že „[v] totalitních táborech došlo naplnění něco, co se v moderní době nejvíce podobá ztělesněnému zlu. Jeho strůjci však [...] nejsou žádné zrůdy ani bestie, nýbrž obyčejní lidé – lidé jako my.“¹¹

„Konečné řešení židovské otázky“ si vyžádalo přibližně šest milionů obětí, z toho z tehdejšího Československa jich bylo 272 000 (z Čech a Moravy 80 000).¹² Lidé umírali nejen v koncentrační a vyhlazovacích táborech, ale též, což je často opomíjeno, v řadě pracovních a pobočných táborů, které se nejednou nacházely blízko měst a silnic, v areálech soukromých firem.

Za protektorátu byl samozřejmě v mnoha ohledech ochromen kulturní a duchovní život – uzavřením vysokých škol, zatýkáním studentů a intelektuálů, vyřazováním knih z knihoven, postupující germanizací, existencí cenzury, ba dokonce „[k]e konci okupace se česká kultura ocitala již na prahu likvidace. Prakticky přestaly vycházet hodnotné knihy, uzavřena byla divadla, muzea, výstavy, časopisy zastaveny.“¹³

V německých koncentračních táborech a nacistických věznicích byla vězněna řada českých spisovatelů a představitelů kulturního života (Ilja Bart, K. J. Beneš, E. F. Burian, Václav Černý, Karel Dvořáček, Norbert Frýd, Miloš Jirko, Závěš Kalandra, Jaroslav Kvapil, Ferdinand Peroutka ad.¹⁴). Kulturní a intelektuální elita totiž představuje pro každý totalitní systém velké nebezpečí, to se ostatně vzápětí ukázalo po Únoru 1948. Někteří byli popraveni nebo v táborech a vězeních zahynuli (Hanus Bonn, Josef Čapek, Julius Fučík, Ivan Javor, Milena Jesenská, Kurt Konrad, Jaroslav Kratochvíl, J. J. Paulík, Karel Poláček, Eduard Urš, Bedřich Václavěk, Vladislav Vančura, Karel Vokáč a další¹⁵).

Po poválečném třiletí, které nelze považovat za zcela demokratické, ale spíše za „pretotalitní“,¹⁶ se po únorovém převratu v roce 1948 do Československa znovu vrací

¹⁰ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha: Argo, 2006, s. 22.

¹¹ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Praha: Mladá fronta, 2000, s. 254.

¹² *Židé – dějiny a kultura*. Praha: Židovské muzeum, 1997, s. 81–82.

¹³ LEHÁR, Jan aj. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 685.

¹⁴ JANOUSEK, Pavel aj. *Dějiny české literatury 1945–1989. I. 1945–1948*. Praha: Academia, 2007, s. 24.

¹⁵ Tamtéž, s. 24.

¹⁶ Pretotalitním se toto období označuje kvůli značné mobilizaci společnosti, určité ideologičnosti tehdejšího režimu a v neposlední řadě snaze KSČ po monopolizaci moci. Už tehdy se také například uskutečnily útoky na katolické intelektuály, kteří byli obviňováni z kolaborace a označováni za fašisty. (Viz BALÍK, Stanislav aj. *Politický systém českých zemí 1848–1989*. Brno: Masarykova univerzita, 2003,

totalitní moc. V Československu byla zahájena přestavba řízená Sovětským svazem, přičemž totalitní praktiky komunistické moci začaly ihned fungovat. Došlo k čistkám na úřadech a dalších institucích, zejména pak na vysokých školách, které opustila takřka čtvrtina všech posluchačů a spolu s nimi i řada vysokoškolských profesorů (Václav Černý, Růžena Vacková, Zdeněk Kalista ad.). K obratu a dalekosáhlým změnám došlo ostatně v celém kulturním životě – včetně toho literárního. Ruší se mnohá soukromá nakladatelství, končí vydávání většiny časopisů, zavádí se cenzura. Do stoupy opět míří miliony knih vyřazovaných z knihoven, do nového Svazu československých spisovatelů, přeměněného z původního Syndikátu českých spisovatelů, jsou přijímáni již jen vybraní autoři (rozhoduje přitom třídní hledisko a politická uvědomělost), ostatní nepohodlní autoři jsou vyloučeni, oficiální literární život ovládá štollovský dogmatismus.¹⁷ Mnozí spisovatelé se proto raději stahují z veřejného života a umlkají,¹⁸ případně odcházejí do emigrace.¹⁹

Další perzekuce režimu byly namířeny proti „kulakům“, kteří překáželi kolektivizaci zemědělství a budování Jednotných zemědělských družstev (JZD) a proti soukromým živnostníkům, jejichž živnosti stát po roce 1948 znárodnil. Zvláštní perzekuci pak byla vystavena katolická církev.²⁰ V dvou etapách se dubnu roku 1950 uskutečnila tzv. akce K (kláštery), během které došlo k násilnému vysídlení a přesídlení řeholníků do speciálních internačních klášterů a celkové likvidaci mužských řeholních řádů. Podobná

s. 120–121; BALÍK, Stanislav. Čeští katoličtí intelektuálové a nedemokratické režimy. In KUBÍČEK, Tomáš, WIENDL, Jan /ed./ *Víra a výraz: sborník z konference „...bývalo u mne zotvíráno...“: východiska a perspektivy české křesťanské poezie a prózy 20. století*. Brno: Host, 2005, s. 181–183.)

¹⁷ O praktikách režimu v oblasti kultury a socialistické kultuře obecně viz BAUER, Michal. *Tíseň tmy aneb halasovské interpretace po roce 1948*. Praha: Akropolis, 2005; BAUER, Michal. *Ideologie a paměť: literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*. Jinočany: H&H, 2003; HOŘEC, Jaromír. *Doba ortelů*. Brno: Scholaris, 1992; JANOUSEK, Pavel aj. *Dějiny české literatury 1945–1989. I. 1945–1948*. Praha: Academia, 2007; KNAPÍK, Jiří. *V zajetí moci: kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha: Libri, 2006; KNAPÍK, Jiří. *Únor a kultura: sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha: Libri, 2004; KUSÁK, Alexej. *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Praha: Torst, 1998; MACURA, Vladimír. *Šťastný věk: symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha: Academia, 2008.

¹⁸ Například Jakub Deml, Jaroslav Durych, Jaroslav Seifert a další.

¹⁹ Byli mezi nimi Egon Hostovský, Jan Čep, Ivan Blatný, Ivan Jelínek, František Listopad, Jiří Voskovec, Ferdinand Peroutka, Pavel Tigrid, Viktor Fischl, Zdeněk Němeček a další.

²⁰ O osudech katolické církve a jejích představitelích nejen v době komunismu více viz BALÍK, Stanislav, HANUŠ, Jiří. *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007; FIALA, Petr, HANUŠ, Jiří (ed.). *Katolická církev a totalitarismus v českých zemích*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2001; HAVLÍČKOVÁ, Helena. *Dědictví: kapitoly z dějin komunistické perzekuce v Československu 1948–1989*. Olomouc: Votobia – Poznání, 2002; VAŠKO, Václav. *Dům na skále. 1. Církev zkoušená: 1945 – začátek 1950*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2004; VAŠKO, Václav. *Dům na skále. 2. Církev bojující 1950 – květen 1960*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007; VAŠKO, Václav. *Dům na skále. 3. Církev vězněná: 1950–1960*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008.

akce – akce Ř se opakovala v průběhu léta a podzimu 1950 se ženskými kláštery.²¹ Stát klášterní budovy převzal do svého vlastnictví. Během akce B byly pro změnu vystěhovávány „státně nespolehlivé osoby“ z Prahy, Bratislavy a dalších měst.

Komunistický systém se snažil vyvolat atmosféru strachu – jejímu dosažení výrazně napomohla série politických procesů organizovaných po vzoru Sovětského svazu.²² V čele soudů stanuli nekvalifikovaní soudci, jejichž výklad zákonů byl dosti svévolný, zvláště co se týkalo užití zákona č. 231/1948 Sb. na ochranu lidově demokratického zřízení, podle kterého mohl být takřka každý obviněn z velezrady. Procesy byly inscenovány podle připraveného scénáře – zadržení se učili z paměti vymyšlené výpovědi. Celé totalitní mašinérii napomáhala masivní propagandistická kampaň v tisku a rozhlase. (I když v některých případech se režim konkrétní procesy snažil utajit.) Odsouzení častokrát neviděli ani obžalobu nebo rozsudek. Mezi odsouzenými byli i mladiství a staří lidé. (Básníku Josefu Palivcovi bylo v době odsouzení 64 let!) Fungování soudního systému, který pozbyl nezávislosti, bylo podřízeno jedinému cíli režimu – zbavit se odpůrců a nepřátel, a to za každou cenu – byly vyneseny desítky rozsudků smrti, celkem bylo pak v letech 1948–1989 popraveno 227 osob z politických důvodů.²³ Průměr délky trestu při rozsudku pak dosahoval přibližně deseti let.²⁴ S rozsudkem se pojila také ztráta čestných práv občanských na dobu určitou, konfiskace majetku, peněžitý trest.

²¹ Mnoho kněží, z nichž se někteří později také věnovali ve vězení básnické tvorbě, bylo odsouzeno k několikaletému vězení: František Daniel Merth zatčen roku 1948 přímo ve zpovědnici, odsouzen na 5 let, propuštěn 1953; Jindřich Jenáček zatčen 1949, odsouzen na 25 let, v roce 1960 amnestován; Anastáz Opasek zatčen 1949, odsouzen na doživotí, v roce 1960 amnestován; v roce 1950 v procesu „Čihošťský zázrak“ byl odsouzen například Silvester Mario Braitto k 25 letům, v roce 1960 propuštěn nebo Vít Tajovský na 20 let, propuštěn 1960; Felix Maria Davídek vězněn v letech 1950–1964; Oto Mádr zatčen 1951, odsouzen na doživotí, propuštěn 1966; ve stejném procesu odsouzen Josef Zvěřina na 22 let vězení, propuštěn až roku 1965; Dominik Pecka vězněn nejprve v letech 1954–1955, poté ještě 1959–1960; Josef Veselý vězněn v letech 1961–1965; Jan Jiří Vícha zatčen 1961, odsouzen na 14 let, propuštěn 1968.

²² Tématem politických procesů se dlouhodobě zabývá historik Karel Kaplan. Viz například KAPLAN, Karel. *Nekrvavá revoluce*. Praha: Mladá fronta, 1993; KAPLAN, Karel. *Největší politický proces*. Brno: Doplněk, 1996; KAPLAN, Karel, PALEČEK, Pavel. *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno: Barrister & Principal, 2008 nebo KRATOCHVIL, Antonín. *Žaluji. I. Svědectví a myšlenky o deformacích stalinové justice v Československu*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990. Výrazné románové svědectví o procesech, které probíhaly sice v Sovětském svazu, ale podle jejichž vzoru byly připravovány procesy v Československu, podal Artur KOESTLER v románu *Tma o polednách* (Praha: Odeon, 1992).

²³ Seznamy popravených: Vykonané tresty smrti z politických důvodů od 25. 2. 1948 do 29. 12. 1989. [online] *Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu služby kriminální policie a vyšetřování*. [cit. 2009–06–15]. Dostupné z:

<<http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/policie/udv/popraveni/poprav/index.html>>.

²⁴ GAĐOUREK, Ivan, NEHNĚVAJSA, Jiří. *Žalářování, pronásledování a zneuznání: svědectví ještě žijících obětí stalinismu v českých zemích*. Brno: Masarykova univerzita, 1997, s. 20.

Komunistická moc se snažila zlikvidovat členy československého důstojnického sboru, vojáky ze západní i východní fronty, dále národní socialisty, lidovce, slovenské demokraty, obchodníky, živnostníky, rolníky, kněží, nekomunistické intelektuály, básníky, literární vědce a spisovatele, spolky a jejich funkcionáře (skauti, sokolové a další), v posledku se obrátila proti „nepřátelům“ ve vlastních řadách a navzdory své doktríně i proti dělníkům, kteří se také zařadili mezi politické vězně a jak se ukázalo, byli nejpočetněji zastoupeni mezi popravenými!²⁵ Dodejme, že mezi oběťmi komunistických represí byli znovu i Židé.²⁶

Tresty se nedotkly pouze odsouzených samotných, ale bylo jimi poznamenáno celé jejich okolí – rodina, příbuzenstvo, přátelé. Rodiny odsouzených se často musely vystěhovat z původního bydliště a byly dále perzekuovány – rodinní příslušníci byli sledováni, obvykle mohli pracovat jen v podřadných zaměstnáních neodpovídajících jejich vzdělání, děti nemohly studovat. Rodiny odsouzených často vysloveně přežívaly.

Bilance politických procesů (čísla jsou pouze orientační, neboť nejsou k dispozici materiály pro přesný součet): 280 000 lidí ve věznicích, 80 000 prošlo tábory nucených prací, 60 000 vykonalo vojenskou službu v Pomocných technických praporech, cca 4300 lidí bylo ubito při výslechu, zastřeleno na útěku nebo zavražděno v táborech a dolech [...]. [jedná se o data z období let 1948–1968 – pozn. autorky]²⁷

Procesy v 50. letech zasáhly i spisovatele. Mezi největší procesy s literáty patřil vykonstruovaný proces s tzv. Zelenou internacionálou, který proběhl v dubnu a červenci roku 1952 a byli při něm odsouzeni zejména katoličtí intelektuálové.²⁸ V průběhu 50. let byli ale zatčeni a odsouzeni i další spisovatelé.²⁹ Přičemž o případném zatčení, délce trestu, propuštění se rozhodovalo na základě poměrně dosti nejasných kritérií:

²⁵ DVORÁKOVÁ, Zora. *Z letopisů třetího odboje*. Praha: Hříbal, 1992, s. 66–69.

²⁶ KRATOCHVIL, Antonín. *Žalují. I. Svědectví a myšlenky o deformacích stalinské justice v Československu*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990, s. 48.

²⁷ BALÍK, Stanislav aj. *Politický systém českých zemí 1848–1989*. Brno: Masarykova univerzita, 2003, s. 147.

²⁸ Josef Kostohryz odsouzen na doživotí, propuštěn 1963; Václav Renč na 25 let (propuštěn 1962), Václav Prokůpek na 22 let (propuštěn 1964), Bedřich Fučík na 15 let (propuštěn 1960), Zdeněk Kalista na 15 let (propuštěn 1960), Josef Knap na 11 let (propuštěn 1955), Jan Zahradníček na 13 let (propuštěn 1960), František Křelina na 12 let (propuštěn 1960), Ladislav Kuncíř na 10 let (propuštěn 1956) atd. Celkem odsouzeni k 216 rokům vězení.

²⁹ Michal Mareš zatčen 1948, odsouzen k 7 letům vězení, propuštěn 1955; Závěš Kalandra zatčen v listopadu 1949, odsouzen k trestu smrti a v červnu 1950 popraven; Edvard Valenta zatčen 1948, propuštěn 1949; Zdeněk Rotrekl zatčen na jaře 1949, odsouzen na doživotí, propuštěn 1962; Josef Palivec zatčen v prosinci 1949, odsouzen na 20 let, propuštěn 1959; Karel Pecka zatčen 1949, odsouzen k 11 letům, propuštěn 1959; Jiří Hejda zatčen 1949, odsouzen 1950 na doživotí, propuštěn 1962; Nina

Komunistická moc byla schopna uvěznit – a v případě Závěše Kalandry i poslat na smrt – levicové umělce a intelektuály (Eduard Goldstücker, Laco Novomeský, Daniel Okáli), byla s to držet ve vězení ženy – spisovatelku Ninu Svobodovou a historičku umění Růženu Vackovou – dlouhých patnáct let, byla schopna odsoudit k absolutnímu trestu alespoň v nepřítomnosti (Františka Kovárnu), byla připravena některé katolíky a ruralisty věznit do 60. let (Zdeňka Rotrekla, Václava Prokūpka, Josefa Kostohryze, Václava Renče, Jana Zahradníčka, Františka Křelínu, Zdeňka Kalistu), jiné propustit v době „tání“ (tak jako v případě Josefa Knapa či nakladatele Ladislava Kuncíře) a ještě jiné – Jakuba Demla a Jaroslava Durycha – vůbec nechat být. Polehčující okolností nebyl ani předchozí pobyt v nacistickém vězení (v případě Václava Černého, Josefa Palivce, Růženy Vackové), ani odbojová činnost v zahraničí (u Jiřího Muchy) – ta byla navzdory oficiálnímu kultu protifašistického odboje naopak leckdy přítěží. Racionální důvody je mnohdy obtížné hledat v případě „nizkých“ trestů (Jiří Kolář, Petr Kopta), osvobozujících rozsudků (Václav Černý, Edvard Valenta) i brzkých omilostnění (Jiří Mucha, Josef Knap).³⁰

Nesmíme zapomenout na to, že nejen na začátku 50. let, ale i v dalších letech probíhaly politické procesy – například ještě v roce 1957 byl zatčen a na 12 let odsouzen Jan Dokulil, švagr Jan Zahradníčka, který první vlně zatýkání unikl (propuštěn až v roce 1965). V roce 1958 byl zatčen a do roku 1960 vězněn spisovatel Jan Beneš, znovu pak vězněn ještě v letech 1966–1968. Pokračovaly i procesy s kněžími a řeholníky.

Mezi oběti komunismu z oblasti kultury lze zařadit rovněž i Konstantina Biebla, Jiřího Frejku či Karla Teiga, které režim sice neodsoudil, ale svými metodami doslova uštvál (Biebl s Frejkou spáchali sebevraždu, Teiga postihl infarkt).

Svobodová zatčena 1949, odsouzena na 15 let, propuštěna 1960, v červnu 1961 znovu zatčena, odsouzena a propuštěna 1967; Ota Rambousek zatčen 1949, odsouzen na doživotí, propuštěn 1963; Pavel Janský odsouzen 1949 na 10 let, propuštěn 1954; Zdeněk Bár vězněn 1949–1957; Petr Pujman zatčen 1949, vězněn 10 měsíců; Josef Suchý zatčen 1949 a odsouzen, z vězení propuštěn 1952; Vladimír Sís zatčen 1949 a odsouzen, zemřel v roce 1957 ve vězení; Jiří Mucha zatčen 1951, odsouzen na 6 let, propuštěn 1955; Eduard Goldstücker zatčen 1951, odsouzen 1953 na doživotí, propuštěn 1955; Stanislav Zedníček odsouzen 1951, vězněn do roku 1954; Růžena Vacková zatčena v únoru 1952, odsouzena na 22 let, propuštěna 1967; Václav Černý zatčen 1952, osvobozen 1953; Jiří Kolář zatčen 1952, po 7 měsících vazby odsouzen, ale ihned amnestován; Petr Kopta odsouzen 1952, 1954 omilostněn; Jiří Stránský zatčen 1953, odsouzen na 12 let, propuštěn 1960, poté znovu zatčen 1973, vězněn do roku 1975.

³⁰ VÉVODA, Rudolf. Prozaická skutečnost lyrického věku: K osudům českých spisovatelů v době nástupu komunistů k moci. *Paměť a dějiny*, 2008, roč. II., č. 4, s. 23.

V Československu v letech 1948–1954 fungovalo přes 420 věznic³¹ a pracovních táborů.³² Po roce 1945 existovaly na našem území nejprve zajatecké tábory, kde byli drženi hlavně němečtí váleční zajatci. V říjnu 1948 byly podle nově schváleného zákona postupně zřizovány tzv. tábory nucené práce (TNP).³³ Vedle TNP fungovaly také trestné tábory.

Do TNP mohl být zařazen člověk mezi 18. a 60. rokem života až na výjimky bez řádného soudu na dobu tří měsíců až dvou let z rozhodnutí funkcionářů NV, členů KSČ a KSS, kteří si tak vyrovnávali účty nejen se svými politickými odpůrci. [...] K tomu, aby byl občan přikázán do TNP, nemusel spáchat žádný trestný čin. Stačilo pouhé podezření, že čin může spáchat, a byl preventivně do TNP poslán. [...] Význam TNP spočíval především v izolaci nepřátel tehdejšího zřízení; ti se měli v TNP převychovat prací [...].³⁴

V roce 1951 se TNP začaly rušit a byly nahrazovány nápravně pracovními tábory (respektive pracovními útvary vězňů, odsouzených či potrestaných).³⁵

Dále existovaly zvláštní pracovní útvary vojenského rázu – pomocné technické prapory (PTP). Byli do nich posíláni politicky nespolehliví vojáci, nepřátelé republiky, kteří nemohli držet zbraň. Služba, kterou si odbývali prací v dolech nebo na stavbách (jednalo se vlastně také o nucené práce), obvykle trvala na rozdíl od běžné vojenské služby několik let.³⁶

³¹ Mezi hlavní vězeňská zařízení můžeme řadit věznice v Praze (Bartolomějská, Ruzyně, Hradčany /Domeček/, Pankrác), v Plzni (Bory, Hrádek), Brně (Špilberk, Cejl, Bohunice, Pisárky, Příční, Orlí) a další po celé zemi (Mírov, Valdice-Kartouzy, Libkovice, Minkovice, Uherské Hradiště, Ostrov nad Ohří, Litoměřice, Stráž pod Ralskem ad.) Na Slovensku to byly věznice v Bratislavě a zejména v Leopoldově (tam byli podle rozhodnutí ministerstva národní bezpečnosti od roku 1952 soustředěni všichni důležití političtí vězni), v Ilavě. Hlavní ženské věznice byly v Pardubicích a slovenských Želiezovcích.

³² DRDA, Adam, KROUPA, Mikoláš. *Kruté století*. Praha: Radioservis, 2008, s. 130.

³³ Tábory se dělily do několika skupin podle několika kritérií: 1/ podle tělesné zdatnosti na těžké (doly, hutě), normální (stavební podniky, vápenky, cementárny, lomy, cihelny), lehké (zemědělské podniky, dílenské práce v TNP) a pomocné (udržovací práce v TNP); 2/ podle sociálního původu a stupně provinění na TNP s politickými delikventy a nepřáteli zřízení (vysoký stupeň ostražitosti), TNP pro ostatní provinilce (šmelináři; nižší stupeň ostražitosti), TNP pro mladistvé provinilce (15–25 let) a TNP pro ženy. (BÁRTÍK, František. *Tábor Vojna ve světle vzpomínek bývalých vězňů*. Praha: Vyšehrad, 2008, s. 25–26.)

³⁴ Tamtéž, s. 26.

³⁵ Některé vznikly z bývalých trestaneckých táborů, některé z TNP, jiné byly vybudovány nově na Jáchymovsku, Slavkovsku a Příbramsku. Jednalo se o tyto tábory: Vykmanov I, Mariánská, Prokop, Eliáš I, Rovnost, Svornost, Ležnice, Ústřední, Bratrství, Eliáš II, Vykmanov II, Svatopluk, Vršek, vojna, XII, Nikolaj a Bytíz. Po celé republice ale fungovaly další pobočky a pracovní útvary (kamenolomy, černouhelné doly apod.).

³⁶ DVOŘÁKOVÁ, Zora. *Z letopisů třetího odboje*. Praha: Hříbal, 1992, s. 64–65.

Od konce 50. let a během 60. let, v souvislosti s úmrtím Stalina a Gottwalda, dochází k určitému režimnímu uvolnění.³⁷ V květnu 1960 byla k výročí patnácti let od konce války vyhlášena první velká amnestie (po menších v letech 1949 a 1951), při které bylo propuštěno přibližně 6 000 politických vězňů. Při další amnestii, v roce 1962, se propuštění dočkalo 2 500 lidí. Ve vězení ale stále zůstávalo asi 3 000 vězňů, kteří byli postupně osvobozováni až v dalších letech. Propuštění bylo ale tzv. na podmínku, takže někteří vězni žili v trvalém strachu z opětovného zatčení.

Teprve na jaře 1968 dochází také k prvním rehabilitacím bývalých politických vězňů (hlavně komunistů). Rehabilitována, a tím znovu přijata zpět do společnosti, z nich však byla jen velmi malá část. Ostatní byli nuceni nadále žít se stigmatem bývalého vězně. Plně rehabilitováni byli až po roce 1989. Bohužel někteří bývalí vězni se vlastní rehabilitace už nedožili (ze spisovatelů například Václav Renč).

V 60. letech se rovněž někteří dříve věznění autoři znovu vraceli do veřejného literárního a kulturního života, ale opět, jako v případě procesů, nebyly podmínky ze strany režimu pro všechny stejné.

Někteří propuštění vězňové se mohli vrátit k vědecké práci (Václav Černý) nebo se uplatnit alespoň v knihovnictví (Laco Novomeský, Petr Kopta), ojediněle – při souběhu jiných okolností – i zahájit vysokoškolské studium (Petr Pujman), zatímco v jiných případech ani pozdější publikační činnosti v 60. letech nebyla zárukou sociálního vzestupu od manuální práce k duševní (Karel Pecka, Jiří Stránský a další). Intervence někdy pomáhala rychle (Petr Pujman), jindy vůbec, i když za ní stáli režimem respektovaní autoři s legitimací KSČ: například Nezvalovy přímluvy před vězněním jednou chránily (Jakuba Demla), podruhé nikoli (Jana Zahradníčka či Josefa Palivce). Dosáhnout obnovy členství ve Svazu československých spisovatelů bylo někdy možné i před zahájením „obrodného procesu“ (J. Mucha v r. 1956, E. Valenta r. 1963, J. Knap a Rudolf Mertlík v r. 1965, V. Renč od r. 1966, F. Křelina v r. 1967), jindy zcela vyloučené i v jeho průběhu (Z. Rotrekl).³⁸

³⁷ Politologové toto období až do roku 1989 označují již jako posttotalitní, konkrétně o letech 1958/1960–1968 hovoří o fázi uvolnění (kvazi-pluralistický posttotalismus), o roce 1968 jako o svěbytné etapě pražského jara, roky 1968–1989 jsou obdobím tzv. normalizace (demokratizující se a pluralistický posttotalismus). (BALÍK, Stanislav. Čeští katoličtí intelektuálové a nedemokratické režimy. In KUBÍČEK, Tomáš – WIENDL, Jan /ed./ *Víra a výraz: sborník z konference „...bývalo u mne zotvíráno...“: východiska a perspektivy české křesťanské poezie a prózy 20. století*. Brno: Host, 2005, s. 177; BALÍK, Stanislav aj. *Politický systém českých zemí 1848–1989*. Brno: Masarykova univerzita, 2003, s. 136–137.)

³⁸ VÉVODA, Rudolf. Prozaická skutečnost lyrického věku: K osudům českých spisovatelů v době nástupu komunistů k moci. *Paměť a dějiny*, 2008, roč. II., č. 4, s. 23.

Navzdory tomu, že v 60. letech proběhly amnestie a rehabilitace některých politických vězňů z 50. let, dochází po roce 1969, v době normalizace nastolené po událostech pražského jara, k dalším represím, čistkám³⁹ a novému zatýkání.⁴⁰ Ještě před tím, v tušení dalšího nepříznivého vývoje, odchází tisíce lidí do exilu.⁴¹ Karel Bartošek o období po roce 1969 tvrdí, že „[b]rutalita policejní a soudní represe po roce 1969 nedosahuje stupně represe na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Jak v míře rozsudků, tak v počtu vězňů a v podmínkách jejich věznění.“⁴² Vzápětí ale dodává, že v Československu byli například Rudolf Battěk nebo Petr Uhl vězněni na tehdejší evropské poměry rekordních devět let.⁴³ (Ivan M. Jirous byl mimo jiné vězněn téměř osm a půl let.) Ze strany Státní bezpečnosti docházelo také k násilným přepadením a útokům na vytipované odpůrce režimu.

Obecně lze období soudních a policejních represí v letech 1969–1989 rozdělit do tří vln. V letech 1969–1972 byli souzeni účastníci demonstrací k prvnímu výročí srpnové intervence, v roce 1972 pak bývalí angažovaní komunisté z roku 1968.⁴⁴ Ve druhé vlně (1976–1978) byli perzekuováni a pronásledováni příslušníci undergroundu a další (liberálové apod.)⁴⁵ Třetí fáze represí proběhla v letech 1980–1982.⁴⁶ Někdy se přidává ještě čtvrtá vlna represí, a to z let 1988–1989.⁴⁷ Soudní a policejní represe tedy přetrvávaly až do pádu režimu.⁴⁸

³⁹ Znovu se opakuje to, čeho jsme byli svědky již v letech 1939 a 1948–1949: vyřazování a ničení knih, rušení nakladatelství a časopisů, které se konstituovaly během doby tání a podobně.

⁴⁰ Karel Kaplan poukazuje na to, že v komunistickém Československu proběhly dvě vlny procesů – první v letech 1948–1954, druhá právě v letech 1970–1972. V první vlně bylo odsouzeno 95 600 osob za politické činy, ve druhé 47 887 osob. První vlna byla sice daleko brutálnější, ale ani ve druhé vlně se režim nevzdal násilných praktik. (KAPLAN, Karel, PALEČEK, Pavel. *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno: Barrister & Principal, 2008, s. 40.)

⁴¹ Například Josef Škvorecký, Zdena Salivarová, Arnošt Lustig, Ludvík Aškenazy, Karel Michal, Věra Linhartová, Ivan Diviš, Antonín Brousek, Petr Král, Josef Jedlička a další.

⁴² BARTOŠEK, Karel. *Český vězeň: svědectví politických vězeňkyň a vězňů let padesátých a šedesátých a sedmdesátých*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2001, s. 11.

⁴³ Tamtéž, s. 11.

⁴⁴ V tomto období byli odsouzeni například R. Battěk, J. Šabata, V. Škutina, P. Šustrová, P. Uhl, J. Müller, později J. Lederer; I. M. Jirous, E. Brikcius, J. Kořán, J. Daniček, I. Binar.

⁴⁵ Tehdy se uskutečnil tzv. proces s českým undergroundem – I. M. Jirous, P. Zajíček, S. Karásek, V. Brabenec. V téže době byli souzeni také členové Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných – P. Uhl, V. Havel, V. Benda, J. Dienstbier, O. Bednářová a dále P. Cibulka, J. Šavřda, L. Lis, J. Lederer nebo znovu J. Šabata.

⁴⁶ Před soud se dostal znovu například R. Battěk nebo J. Šavřda (s V. Liberdou). Dále byli souzeni J. Gruntorád, F. Lizna, E. Kantůrková, L. Lis, J. Šiklová, J. Wolf, P. Cibulka nebo P. Wonka.

⁴⁷ V této vlně represí byli ještě odsouzeni znovu P. Wonka, I. M. Jirous, J. Tichý, V. Havel nebo F. Stárek.

⁴⁸ BARTOŠEK, Karel. *Český vězeň: svědectví politických vězeňkyň a vězňů let padesátých a šedesátých a sedmdesátých*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2001, s. 11–12.

Kromě procesů nelze opomenout ani „dvoudenní či čtyřdenní zadržení, jež u stovek osob dělá u hodin měsíc a roky...“⁴⁹ a další formy útlaku, které se v letech 1969–1989 rozšířily: „V následujících letech se zvýšil význam jiných způsobů boje proti opozici (opakované zdržování a výslechy, různé aktivity StB s cílem rozklížit opozici či zhoršit obraz konkrétního člověka v očích veřejnosti apod.) [...]“⁵⁰ K těmto aktivitám StB by dále patřily například časté domovní prohlídky, sledování, odposlouchávání a další. Formu nátlaku představovalo také donucování k odchodu ze země (tzv. akce Asanace). Mnoho osobností v 70. a 80. letech Československo skutečně opustilo.⁵¹

Obecně lze ale konstatovat, že v tomto období byl režim v postizích odpůrců režimu opatrnější, protože na situaci v Československu byla upírána pozornost zahraničních lidskoprávních organizací (Amnesty International). Rovněž v samotném Československu se postupně formovala určitá protikomunistická opozice⁵² – od vydání Prohlášení Charty 77 až po konstituování řady sdružení a iniciativ, které komunistické represe kritizovaly a vůči režimu se vymezovaly (Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných, později Hnutí za občanskou svobodu, Demokratická iniciativa, České děti a další). Protikomunistická opozice získávala stále větší podporu, v roce 1988 se uskutečnily masové demonstrace proti režimu, které dále pokračovaly až do 17. listopadu 1989, kdy daly impuls k pádu komunismu.⁵³

Nedemokratické období v Československu trvalo v podstatě od roku 1939 až do roku 1989. Co se o této složité době můžeme dozvědět od těch, kteří část svého života museli proti své vůli strávit v nacistických koncentračních táborech, komunistických pracovních táborech a totalitním vězení a kteří se s touto zkušeností vypořádávali i prostřednictvím literární tvorby, si ukážeme v dalších kapitolách.

⁴⁹ BARTOŠEK, Karel. *Český vězeň: svědectví politických vězeňkyň a vězňů let padesátých a šedesátých a sedmdesátých*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2001, s. 11.

⁵⁰ BALÍK, Stanislav aj. *Politický systém českých zemí 1848–1989*. Brno: Masarykova univerzita, 2003, s. 170.

⁵¹ Například Sylvie Richterová, Milan Kundera, Jiří Kolář, Pavel Kohout, Jiří Gruša, Jan Vladislav, Ota Filip, Pavel Zajíček, Vratislav Brabenec, Jaroslav Hutka, Vlastimil Třešňák, Svatopluk Karásek, Jiří Němec, Eugen Brikcius, Jiří Pelc.

⁵² K tomuto tématu více viz OTÁHAL, Milan. *Opozice, moc, společnost 1969/1989*. Praha: Maxdorf – Ústav pro soudobé dějiny, 1994.

⁵³ BALÍK, Stanislav aj. *Politický systém českých zemí 1848–1989*. Brno: Masarykova univerzita, 2003, s. 174–177.

2. Životní podmínky v táborech a vězení

Tato kapitola v naší práci by se mohla zprvu jevit jako nadbytečná. Jelikož se ale máme zabývat poezií, která vznikala v mezní situaci, v podmínkách věznic a táborů, dnes jen stěží představitelných, považujeme za vhodné se v krátkosti seznámit také s psychologickými a sociologickými aspekty života v těchto táborech a vězeních. Tyto znalosti nám mohou pomoci alespoň částečně proniknout k mysli vězně-básníka, a být tak nápomocné při interpretaci vězeňské lyriky. Domníváme se totiž, jak jsme již předeslali v úvodu práce, že v takovém případě, jakým je vězeňská literatura, jsou vnější okolnosti a podmínky vzniku pro dílo natolik určující, že při rozboru veršů není možné je nezohlednit.

V naší práci se orientujeme na poezii z koncentračních táborů, komunistických lágrů a totalitních vězení ve 20. století, tudíž se náš popis životních podmínek bude týkat téměř výhradně těchto prostředí. Mimo jiné bychom chtěli upozornit, že na některých místech v textu práce pro zjednodušení volíme pro pevnou věznici, koncentrační tábor, komunistický lágr-pracovní tábor jednotné označení – vězení. V tomto kontextu se tedy adjektivum vězeňský,-á (literatura) nevztahuje pouze na pevné věznice, ale i na nacistické a komunistické tábory. Tam, kde to bude nezbytné, budeme jednotlivá zařízení odlišovat.

V první fázi se pokusíme shrnout věcná fakta a popsat chod a řád vězení. Ve druhé fázi se zaměříme na osobnost vězně, která byla těmto existenciálním podmínkám vystavena, a na to, jak věznění působilo na psychiku vězňů, jak se odráželo v jejich jednání a podobně.

2.1 Vězeňské mechanismy a poměry

Soustavu vězeňských mechanismů jsme se rozhodli vysvětlit odděleně – nejprve u nacistických koncentračních táborů, poté u československého komunistického lágru a nakonec u vyšetřovací a soudní vazby a pevné věznice.

Co však můžeme říci obecně o těchto zařízeních, je fakt, že se jedná o tzv. totální instituce. Totální instituce představují specifický typ organizace a označují podle E. Goffmana, autora tohoto konceptu:

[...] organizace, které vytvářejí pro své členy prostředí, jež se v zásadním ohledu liší od životního světa, tak jak je znám běžným občanům moderní společnosti. [...] místo, které slouží současně jako bydliště i pracoviště a v němž větší počet podobně situovaných jedinců odříznutých na delší dobu od vnější společnosti vede společně navenek uzavřený a formálně spravovaný způsob života.⁵⁴

Goffman užívá pojem totální instituce především ve spojení s léčebnými institucemi a psychiatrickými ústavy. Konceptem totální instituce však můžeme charakterizovat i systém nacistických koncentračních a komunistických táborů, což lépe pochopíme, představíme-li mechanismy a fungování těchto institucí, jak je Goffman popsal.

S pomocí byrokratických mechanismů dokáží totální instituce ovládnout velké množství lidí.⁵⁵ Všechny každodenní aktivity moderního člověka (spánek, práce, volný čas) se v těchto institucích odehrávají na jednom místě, pod dozorem jedné autority, za přítomnosti druhých osob, podle přesného rozpisu a spějí k splnění cíle dané organizace (v případě koncentračních táborů byla tímto cílem fyzická likvidace). Život v totální instituci se značně odlišuje od domovského světa chovanců, proto se zde kumuluje zvláštní napětí. Chovanci jsou „umrtvováni“, zbavováni vlastní identity (i zásahy do zevnějšku – ostříhání, přidělení čísla, jednotný oděv), vlastního rozhodování, stávají se z nich pouhé objekty se stigmatizovaným statutem, s nemožností rozhodovat o svém životě. Chovanci postupně přijímají formální i neformální pravidla instituce, získávají i určitá privilegia – znalost pravidel, malý počet odměn za poslušnost, znalost forem trestu, přičemž Goffman rozeznává i několik druhů adaptace chovanců.⁵⁶

Jako totalitní instituce v krajní podobě představují nacistické i komunistické tábory moderní organizace, v nichž se organizovaná moc proměnila doslova v organizovaný teror, který se vyznačuje naprostou dehumanizací.

⁵⁴ KELLER, Jan. *Sociologie byrokracie a organizace*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1996, s. 125.

⁵⁵ Rozvoj totálních institucí úzce souvisí s utvářením se disciplinární společnosti v moderní době, tak jak ji popisuje francouzský filozof a psycholog M. Foucault v knize *Dohlížet a trestat*. Disciplinární moc se vyznačuje neustálým dohledem. Disciplíny se jako techniky sloužící k ovládnutí většího počtu lidí snaží o prosazování moci, a to s co nejnižšími náklady, maximální intenzitou a účinkem a zajištěním výkonnosti aparátu, v rámci nichž je vykonávána. (FOUCAULT, M. 2000. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin, s. 303–304.)

⁵⁶ KELLER, Jan. *Sociologie byrokracie a organizace*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1996, s. 128–133.

2.1.1 Německé koncentrační tábory

O struktuře a chodu koncentračních táborů bylo napsáno mnoho teoretických prací. Vybíráme z nich jednu,⁵⁷ knihu Wolfganga Sofského *Řád teroru: koncentrační tábor*, v níž autor podrobně a systematicky analyzuje vznik a fungování koncentračních táborů.⁵⁸

Koncentrační tábory představují zvláštní formu společenství, která je projevem specifického mocenského systému založeného na teroru, organizaci a nesmírném smrtícím násilí. Tábory jsou řízeny absolutní mocí projevující se v různých aspektech, které v následujícím výkladu rozvedeme.⁵⁹

Vše se v táboře dělo systematicky, podle promyšleného rituálu. Nejprůzračnější byly v tomto ohledu vstupní selekce. Při příjezdu byli selektováni lidé rasově či politicky nežádoucí, neschopní práce, Židé (ti byli „vinni kolektivně“). Aby bylo možné selekci provést, byli příchozí záměrně klamáni. Selekce představovaly dobře organizovanou a fungující mašinerii, takže se v nastalém zmatku mohli příchozí jen těžko orientovat a bránit. Selekce ale probíhaly i později v táborovém životě, a to vždy když bylo třeba vězně vytřídit, uvolnit místa, snížit jejich nadbytečné stavy, když zrovna nebyli potřeba. Primárně byla selekce projevem nadřazené absolutní moci. Její výsledek přitom ovlivňovala souhra náhod a táborových okolností.

Příchod do tábora pak provázel šok a bezmoc. Člověk byl zasažen několika událostmi – ponížením, ztrátou důstojnosti (nutnost vysvléknout se), ztrátou posledního majetku (odevzdání cenností atd.), ztrátou postavení a jména (nahrazenými pouhým číslem, který bylo navíc vytetováno), prvním násilím. Tímto způsobem se z lidí nikoliv postupně, ale najednou stávaly pouhé objekty, které se ihned musely adaptovat

⁵⁷ K dalšímu studiu lze z teoretických prací doporučit ostatní knihy z edice Totalitarismus a šoa z nakladatelství Argo, dále ZÁMEČNÍK, Stanislav. *To bylo Dachau*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2003 a trilogii ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941–1945: tvář nuceného společenství. Díl I. Dějiny*. Brno: Barrister & Principal, 2006; ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941–1945: tvář nuceného společenství. Díl II. Sociologie*. Brno: Barrister & Principal, 2006; ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941–1945: tvář nuceného společenství. Díl III. Psychologie*. Brno: Barrister & Principal, 2007; z prózy a vzpomínek pak díla: GLAZAR, Richard. *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*. Praha: G+G, 2007; LEVI, Primo. *Je-li toto člověk*. Praha: Sefer, 1995; VRBA, Rudolf. *Utekl jsem z Osvětimi*. Praha: Sefer, 2007; WIESEL, Elie. *Noc*. Praha: Sefer, 2007; WIESENTHAL, Simon. *Slunečnice: vyprávění o vině a odpuštění*. Jinočany: H&H, 2005.

⁵⁸ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha: Argo, 2006.

⁵⁹ Od koncentračních táborů je pak nutné odlišit tzv. vyhlazovací tábory – „továrny na smrt“. Byly přísně utajovány a sloužily k tajnému vyhlazování lidí v ohromných počtech. Na živu v nich nebylo nikdy tolik lidí, než kolik jich bylo potřeba k likvidaci transportů. Tyto tábory skutečně fungovaly jako továrny, v nichž bylo zabíjení vysoce organizovaný a podminěný dělbou práce. „Továrna na smrt racionalizovala zabíjení a transformovala je na práci, jež nevyžadovala žádné vnitřní zaujetí ani chladnokrevnost, nýbrž věcnost a pečlivost.“ (SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha: Argo, 2006, s. 274.)

a reagovat na okolní mezní situaci. Okolní teror destrukci osobní identity a vlastního času dokonál.

Absolutní moc organizovala také prostor a čas. Prostorový řád tábora byl plně racionalizován. Jeho území bylo rozděleno na sociální a funkční obvody, oddělena byla zóna SS a tábor vězňů (dále rozčleněný na teritoria jednotlivých kategorií vězňů). Vězni byli pod stálou kontrolou, zatímco příslušníci SS se mohli stáhnout do chráněných zón. Celý prostor byl uzavřen před vnějším světem nepřekonatelnými hranicemi, vězni se ocitli v pasti. Byla vymezena „oblast moci, kterou nikdo nemohl opustit, ale do které také nikdo nemohl nahlížet. [...] moc nechává lidi mizet za neproniknutelnými zdmi.“⁶⁰ Symbolem táborové izolace se stala táborová brána jako místo definitivního uzavření.

Vězni byli v táboře umisťováni do jednotlivých bloků, které byly naprosto přeplněny (při spánku museli vězni například ležet nehybně v jedné poloze). „Absolutní moc zahušťuje prostor a ruší osobní teritorium každého jednotlivce.“⁶¹ Člověk pozbyl jakéhokoli osobního prostoru, intimní pásmo neexistovalo, jeho porušení se nešlo vyhnout. Se vzrůstající zhuštěností navíc rostla i agresivita, každý si chtěl uhájit své místo, případně získat místo lepší. Vězni byli fyzicky velkou stísněnou masou, ale jinak je nic nespojovalo, každý cítil vlastní izolaci, opuštěnost.

Táborový čas lze rozdělit na čas sociální a čas subjektivní. Sociální čas je „objektivním standardním časem organizace, který ovšem může moc svévolně natahovat, zpomalovat a zrychlovat.“⁶² Na této nepředvídatelnosti byl založen teror. Vězni byli nuceni se soustředit pouze na přítomnost a trvale čelit smrtelnému nebezpečí, které mohlo přijít kdykoli. V celkové perspektivě se čas v táboře nevyvíjel, nebyl zaměřen k žádnému cíli. Absolutní moc také „[...] ruší spojení mezi minulostí a budoucností a uzavírá lidi do věčné přítomnosti. Neovládá jenom těla, ale zmocňuje se i subjektivního času života každého jednotlivce a jeho mysli.“⁶³ Konečným výsledkem takového působení bylo naprosté odosobnění a ztráta pojetí subjektivního času.

Absolutní moc se opírala o sociální struktury, jež byly v táboře tvořeny personálem, vězeňskou aristokracií a masou vězňů s jejich vlastní hierarchií. Co se týče personálu, měl v táboře úplnou volnost, jeho moc byla neomezená. Je třeba si proto uvědomit

⁶⁰ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha: Argo, 2006, s. 67.

⁶¹ Tamtéž, s. 77.

⁶² Tamtéž, s. 84.

⁶³ Tamtéž, s. 84.

zásadní fakt: „Dozorci mlátili, mučili a zabíjeli nikoli proto, že museli, nýbrž proto, že směli.“⁶⁴

Samotní vězni v táboře byli klasifikováni do několika skupin a rozhodně netvořili rovnocenné společenství. Pro označení vězňů byl vytvořen systém klasifikace podle barev, trojúhelníků a označení. „Systém kategorií působil jako mechanismus diferenciací. Stanovil odstupy, rozdmýčoval protiklady a stanovil sociální meze, které nikdo nemohl překročit.“⁶⁵ Tuto soustavu vykonstruovanou členy SS ale přejímali i vězni a navzájem se podle jejích schémat posuzovali, což pak bránilo vězeňské sounáležitosti. Zavedené kategorie sloužily také k dělbě moci a práce. Ke konci války ale pozbývaly kategorie na důležitosti, rozhodující byla individuální schopnost přežití.

Zvláštní úlohu zastávala v táboře samospráva. Personál tábora si vybíral své pomocníky z řad vězňů, kteří se poté sami podíleli na táborovém teroru. Samospráva měla vlastní hierarchii, která kopírovala organizaci táborové SS. Táborová moc „vděčila za své trvání a pevnost především tomuto pomocnému oddílu malých přísluhovačů [...]. Bez instituce samosprávy a kolaborace funkcionářů by se disciplína a sociální kontrola brzy zhroutily.“⁶⁶ Na pomezí SS a světa vězňů stála tzv. aristokracie neboli prominentní vězni. Základ jejich prestiže (většinou negativní) tvořilo vlastnictví, moc a násilí. Tyto atributy mezi ostatními vězni demonstrovali svým oděvem, dostatkem potravin, vlastním služebnictvem. Ostatní vězni představovali pouhou bezejmennou masu bez moci a majetku. Takové uskupení lidí absolutní moci vyhovovalo. Základním rysem masy totiž je, že „[l]idé zůstávají v izolaci, i když žijí vedle sebe, a neorientují se k sobě navzájem, nýbrž mimo sebe. [...] V mase existuje každý sám pro sebe. Masa je stavem osamocení, sociálního atomismu a egoismu.“⁶⁷ Proto se táborová společnost nedá považovat za společenství. Mnohá vzniklá přátelství vězňů byla účelová a dočasná (opravdoví přátelé se objevovali jen zřídka).

K nástrojům táborového teroru náležela také práce vězňů. Jejím smyslem nebyla produktivita, dosažení konkrétního ekonomického cíle, ale destrukce vězňů, v koncentračním táboře „práce život nezajišťuje, nýbrž ničí“.⁶⁸ Práce se vykonávala kvůli námaze, dále pro vyplnění táborového času, ale hlavně sloužila jako prostředek

⁶⁴ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha: Argo, 2006, s. 126.

⁶⁵ Tamtéž, s. 132–133.

⁶⁶ Tamtéž, s. 140.

⁶⁷ Tamtéž, s. 164.

⁶⁸ Tamtéž, s. 291.

mučení a vyhlazování. Základní rysy táborové práce bylo tělesné přetěžování, podtechnizovanost, nekonečnost a nesmyslnost.

Likvidační strategii koncentračních táborů posloužily také četné epidemie, které v nich permanentně propukaly – břišní a skvrnitý tyfus, úplavice, tuberkulóza. V prostředí tábora vládly ideální podmínky k rozšíření nákazy – nedostatek pitné vody, chybějící latríny, kanalizace, nedostatečná hygiena, paraziti (vši), špína, kumulace vězňů. Navíc byli vězni podvyživeni, tudíž k nákaze náchylní. Personál tábora proti epidemiím nevytvářel žádná opatření, pouze přihlížel. „Účastní se triumfu přežívajících nad smrtí. Cílem nákazy je smrt, šetří moci práci a dodává jí pocit zadostiučinění.“⁶⁹

„Tábor ničil člověka ponížením a zavražděním duše, disociací a represí, prací, hladem a nákazou. Moc však také přímo vstoupila do akce, v nesčíslných násilných excesech a masakrech, v hromadné tovární vraždě.“⁷⁰ Trestání vězňů bylo neustálé, všudypřítomné a naprosto svévolné. Panoval stav „trvalé trestatelnosti“ a nevypočitatelného ohrožení. Důvody k potrestání se našly pokaždé. Vycházely zejména z mnoha neformálních předpisů, kladení nesplnitelných požadavků, zvláštní šikany i zcela nových záminek k trestu. Tresty (výprasky, popravy) prováděl personál veřejně jako exemplární trest a také za účelem zastrašení, pokoření, ponížení vězňů. Kruté násilí a zabíjení ze strany dozorců propukalo ale i bez záminek, prostě jen z existující možnosti provádět s anonymními vězni cokoliv. Z násilného chování se stala rutina a později závazná norma chování. „Pachatel již jen vykonával všeobecný vzorec chování, a to ho zbavovalo nutnosti motivace. Tloukl tak, jak tloukli ostatní a jak i on vždy tloukl.“⁷¹ Sofistikovanější mučení se pak odbývalo skrytě a zaměřovalo se na vynalézavé, protahované a bolestivé usmrcování vězňů.

Táborová moc byla skutečně absolutní, vězni proto museli nepřetržitě udržovat „rovnováhu práce a smrti, efektivity a zničení“.⁷²

2.1.2 Československé pracovní tábory

Obeznamení se se systémem koncentračního tábora z předchozí kapitoly má velký význam i pro popis lágrů v komunistickém Československu.⁷³ Jak zjistíme, podmínky

⁶⁹ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha: Argo, 2006, s. 220.

⁷⁰ Tamtéž, s. 225.

⁷¹ Tamtéž, s. 236.

⁷² Tamtéž, s. 253.

mezi oběma typy táborů vykazují řadu podobností. Přinejmenším tu, že „[v]ězeňství v totalitním systému plnilo tři úkoly naráz. Fyzicky bylo týráno tělo, psychicky byla devastována duše a také šlo o získání otrocké pracovní síly.“⁷⁴

Začněme od posledního bodu předchozího tvrzení. V roce 1945 Československo podepsalo se Sovětským svazem dohodu o dodávkách uranu. Podle ní se stal Sovětský svaz monopolním odběratelem československého uranu a zároveň určoval jeho cenu. Autoři smlouvy neznali skutečné zásoby rudy a rovněž podcenili její význam, takže teprve po objevení bohatých zdrojů (hlavně v okolí Jáchymova, Horního Slavkova, Zadního Chodova a Příbrami) se ukázalo, nakolik je uzavřená smlouva pro Československo nevýhodná. Následně se v Československu začalo rychle rozvíjet nové průmyslové odvětví – uranový průmysl. Ten byl ale plně ovládnut Sovětským svazem, jehož ambicí bylo vlastnit atomovou bombu a později se dokonce stát atomovou velmocí.

Současně s tím, jak rostla těžba i výstavba uranových dolů, se ale uranový průmysl potýkal s nedostatkem kvalifikovaných pracovních sil a zároveň se musel vyrovnávat se zaostalostí důlní techniky. Tímto způsobem nebylo možné plnit neúprosné těžební normy. Navíc v uranovém průmyslu pracovalo mnoho německých válečných zajatců, kteří měli do roku 1949 Československo opustit. Hledání nové pracovní síly se obrátilo k „domácím zdrojům“ – do uranových dolů byli nasazeni a do nově zbudovaných táborů nucených prací (později nápravně pracovních táborů) deportováni právě odsouzení vězni.

Charakter táborů a žití v nich se proměňovalo v čase, historii lágrů je tak možné rozdělit přibližně do tří období (toto vymezení může u různých táborů kolísat). V prvním období – od vzniku lágrů v letech 1948–1949 až do let 1950–1951 – vládly v táborech ještě relativně příznivé poměry, vězni dostávali jídlo a byli vnímáni jako důležitá pracovní síla nezbytná pro chod uranového průmyslu. Druhé období, které

⁷³ Nebudeme se zbytečně zabývat obecným rozbohem sovětských lágrů-gulagů, ale pouze historií československých lágrů. Pouze ty jsou pro naši práci důležité – jako místa mezní zkušenosti mnoha autorů vězeňské literatury. O gulazích obecně více viz APPLEBAUM, Anne. *Gulag: dějiny*. Praha: Beta-Dobrovský; Plzeň: Jiří Ševčík, 2004. V próze například viz GINZBURGOVÁ, Jevgenija. *Strmá cesta: kronika z časů kultu osobnosti*. Praha: Odeon, 1992; SOLŽENICYN, Alexandr. *Souostroví Gulag: 1918–1956: pokus o umělecké pojednání. 1. díl, I.–II. část*. Praha: OK Centrum, 1990; SOLŽENICYN, Alexandr. *Souostroví Gulag: 1918–1956: pokus o umělecké pojednání. 2. díl, III.–IV. část*. Praha: OK Centrum, 1990; SOLŽENICYN, Alexandr. *Souostroví Gulag: 1918–1956: pokus o umělecké pojednání. 3. díl, V.–VII. část*. Praha: OK Centrum, 1990; ŠALAMOV, Varlam. *Kolymské povídky*. Praha: Mladá fronta, 1995.

⁷⁴ BURSÍK, Tomáš. Svět za mřížemi. [online] A2, 2006, roč. 3, č. 50. Dostupné z: <<http://www.tydenika2.cz/archiv/2006/50/svet-za-mrizemi>>.

následovalo od roku 1950–1951 a trvalo do roku 1953 (smrt Stalina a Gottwalda), bylo zřejmě nejkrutější. Skončily přiděly potravin, vězni trpěli nesnesitelným hladem. V roce 1951 byly také lágry převedeny ze správy ministerstva spravedlnosti do správy Sboru národní bezpečnosti (tj. ministerstva vnitra). Režim v lágrech se zpřísnil, zhoršilo se i zacházení s vězni. Poslední etapa je ohraničena lety 1953–1960. Zlepšil se během ní například způsob odměňování práce vězňů nebo přiděly jídla. Léta 1954–1957 sice byla pro uranový průmysl zásadní, ale postupně se ukázalo, že je těžba a výroba uranu velmi prodělečná a některé pracovní síly – mezi nimi i političtí vězni – nadbytečné. Poslední období je završeno rokem 1960, kdy proběhla amnestie a velká část politických vězňů byla propuštěna.⁷⁵

Veškerý táborový čas byl podřízen práci v uranových dolech.⁷⁶ Práce byla namáhavá, a to z několika důvodů. Ti, kdo se do tábora dostali, většinou předtím podobnou práci nevykonávali. Neznámá práce byla o to náročnější, že vězni byli nuceni pracovat se zastaralými stroji. Zároveň nebyla dodržována bezpečnost práce, a tak docházelo k častým úrazům, výjimkou nebyla ani řada úmrtí. Na vzdálenější šachty chodili vězni každý den pěšky, a to třeba tak, že při tom byli všichni svázáni ocelovým lankem (říkalo se tomu „autobus“). Práce se vykonávala v třísměnném provozu, ale ani po skončení směny neměli vězni čas na potřebný odpočinek (toho se jim mimochodem nedostávalo zpravidla ani v noci, kdy byli svoláváni k nesmyslným nástupům a podobně). Kdo nesplnil denní normu, musel v práci dále pokračovat. Navíc i když vězni zrovna nepracovali, museli se povinně účastnit „brigád“ založených většinou na nesmyslných činnostech (zvelebování tábora, bezúčelné převážení písku z jedné hromady na druhou atd.) nebo ideologických školení. Vězni neměli žádný volný čas. Výše uvedené se samozřejmě netýkalo „úderníků“ – pracovníků, kteří přišli do dolů pracovat dobrovolně, protože tato práce byla velmi dobře placená. Civilní zaměstnanci byli naopak zvýhodňováni. To se odráželo i ve stanovení pracovních norem, které měli

⁷⁵ Podrobně k tématu uranového průmyslu a podmínkách v táborech viz BÁRTÍK, František. *Tábor Vojna ve světle vzpomínek bývalých vězňů*. Praha: Vyšehrad, 2008; BORÁK, Mečislav, JANÁK, Dušan. *Tábory nucené práce v ČSR 1948–1954*. Šenov u Ostravy: Tilia, 1996; BURSÍK, Tomáš. *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali: trestanecké pracovní tábory při uranových dolech v letech 1949–1961*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2009; KAPLAN, Karel, PACL, Vladimír. *Tajný prostor Jáchymov*. České Budějovice: ACTYS, 1993.

⁷⁶ Vězeňský systém totalitního státu byl totiž založen na „represivním pojetí práce, jež se stala ekonomicko-účelovým nástrojem v rukou totalitní moci“. (BURSÍK, Tomáš. *Ztratily jsme mnoho času... Ale ne sebe!: životy politických vězeňkyň v československých věznicích padesátých a šedesátých let dvacátého století*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2006, s. 56.)

civilní zaměstnanci nižší než političtí vězni. Na jejich plnění mimo jiné přísně dohlíželi přítomní sovětsí inženýři a poradci.

Táborová oblast byla uzavřena hranicemi, které bylo dovoleno překročit jen osobám se speciálními průkazy nebo místním obyvatelům. Prostor tábora byl obehnan ostnatým drátem. Političtí vězni žili v přeplněných, špinavých barácích častokrát plných štěnic. Od ostatních vězňů bývali přísně odděleni. Neplatilo to však pokaždé. Dozorci kritéria umístění střídali – političtí vězni byli třeba záměrně smícháni s kriminálními a retribučními vězni, kteří se nad politické povyšovali, jindy byli seskupeni podle délky trestů nebo jen podle abecedy. Běžně do jejich řad velitelé nasazovali ještě udavače.

V nejhorším táborovém období trpěli vězni hladem, byli podvyživení, ale i přesto museli dále chodit pracovat, stejně tak, pokud byli nemocní, fárali ve vysokých horečkách, se zápallem plic. Vězni měli pouze jeden oděv, v němž současně pracovali i trávili popracovní čas. Pracovali víceméně bez ochranných prostředků, trvale byli vystaveni radioaktivnímu záření (za nejhorší pracoviště byla v tomto ohledu považována třídírna a drtírna rudy – pověstná „Věž smrti“, která se nacházela v bývalém táboře „L“ – Vykmanov II) a v táborech byli nuceni pít radioaktivní vodu. Později lékaři vězně důkladně vyšetřovali, aby se zjistilo, jaký dopad má radioaktivní záření na lidské zdraví. Vězni vlastně posloužili jako pokusné objekty. V zimě zase chybělo vězňům teplé prádlo, v barácích se minimálně topilo. Táborový život se také vyznačoval špatnými hygienickými podmínkami, a proto propukaly epidemie. Neléčená onemocnění se měnila v chronická (bronchitidy, revmatismus ad.), mnozí vězni se ze zdravotními následky z pobytu v lágru vypořádávali po zbytek života.

K tomu všemu je třeba připočíst neustálou šikanu ze strany táborových dozorců. Už při příchodu a rozřazování v ústředním táboře měli vězni pocítit nadřazenost dozorců. Zatímco v koncentračních táborech byla přijímací procedura velmi rychlá, v komunistických lágrech byla schválně prodlužována. I zde byli vězni poníženi – nahotou, přidělením osobního čísla, odebráním osobních věcí a cenností. Na táborech byli vězni „vítáni“ větami: „Přišli jste sem chcípnout!“⁷⁷ či „Uvědomte si, že jste na táboře Barbora a z Barbory se nikdo nevrací“.⁷⁸ Později byli vězni zase podrobováni nečekaným, opakovaným „filcunkům“-prohlídkám, museli absolvovat hodinová stání na „apeláku“ a plnit ve dne v noci v zimě v létě absurdní rozkazy dozorců.

⁷⁷ DVORÁKOVÁ, Zora. *Z letopisů třetího odboje*. Praha: Hříbal, 1992, s. 231.

⁷⁸ Tamtéž, s. 242.

Mezi nejtemnější stránky života v táborech patřilo násilí a trestání vězňů. Pravomoci dozorců v táboře nebyly příliš omezeny. Podmínky v táborech se proto lišily nejen v časových obdobích, ale velmi také záleželo na povaze jednotlivých dozorců a velitelů. (Jejich vůle rozhodovala také o četnosti návštěv, odeslaných dopisů a jiných záležitostech, a proto i v tomto se tábory různily.) Tak jako v koncentračním táboře i vězni v táborech museli být připraveni na nečekané ataky a násilnosti ze strany (leckdy opilých) dozorců. Vězni byli například surově bití náhle uprostřed noci a dozorcí si při tom nejednou na pomoc přizvali komando kriminálních vězňů-vrahů (!). Po takovém zásahu končili vězni i v bezvědomí. Nejhorší vzpomínky mají vězni shodně na likvidační tábor „L“ (Elko) a na tábor Rovnost a jeho dozorce Albína Dvořáka-„Palečka“, který několik vězňů utýral a zastřelil. Pro zachování objektivitě ale musíme uvést, že někteří dozorcí zůstali lidmi a politickým vězňům pomáhali.

Obávaným, ovšem hojně ukládaným trestem v táborech byla tzv. korekce (neboli též „kriminál v kriminále“). Vězni byli za trest (provinění mohlo být přitom malicherné nebo žádné) umístováni do jakýchsi malých vlhkých kobek, obvykle bez oken, v zimě nevytápěných, kde byli drženi s minimálními přiděly jídla několik dní, ba i týdnů. Pobyt v korekci provázelo bití, přihodilo se i to, že na zubožené vězně byl do korekce poštván rozzuřený pes. Někdy byl do korekce uvržen pouze jedinec, jindy naopak velké množství vězňů, kteří museli po celou dobu stát a kterým se v malém uzavřeném prostoru nedostával ani vzduch.

Nesnesitelnost života v táboře vyústila v řadu pokusů o útěk. Jen málo z nich se skutečně podařilo. Přitom každý útěk vyvolal v táboře tvrdé represe. Jindy vězni, kteří nemohli život v táboře už dále vydržet, spáchali sebevraždu.

Po určité době se životní poměry v táborech skutečně zlepšily.⁷⁹ Určitou výhodou bylo i to, že politických vězňů v táborech přibývalo, takže se mohla utvářet určitá táborová subkultura.

I v těch nejhorších podmínkách totiž vždycky záleží na tom, s kým je člověk sdílí, a v lágrech a kriminálech byla vzájemná solidarita a soudržnost mnohdy podmínkou

⁷⁹ „Postupem doby [...] se měnily pracovní i existenční podmínky v uranových lágrech. Jestliže v nich na konci čtyřicátých a začátku padesátých let panovaly tvrdé podmínky, nedostatek chleba, těžké tresty v korekci, minimální hygienické podmínky, žádné pracovní pomůcky, neomezená moc bachařů nad vězni, tak na konci padesátých let došlo k podstatné změně k lepšímu, strava byla zlepšena, tresty byly zmírněny; již nebylo obvyklým jevem, že by vězeň trávil týdny v korekci v mrazu a prakticky bez stravy, hygiena se zlepšila, vězni již nepracovali v oděvu, ve kterém trávili čas na lágru – prakticky v jejich jediném oblečení.“ (BÁRTÍK, František. *Tábor Vojna ve světle vzpomínek bývalých vězňů*. Praha: Vyšehrad, 2008, s. 175.)

záchranu holého života. Nebylo to však nic vynuceného jen tvrdými vnějšími okolnostmi, nýbrž také výsledkem přirozené vzájemné přitažlivosti stejně smýšlejících lidí, s podobnými představami společenskými, sociálními i kulturními.⁸⁰

Vězni mezi sebou vytvořili i jakýsi morální kodex, který jim v táboře umožnil v rámci možností důstojné přežití.⁸¹ Jeho význam opakovaně vyzdvihoval například Karel Pecka:

Jeden z obrovsky světlých zážitků tohoto údobí je, že s převahou politických případů se v táborech utvořil mravní kodex, který skutečně platil jako zákon, a to i pro kriminální. [...] považují za mimořádný výkon společenství politických vězňů, že dokázali v daných podmínkách vtisknout celému lágru povědomí zmíněného mravního kodexu. To byla jedna z věcí, které pomáhaly přežít, protože jakmile by se připustilo, že se v lágru rozplemení vandalství, sobectví a kriminalita bez ohledu na ty slabší, byl by konec.⁸²

S tím souvisela i snaha vězňů dovolat se alespoň nějakých práv – třeba lepší stravy. V táborech se konaly protestní hladovky, k nejznámějším a největším patřila tzv. nudlová aféra na táboře Vojna v roce 1955.

Přese všechny pozitivní změny nebyly nikdy podmínky v táborech uspokojivé a životy většiny tamních vězňů zůstaly navždy poznamenány. Za zmínku pak stojí svědectví pamětníků, kteří zažili jak věznění v koncentračním táboře, tak v komunistickém lágru. Jejich vzpomínky pozměňují obecné povědomí o charakteru obou zařízení. Lidská paměť není vždy spolehlivým prostředníkem a minulost nezřídka zkresluje, přesto výpovědi svědků poukazují minimálně na to, že krutost v nacistických i komunistických lágrech byla srovnatelná.

[...] komunistické lágry jsou horší než německé, neboť Němci brali „heftlingům“ pouze životy, zatímco komunisté brali muklům jejich duše, čehož dosahovali dennodenním

⁸⁰ LUKEŠ, Jan. *Srdcerváč: rozhovor se spisovatelem a scenáristou Jiřím Stránským*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 2005, s. 195.

⁸¹ „I v té nejčernější díře v Leopoldově nám byla nade vše vnitřní svoboda, osobní čest. Nikoho nezradit. Nikomu neublížit. Pomoci si navzájem.“ (REJMAN, Bohuslav. *Vzpomínky byvšího člověka č. 2090 Bohuslava Rejmana*. Vysoké Mýto: Vysoké Mýto, 2006, s. 33.)

⁸² LUKEŠ, Jan. *Hry doopravdy: rozhovor se spisovatelem Karlem Peckou*. Praha – Litomyšl: Paseka, 1998, s. 87, 88.

ponižováním politických muklů proti kriminálním živlům a omezováním svobodného projevu.⁸³

Pohnutý osud měli i příslušníci církevních řádů. Řeholníci byli „odklizeni“ do tzv. internačních a centralizačních klášterů, kde byli „převychováváni“ prací. Tyto kláštery představovaly vlastně jinou formu vězení, i když to formálně vězení nebylo. Jednalo se o téměř shodná zařízení, jako byly tábory nucených prací nebo pomocné technické prapory.⁸⁴ Ani řeholníkům se v nich nevyhnulo týrání a ponižování. („Byli zapřaháni do vozů místo tažných zvířat, hnůj nakládali a rozmetali holýma rukama.“⁸⁵) Rovněž řádové sestry po zrušení ženských klášterů musely pracovat v továrnách nebo zemědělských družstvech.

Zvláštní vězeňské zřízení představoval Ústav pro mladiství delikventy v Zámrsku, Mladí vězni zde byli podrobováni politické převýchově, mimo jiné zde i tvrdě pracovali.

2.1.3 Vazební a pevné věznice

Podle výpovědí muklů⁸⁶ byly lágry na Jáchymovsku ve srovnání s vyšetřovací vazbou a pevným kriminálem téměř laskavé (samozřejmě, že označení „laskavé“ není úplně adekvátní, podepsal se na něm jistojistě časový odstup od prožitých událostí).⁸⁷ Podstatu oné rozdílnosti lágrů a pevných věznic vysvětlil Bedřich Fučík spisovateli Karlu Peckovi takto:

My jsme byli zcela odříznuti, žili jsem v izolaci, vlastně v kamení, kdežto vy v lágrech jste sice viděli hrozné baráky, hroznou špínu, ale současně něco přirozeného, trávu, les kolem.

V tom jsou asi rozdíly mezi věznicí a lágrem, v lágrech asi zkusili dvacetkrát třicetkrát tolik

⁸³ PLOCEK, Josef. Kultura v koncentracích. In *Literatura určená k likvidaci II: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 8.–9.listopadu 2004*. Praha: Obec spisovatelů, 2006, s. 131. Názor pamětníků, že komunistické tábory byly horší než nacistické, se objevuje poměrně často. Nicméně třeba Tzvetan Todorov upozorňuje na to, že vždy záleží na tom, jak na tábory nahlížíme – a podle toho můžeme zdůraznit kontrasty nebo analogie. (TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Praha: Mladá fronta, 2000, s. 296.)

⁸⁴ BALÍK, Stanislav, HANUŠ, Jiří. *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007, s. 162.

⁸⁵ DVOŘÁKOVÁ, Zora. *Z letopisů třetího odboje*. Praha: Hříbal, 1992, s. 241.

⁸⁶ Slovo MUKL je zkratkou slovního spojení Muž Určený K Likvidaci, dalším (spíše ojedinělým) výkladem je Muž Určený K Lopatě. Slovem mukl se pojmenovali sami vězni.

⁸⁷ KAPLAN, Karel, PACL, Vladimír. *Tajný prostor Jáchymov*. České Budějovice: ACTYS, 1993, s. 118.

co my, nepochybně, ale přesto byli psychicky v jakémsi přirozeném stavu, i v těch dolech byli v přirozeném prostředí.⁸⁸

Obdobně se vyjádřil Zdeněk Rotrekl: „Podívejte se, Karel Pecka v pevných trestnicích nežil. Čili byl tím, velké uvozovky ‚ochuzený‘. Stejně Jirka Stránský.“⁸⁹ Karel Pecka to sám připouští:

V pevné věznici sedí vězeň v cele, nic se neděje, jenom se střídá ráno, den, večer, noc. To ale není případ lágrů. [...] Intenzita našeho života se nedá srovnávat s těžkým uplýváním času v pevné věznici na samotce, i když i tam – a to trochu teoretizuji, protože jsem to sám dlouhodobě neprožil – záleží na tom kterém člověku, jak v takové situaci v daném prostoru svou existenci prožívá.⁹⁰

Podle Todorova to bylo v nacistickém totalitním režimu naopak.

Z pouhého srovnání vězení a táborů je zřejmé, do jaké míry jsou tábory mezní situace. Většinou je do nic člověk uvržen bez soudu, není tudíž ani důvodu, aby ho někdy pustili. Trápí ho zima, hlad a vyčerpávající práce, k níž je nucen. Je vydán napospas moci a zvůli kápů a jim podobných, vybíraných z řad nejbrutálnějších zločinců. Žije s vědomím, že odněkud neustále hrozí (nebo dopadají) rány, ve stínu smrti. Vězení je vedle toho ozdravovna.⁹¹

V komunistickém režimu⁹² bylo naopak vězení, respektive vyšetřovací vazba velice důležitá, ba zásadní, a to při inscenování politických procesů. „Vazba se stala důležitým nástrojem nátlaku na vyšetřovance, který se nedoznal anebo nebyl ochoten na sebe vzít viny, jež mu byly předhazovány.“⁹³ Režim totiž nebral ohled na presumpci neviny, zatčení byli umisťováni do vyšetřovacích vazeb, přičemž držení ve vyšetřovací vazbě

⁸⁸ BARTOŠEK, Karel. *Český vězeň: svědectví politických vězeňkyň a vězňů let padesátých a šedesátých a sedmdesátých*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2001, s. 124.

⁸⁹ Zdeněk Rotrekl cit. dle VRKOČOVÁ, Ludmila (ed.). *Svědectví: osudy politických vězňů 1947–1976*. Praha: Nakladatelství Ludmila Vrkočová, 2007, s. 111.

⁹⁰ LUKEŠ, Jan. *Hry doopravdy: rozhovor se spisovatelem Karlem Peckou*. Praha – Litomyšl: Paseka, 1998, s. 117.

⁹¹ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Praha: Mladá fronta, s. 294.

⁹² Ve výkladu o vazbách a pevných věznicích se budeme soustředit primárně na poměry v těchto zařízeních v období komunismu. Je to z toho důvodu, že informací o věznicích z období nacismu nemáme k dispozici příliš, a především proto, že jsou dané podmínky v obou totalitách obdobné – zvláště co do používání násilí a míry krutosti výsledků. V nacistické totalitě navíc zatčení častěji než ve vězeních končili v koncentračních táborech.

⁹³ HEJL, Vilém. *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha: Univerzum Praha, 1990, s. 165.

se mohlo libovolně prodlužovat (na rok i déle). Proti takovému zacházení nebylo ale možné se nikde odvolat. Mezitím vyšetřovatelé za účelem dosažení svého cíle – vynucení přiznání – zadržené brutálně mučili (probíhaly mezi nimi například soutěže o nejdelší výslech).⁹⁴

Vyšetřování nejčastěji začalo intenzivním, často i několikadenním nápirem. Svědecky doloženy jsou snad všechny myslitelné metody fyzického násilí – bití, včetně bití do genitálií, bandážování hlavy mokrým ručníkem, který pomalu schne a utahuje se, mučení elektrickým proudem, zákaz sedět po celé dny, týdny i měsíce, baštonáda [bití přes chodidla – pozn. autorky], držení v temnici [...], drcení prstů v lisu, mučení horkem a chladem a jejich střídáním, zákaz spát, vyšetřovatelé se nezastavili snad před ničím a váhali patrně pouze tehdy, když se obávali, že vězeň výslech nepřežije – což se také nejednou stalo.⁹⁵

Bývalí vězni vzpomínají i na další „rafinované“ metody jako pálení konečků prstů, zabodávání špendlíků pod nehty, zavazování očí, pálení cigaretami, připoutávání na mříž, chození ve vodě, ponořování hlavy do vody, sezení u rozpáleného topení nebo kamen, nechyběly ani mučící nástroje (různé svěráky, pouta apod.), v Uherském Hradišti probíhalo mučení elektrickým proudem, nepříjemné byly také noční výslechy.

Některé z brutálních výslechů skutečně končily smrtí (při výslechu například zahynul v roce 1950 číhošťský farář Josef Toufar; následkům z opakovaných výslechů Státní bezpečnosti podlehl v roce 1977 Jan Patočka), tu se příslušníci StB snažili „maskovat“ jako sebevraždu nebo uváděli jako příčinu smrti různé vymyšlené zdravotní příčiny (zápal plic, selhání srdce apod.). Mnoha vyslýchaným bylo nevratně poškozeno zdraví. (Velice smutné jsou příběhy žen, které v důsledku krutých výslechů potratily.) Zbitým totiž záměrně nebylo poskytováno lékařské ošetření (to se stalo součástí vyděračské strategie vyslychajících – „přiznej se, pak budeš ošetřen“), případně byla samotná léčba dosti pochybná. Někteří lékaři sice chtěli vyslýchaným pomoci, ale pokaždé to nebylo možné, jejich práce byla omezována a kontrolována „shora“.

Zatčení byli vězněni v průběhu vyšetřování hlavně na samotkách, kde byli bez ustání tyranizováni – nesměli sedět, spát, museli stále chodit.

⁹⁴ „Více než polovina všech vězňů [...] udává, že byli bití ve vazbě, která často trvala i přes půl roku. Ve vězeních se tento počet přestupků proti základním lidským právům zmínil asi na čtvrtinu všech vězněných [...]“. GAĐOUREK, Ivan, NEHNĚVAJSA, Jiří. *Žalářování, pronásledování a zneuznání: svědectví ještě žijících obětí stalinismu v českých zemích*. Brno: Masarykova univerzita, 1997, s. 21.

⁹⁵ HEJL, Vilém. *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha: Univerzum Praha, 1990, s. 156.

Psychologický teror měl opět mnoho podob: estébáci ukazovali vyšetřovaným ztýrané příbuzné [...], nalhávali vězňům, že jejich manželky dávno žijí s někým jiným. Matky mučili zase jinak: zneužívali jejich strach o děti. Během výslechů vodili estébáčtí referenti své oběti do místností, postříkaných krví, pracovali také s drogami. [...] Výsledkem „vyšetřování“ bylo to [... že] člověk už mnohdy nedovedl rozlišovat mezi tím, co před zatčením udělal – a tím, co mu řekli, že udělal. Byl zlomený, zmatený, připravený na proces. A ten už probíhal jako vyslovená fraška, občas inscenovaná i pro veřejnost.⁹⁶

Přiléhavé svědectví o destrukci člověka podává Zdeněk Kalista – když náhodou spatří na dvoře pražské pankrácké věznice své zatčené a vyslýchané přátele, téměř je nepozná, stejně jako oni jeho:

Ale mně se podařilo pásku poněkud odchlípnout a štěrbinou jsem spatřil před sebou Knapa a Křelínu. Oba – zejména Křelína – byli proti tomu, jak jsem je viděl naposled, značně změnění. Fyzické i mravní utrpení, kterým prošli, sebralo z jejich tváří všechnu svěžest života a připodobnilo je gotickým dřevořezbám martyřů [mučedníků – pozn. autorky]. Skoro jsem se jich lekl. [...] Zůstali jsme na pár vteřin sami venku před kanceláří. Knap se obrátil ke mně a zašeptal: „Jak ti je, Zdeňku? Jsi zdravý?“ Byl patrně vylekán mým vzezřením, tak jako já předtím jeho.⁹⁷

Při výsleších nebylo užito u některých zatčených ani násilí, psychické deptání se mnohokrát ukázalo být jako efektivnější. Tak tomu bylo například u Václava Renče.

Ve vyšetřovací vazbě padesátých let se používaly k doznání různé metody, bití patřilo k těm častým a vyzkoušeným. Renče neuhodili. Jen mu po marném úsilí dostat z něho přiznání oznámili, že když se nepodvolí, zatknou manželku a děti dají na převychování do dětského domova. Vypovídal, co mu bylo určeno. (Po procesu rodinu s třemi dětmi, z nichž nejmenšímu byly tři měsíce, vyhostili z brněnského bytu do pohraničí.)⁹⁸

Psychické vydírání znásobovala nemožnost vězněných spojit se s rodinou. Rodiny zatčených dlouho neměly o svých blízkých žádné zprávy, nevěděly, co se s nimi stalo. Vyšetřovaným nebyla obvykle povolena ani korespondence, ani návštěvy.

⁹⁶ DRDA, Adam, KROUPA, Mikoláš. *Kruté století*. Praha: Radioservis, 2008, s. 139.

⁹⁷ KALISTA, Zdeněk. Josef Knap. In KNAP, Josef. *Bez poslední kapitoly*. Praha: Torst, 291.

⁹⁸ NOVÁK, Jaroslav. Komentář, ediční poznámka a vysvětlivky. In RENČ, Václav. *Sanděly si nelze připíjet*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 616.

Po odsouzení byli z pražské pankrácké transportní cely vězni eskortováni buď do lágrů, nebo do některé z československých věznic. (Vězni bývali převáženi v autobusech s nápisem „Zájezd“.) Někteří političtí vězni, zejména ti s vyššími tresty, prošli během svého věznění oběma typy zařízení.⁹⁹ Ve věznicích, tak jako v táborech byli političtí vězni považováni za velezrádce a měli horší postavení než kriminální vězni. Podle toho se k nim také bachaři chovali. Politické vězně terorizovali zlovolným bitím (existovaly dokonce specializované bicí čety), surovým zacházením (třeba svazováním vězňů do kozelců a svěracích kazajek) a nelítostnými rozkazy a šikanou (opakované drhnutí podlah, umyvadel, toalet, dělání dřepů do naprostého vyčerpání, absolvování vycházky „kachním, husím“ pochodem čili v dřepu).¹⁰⁰ Jsou doloženy případy, kdy na následky takového zacházení někteří vězni zemřeli (například spisovatel Vladimír Sís v roce 1957 v Leopoldově), přičemž pachatelé – dozorci většinou nebyli potrestáni. Muklové byli důsledně od ostatních vězňů izolováni, i vycházky si odbývali odděleně na dvoře obehnaném ostnatým drátem. Někdy ale byli k politickým vězňům na cely úmyslně přidělováni jako spoluvězni udavači, kriminálníci nebo duševně nemocní. Vězni žili v bídě vybavených celách pod trvalým dohledem („kukátko“ do cely bylo stále otevřené), a to i v noci – spalo se při rozsvíceném světle, povinností bylo mít celou noc obě ruce na příkrývcu a hlavu otočenou ke dveřím cely. Podobně jako v táborech i ve věznicích trpěli hladem. Jan Zahradníček prohlásil: „Dostávali jsem tak malé porce jídla, že se nám útroby svíjely bolestí.“¹⁰¹ Příděly jídla byly nejenže velmi malé, ale jídlo mělo rovněž nevalnou kvalitu, bylo zkažené, připálené či jinak znehodnocené, někdy doslova nepoživatelné. Proti tomu se bouřili vězni například hladovkami (ztrestanými těžkou korekcí).

Političtí vězni nebyli zneužíváni jako pracovní síla nejen v lágrech, ale také ve vyšetřovací a soudní vazbě a pevných věznicích.

Převýchova delikventů nebyla žádná. Totalitní režim degradoval výkon trestu odnětí svobody jen na trestající činitel represivní povahy a izolaci vězňů zneužíval ke svým

⁹⁹ Vězni obvykle vystřídalí různé druhy zařízení, „v průměru neméně než 5,5 represivních zařízení. Nechyběli však vězňové, kteří zaregistrovali až třináct i čtrnáct různých trestnic a táborů.“ (GAĐOUREK, Ivan, NEHNĚVAJSA, Jiří. *Žalářování, pronásledování a zneuznání: svědectví ještě žijících obětí stalinismu v českých zemích*. Brno: Masarykova univerzita, 1997, s. 23.)

¹⁰⁰ Nelidské podmínky ve věznicích podrobně popisuje například WOLF, Jiří. Svědectví o československém vězení osmdesátých let. In CUHRA, Jaroslav, VEBER, Václav (ed.). *Za svobodu a demokracii I. Odpor proti komunistické moci*. Praha: Karolinum, 1999, s. 228–275.

¹⁰¹ Z poznámek Miloše Dvořáka K životopisu Jana Zahradníčka cit. dle KRATOCHVIL, Antonín. *Žaluji. II. Vrátit slovo umlčeným*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990, s. 86.

ekonomickým zájmům. Vězeňství bylo podřízeno jedinému cíli, a to vykořisťování vězňů. Práce se stala trestem a vykořisťování se maskovalo převýchovou [...].¹⁰²

Mezi obávané pracovní činnosti se řadilo draní perí (např. na Borech) nebo broušení a leštění skla (např. ve Valdicích). Vězni dále lepili papírové sáčky, přišívali patenty na kartóny, lepili obálky, loupali cibuli, vázala se povřísla pro samovazy, vyráběla sklíčka pro laboratoře, igelitové sáčky, bedny na ovoce a zeleninu, třídily se a navlékaly špendlíky, vlásenky, třídily se skleněné korálky, navlékaly gumy do podvazků, šily se nákupní tašky a polštáře z odstřížků, vyráběly umělé květiny, vycpávky, vyplétala křesla, navíjely se elektromagnetické cívky, v Leopoldově se dokonce vyráběly součástky do samopalů. Byly to zejména činnosti, které v civilním životě nikdo nechtěl vykonávat a které mohly být v krajních případech nebezpečné pro zdraví vězňů (práce v jedovatých výparech, prašném prostředí a podobně). Existovaly i specializované dílny, v nichž vězni pracovali – pekárny, truhlárny, prádelny, krejčovny, ale i projektové ústavy a pracoviště akademických malířů. Vězni pracovali vesměs denně (včetně sobot a nedělí), a to 8, někdy až 10–12 hodin (!). Při práci se vyžadovalo plnění stanovených norem, to bylo ale často nereálné (někdy byly normy nastaveny záměrně tak, aby jich nebylo možné dosáhnout). Jejich nesplnění bylo následně trestáno snížením kapesného a stravy a nejčastěji přemístěním do korekce s malými přiděly jídla.¹⁰³

Korekce (čili „vězení ve vězení“) se využívalo nejen v lágrech, ale i ve věznicích. Kromě betonové postele nebo dřevěných prken jako lůžka (někdy ani těch ne, vězeň spal přímo na zemi), slabé deky, džbánu s vodou, kbelíku jako toalety, případně tureckého záchodu v ní nebylo nic. Výjimečně dělaly vězňům společnost krysy. V některých věznicích korekce připomínaly středověké cely. Tak tomu bylo kupříkladu ve starých klášterních kasematách a temnicích ve Valdicích nebo hradních kobkách na Mírově. Jídlo dostával vězeň v korekci zpravidla teprve třetí den a potom nepravidelně (třeba jednou za pět dní). Ani v korekci nepřestali bachaři vězně terorizovat – byli bití, museli stále chodit, o vlhké hrubé zdi se nebylo možno opřít. V páchnoucí korekci bez oken nebo jen malou dírou namísto okna byl držen minimálně týden, obvykle však 30 dní, ale jsou doloženy případy těch, kdo strávili v korekci několik měsíců až let! Pro

¹⁰² WOLF, Jiří. Svědectví o československém vězení osmdesátých let. In CUHRA, Jaroslav, VEBER, Václav (ed.). *Za svobodu a demokracii I. Odpor proti komunistické moci*. Praha: Karolinum, 1999, s. 235.

¹⁰³ HEJL, Vilém. *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha: Univerzum Praha, 1990, s. 268–272.

ilustraci zmiňme osud básníka Václava Renče – ten jen v roce 1955 strávil na samotce 166 dní, v roce 1956 pak 243 dní a poté dalších 60 dní. Jeho nejdelší pobyt v izolaci byl od 19. 7. 1955 do 16. 3. 1956.¹⁰⁴

V 60.–80. letech se situace ve věznicích zlepšila. Gaďourek a Nehněvajsa zjistili, že „rozdíly v hlášení ‚bití‘ na začátku komunistické represe a v pozdějším období jsou veliké. Zatímco v prvních létech skoro dvě třetiny (64,4 %) všech zatčených byly bity, v pozdějších letech klesá jejich počet pod polovinu (31,3 %).“¹⁰⁵ Poměry nebyly zdaleka tak brutální a v podstatě likvidační jako v 50. letech, ale násilí, bití vězňů nebo zavírání do korekce nezmizelo a používalo se běžně i v 80. letech. (Nejhorší pověst měla mezi mukly věznice v Minkovicích, kde vězně týral bachař Vondruška.) V některých případech bylo ale vězení 70. a 80. let stejně kruté jako v 50. letech. Dosvědčuje to případ Jaromíra Šavrdy, který byl v 80. letech dvakrát vězněn. Během věznění se prudce zhoršil jeho zdravotní stav (adekvátního ošetření a léčby se vězni často nedočkali, na což vzpomíná například i Jaroslav Šabata¹⁰⁶), což vedlo až k předčasnému úmrtí v 55 letech. Přímo ve věznici pak zahynul v roce 1988 disident Pavel Wonka.

Ve vězení za normalizace už političtí vězni netvořili většinu, „političtí“ byli běžně vězněni s kriminálními vězni. Věznění byli dále rozděleni do nápravných skupin a podle toho se s nimi zacházelo. Věznice přestávaly být také neprodyšně uzavřeny před vnějším světem (vězni měli mohli za určitých podmínek například sledovat televizi atd.). Co ve věznicích přetrvávalo od 50. let, bylo vykonávání namáhavé práce.¹⁰⁷

Zvláštním typem šikany, který se stal pro 70. a 80. léta typický, bylo umisťování a držení ve vazebních celách, kde byli často zadrženi také napadáni nebo jinak terorizováni.

¹⁰⁴ NOVÁK, Jaroslav. Komentář, ediční poznámka a vysvětlivky. In RENČ, Václav. *S anděly si nelze připíjet*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 616.

¹⁰⁵ GAĎOUREK, Ivan, NEHNĚVAJSA, Jiří. *Žalářování, pronásledování a zneuznání: svědectví ještě žijících obětí stalinismu v českých zemích*. Brno: Masarykova univerzita, 1997, s. 23.

¹⁰⁶ Viz BARTOŠEK, Karel. *Český vězeň: svědectví politických vězeňkyň a vězňů let padesátých a šedesátých a sedmdesátých*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2001, s. 261–262.

¹⁰⁷ O vězeňství v období normalizace píše například historik Tomáš Bursík: „Přes nepochybné počáteční snahy o další zavádění moderních přístupů, například ve výchovné funkci vězeňství, došlo již na počátku sedmdesátých let s nastupující normalizací k znovuzavedení osvědčených metod. Každodenní šikana a ponižování byly spojené s namáhavou fyzickou prací, vězeňskými normami vyšponovanými až na samu hranici lidských možností. Celý vězeňský řád byl opět militarizován. Vězeň se stal pouhým číslem, na každém kroku byl sledován donašeči. Byl nucen naučit se žít v každodenním strachu. V roce 1972 byla v některých vězeňských zařízeních vybudována takzvaná izolovaná oddělení (politické izolace). [...] Později byli političtí vězni umisťováni i mezi běžné vězně. [...] byli mnohdy umisťováni mezi vrahy a recidivisty [...]. Vězni se stávali obětí šikany a svévolných kázeňských postihů ze strany dozorců [...]“ BURSÍK, Tomáš. Svět za mřížemi. [online] A2, 2006, roč. 3, č. 50. Dostupné z: <<http://www.tydenika2.cz/archiv/2006/50/svet-za-mrizemi>>.

Samostatnou zmínku uvnitř této kapitoly ještě vyžaduje postavení žen ve věznicích.¹⁰⁸ „Komunistický [a ani nacistický – pozn.] režim při užití represivních nástrojů nerozlišoval mezi mužem a ženou. Mučivé výslechy, útrapy, těžká fyzická práce, korekce. Ve vězení není rozdílů.“¹⁰⁹ Mimoto bylo postavení žen ještě komplikovanější – v tom, že oproti politickým vězňům-mužům byly ve věznicích v menšině. Soužití s ostatními vězeňkyněmi (vražedkyněmi, prostitutkami ad.) bylo obtížné a dosti depresivní.

2.2 Člověk-vězeň v mezní situaci

Poté, co jsme se v objektivní rovině seznámili s vězeňskými poměry, se pokusíme nastínit postavení a prožívání člověka-vězně tváří tvář této extrémní situaci. Tento popis z hlediska subjektivního je ale na rozdíl od předešlého v mnohém složitější. Vězeňský prožitek je v podstatě nepřenositelný, pro ne-vězně velmi těžko pochopitelný. Jak tvrdí Elie Wiesel: „Vy, kteří jste nestáli pod krvavým nebem, nikdy nepochopíte, co se stalo. I kdybyste nakrásně přečetli všechna díla, vyslechli všechna svědectví, zůstanete vně, za hradbami.“¹¹⁰

K překonání této bariéry využijeme zejména knihy Viktora E. Frankla, psychologa, který prošel koncentračním táborem a tuto zkušenost přetavil do knihy *A přesto říci životu ano* s podtitulem *Psycholog prožívá koncentrační tábor*.¹¹¹ I když Franklova kniha líčí psychiku vězně v koncentračním táboře, uvádí řadu skutečností a tvrzení, jež vypovídají o údělu člověka-vězně obecně, což se pokusíme ilustrovat vloženými dílčími svědectvími z dob komunistického věznění.

Frankl rozdělil zážitky z koncentračního tábora a psychické reakce vězňů na táborový život do tří fází. První fázi představuje fáze přijetí. Jejím průvodním jevem je šok z přijetí, člověk se postupně seznamuje s hrůznou okolní realitou. Šok je vystřídán

¹⁰⁸ O zkušenostech žen-vězeňkyň více viz BURSÍK, Tomáš. *Ztratily jsme mnoho času... Ale ne sebe!: životy politických vězeňkyň v československých věznicích padesátých a šedesátých let dvacátého století*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2006; KANTŮRKOVÁ, Eva. *Přítelkyně z domu smutku*. Praha: Československý spisovatel, 1990; KUKLOVÁ-JÍŠOVÁ, Božena. *Krásná nemá paní*. Praha: Arsci, 2002; PALKOSKOVÁ-WIESENBERGEROVÁ, Albina. *Něbyl to jen sen*. Praha: Luxpress, 1991; ŠIMKOVÁ, Dagmar. *Byly jsme tam taky*. Monika Vadasová-Elšíková, 2007; ZÁBRANOVÁ, Jiřina. *Ohlédnutí*. Praha: Torst, 1994.

¹⁰⁹ BURSÍK, Tomáš. *Ztratily jsme mnoho času... Ale ne sebe!: životy politických vězeňkyň v československých věznicích padesátých a šedesátých let dvacátého století*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2006, s. 85.

¹¹⁰ WIESEL, Elie. Proč píšu. In WIESEL, Elie. *Návrat do Sighetu*. Praha: ERM, 1994, s. 13.

¹¹¹ FRANKL, Viktor E. *A přesto říci životu ano: psycholog prožívá koncentrační tábor*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006.

tzv. šílenou vírou v omilostnění, ale tato iluze je pouze dočasná a postupně se rozplývá. Jedinec si uvědomuje, že při první dezinfekci mu bylo odebráno úplně vše a nezbyvá mu vůbec nic, jen jeho nahota, jediné, co vlastní, je holá existence. První reakcí na tento stav, na ztrátu iluzí je šibeniční humor, křečovitě vtipkování na vlastní účet z pocitu, že není co ztratit. Vzápětí se objevuje zvědavost – co se bude dít a jaké to pro mě bude mít důsledky, vyvážnu z toho všeho? Součástí prvotního šoku je mimo jiné absence strachu ze smrti. Uvědomění si bezvýchodnosti situace, nepřetržité nebezpečí smrti může vést k myšlenkám na sebevraždu.

Ve druhé fázi – život v lágru – je šok vystřídán stádiem relativní apatie, dochází k vnitřnímu odumírání. Umrtvování normálních citových hnutí je jaksi přirozeným procesem, bez kterého by nebylo možné přežít, apatie funguje jako ochranný mechanismus – po několika týdnech pohled na nemocné, umírající, mrtvé s nikým nehne, nevyvolá žádné zděšení nebo soucit. Vše je soustředěno na jediné – udržet se naživu.

My byli víceméně polomrtví. Na stropě byl beton a na cele nás spalo 360. Když jsem začali dýchat, ráno bylo na zemi tolik sražené vody, že se musela odházet lopatou do umyvadla. Do toho všeho přišla tyfová epidemie. Umíralo osm lidí za noc. Mrtvého jsme museli důkladně očistit, zabalit do prostěradla a odvézt na káře ke kremaci. Ovšem člověk byl tak vysílený a otupělý, že smrt kolem vůbec nevnímal. Všechno jsem dělal mechanicky, jako stroj.¹¹²

Apatie, otupení citu, vnitřní netečnost a lhostejnost vytvoří u vězně „pancír“, takže nakonec otupí i vůči bití. (Na bití totiž zdaleka není podstatná tělesná bolest, nýbrž duševní bolest, zlost nad nespravedlností a bezdůvodností bití. A nejbolestivější je na něm pak doprovodný výsměch.) Měli bychom dodat, že v onom nekonečném boji o přežití funguje kromě apatie jako obranný prvek také lágrový humor. („Přitom když ho chtěl člověk přežít, byly to humor, ironie a sebeironie tím nejzaručenějším prostředkem.“¹¹³; „Byly okamžiky – dělala se legrace, děsné psiny, jako vždycky, když

¹¹² Zážitek jezuity Josefa Cukra z terezínské Malé pevnosti cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Proti zlému krompáč a lopata*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006, s. 59–60.

¹¹³ LUKEŠ, Jan. *Srdcerváč: rozhovor se spisovatelem a scénáristou Jiřím Stránským*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 2005, s. 195.

jsou lidi pohromadě, jinak by vězení nevydrželi, protože jsou současně hrozně podráždění, dráždí [...]“¹¹⁴)

Frankl jako lékař-psycholog dále postřehl, že se ve vězení vrací člověk zpět k primitivnější formě života, celý jeho duševní život je dosti omezený. „Zprimitivnění“ se odráží například ve snech vězňů, kterým se zdá o chlebu či teplé koupeli. Zdroji duševního primitivismu jsou zejména podrážděnost a apatie. Podrážděnost a apatie (která je tedy nejen duševní ochranou) mají jak tělesné, tak psychické příčiny. Mezi tělesné příčiny patří na jedné straně hlad. Do popředí života vězňů se dostává potravní pud, hladovějící nemyslí na nic jiného než na jídlo. Kvůli podvýživě dočasně mizí i pohlavní pud. Výsledkem toho je absolutní nesentimentalita, většinu vězňů zajímá pouze to, co se bezprostředně dotýká přežití. (Nemizí snad jen zájem politický a náboženský.) Na straně druhé se mezi tělesné příčiny řadí nedostatek spánku. Psychické příčiny spočívají v tom, že člověk začíná v prostředí lágru trpět komplexem méněcennosti.

V tvrdých podmínkách dále Frankl pozoruje zvláštní úkaz. U lidí, kteří byli před uvězněním zvyklí na bohatý duchovní život, dochází k citovému prohloubení. Paradoxně právě oni na rozdíl od svých tělesně silnějších spoluvězňů přežili. Při tomto zniternění vlastního já se vězni obrací do vlastní minulosti a i ty nejbanálnější okamžiky dřívějšího života se nyní jeví jako okouzlující a neodolatelné. Do mysli vězně neustále proniká obraz milované ženy, která je záchytným bodem pro jeho vězeňskou existenci. („Pochopitelně, že myšlenky i slova naše nejvíce se vracely k našim rodinám.“¹¹⁵) A nakonec nelze opomenout, že citové prohloubení vede u některých vězňů k mimořádně intenzivnímu prožívání umění nebo přírody. Jak může být náhle dojemný západ slunce v kontextu dlouhého nespátní jediného koutku přírody!

Mezi mnou a Zahradníčkem sice seděl příslušník StB, který nám neopomenul ukázat, že má nabitý revolver, ale přes to jsme si mohli se Zahradníčkem vyměňovat pohledy, které svědčily o stejném okouzlení pražskou ulicí. A tlak neuvěřitelnosti se ještě stupňoval, když jsme vyjeli z Prahy a spatřili májový český venkov. V středních Čechách tehdejší poměrně rané jaro už nechávalo pomalu dokvětat jabloně, ale na Vysočině bylo všechno ještě v plné nádheře: třešně, hrušně, jabloně, švestky. Bylo to takové okouzlení po půlročním

¹¹⁴ FUČÍK, Bedřich, BARTOŠEK, Karel. *Zpovídání: pražské rozhovory 1978–1982*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1989, s. 46.

¹¹⁵ KALISTA, Zdeněk. *Vzpomínání na Jana Zahradníčka*. Mnichov: Obrys/Kontur – Poezie mimo Domov: Opus bonum, 1988, s. 36.

hermetickém uzavření na StB, že jsem nepoznal v životě většího. [...] Byla to blažená chvíle. Směli jsme si sednout, abychom nepřekáželi v provozu silnice, na zvednutý břeh silnice po její pravé straně a tam bylo plno rozrazilů, sedmikrásek, zběhovců, chrp a jiného kvítí našich mezí. Působilo to jistým okouzlením, když jsme mohli – po tak dlouhém čase – rukama hladit toto prosté kvítí a dokonce si utrhnout pár květů a schovat si je do kapsy. Podíval jsem se na Zahradníčka a v jeho očích, které byly po selhání očekávané amnestie naplněny jakousi hlubší melancholií, svítilo něco jako pocit radosti. Hladil květiny na silničním břehu jednu po druhé, usmíval se, nemluvil.¹¹⁶

Jan Zahradníček na stejnou událost vzpomíná podobně jako výše Kalista:

Jedenkrát nás převáželi z jedné věznice do druhé, jako obvykle v krytém autu, z něhož nebylo výhledu. ale auto mělo po cestě nějaký defekt, muselo zastavit a museli je opravovat. Bylo to někde u Jihlavy. Nám bylo na tu chvíli svoleno vylézt z auta ven a usednout na mezi u silnice. Jaká to byla šílená krása, sedět po tak dlouhé době na travnaté mezi, vidět stromy, pole, lesy, vesnice, lidi a zvířata – jako by se na to díval člověk odněkud ze záhrobí.¹¹⁷

Zvláště později, po propuštění, je pak vnímání okolního světa velmi intenzivní. Ivan M. Jiřous si po návratu z vězení „[...] psal takovej ne snad deník, ale takovej zápisník. První zajíc, kterýho jsem viděl. První čáp, první kytky. Člověk se z vězení vrací jako nahý dítě znovu na svět a zaujme ho každá tráva a každý řebříček a všecko.“¹¹⁸

Lidské chování a žebříček hodnot jsou lágrem logicky ovlivněny. V lágru je vše relativní – včetně štěstí. V tomto ohledu i maličkosti bývají zdrojem velké radosti.

I ve vězení byly světlé chvíle, které byť jen na okamžik dovedly zpříjemnit trudný vězeňský život. Stačil i centimetrový proužek slunečního paprsku, vnikající s denní pravidelností skulinou do tmavé cely, ale výmluvně svědčící o životě, malý pavouček, symbol štěstí a ukazatel denního osudu, nemluvě o možnosti vidět zamřížovaným oknem kousek oblohy. Nejradostnější a nejtklivější byla však setkání s přáteli, s lidmi téhož osudu a neštěstí.¹¹⁹

¹¹⁶ KALISTA, Zdeněk. *Vzpomínání na Jana Zahradníčka*. Mnichov: Obrys/Kontur – Poezie mimo Domov: Opus bonum, 1988, s. 30, 40.

¹¹⁷ Jan Zahradníček cit. dle ZEJDA, Radovan. *Byl básníkem!: život a dílo Jana Zahradníčka*. Tišnov: Sursum, 2004, s. 154.

¹¹⁸ ŠUSTROVÁ, Petruška. Na poklepávání po ramenou by zahynula jakákoli kultura... (s Ivanem M. Jiřousem rozmlouvá Petruška Šustrová). In JIROUS, Ivan M. *Magorův zápisník*. Praha: Torst, 1997, s. 508.)

¹¹⁹ Gustav Šebek cit. dle KRATOCHVIL, Antonín. *Žaluji. II. Vrátit slovo umlčeným*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990, s. 82.

Tradiční hodnoty ztrácí na svém významu, přičemž hodnotu ztrácí i vlastní já – člověk vnímá sám sebe pouze jako nepatrnou součást masy, stáda, není si už ani jist, zda je ještě hodnotnou bytostí. Ale aby přežil, musí s masou dokonale splynout, nevyčnít, neupoutat na sebe pozornost. Současně někdy pociťuje zoufalou touhu po samotě, vytrhnout se z masy a zůstat jen sám – se svými sny, vzpomínkami, myšlenkami, „[...] to dlouhodobé soužití v těsné blízkosti je jednou z nejhorších stránek vězení.“¹²⁰ Josef Knap například dojemně vzpomíná na Jana Zahradníčka či Jana Křelínu, kterak vyhledávali alespoň večer chvíle samoty:

Pamatuji se, aby se aspoň ve chvíli před usínáním distancoval od vězení a aby se mohl soustředit sám k sobě, přetahoval si prostěradlo přes hlavu. Zpod deky spíš vyčnívaly nohy ubohé, obnažené, kostnaté hubené nohy vězňovy. [...] Měl raportem povoleno, že může mít u sebe fotografii svých tří malých dětí, synka a dvou ještě menších děvčátek – jinak se dopisy z domova nebo fotografie tehdy musely odvádět po dvou třech dnech. Měl tedy snímek pohlednicového formátu pořád u sebe v knize, kterou právě četl. Hlavně před usínáním – dotýkal se před námi obrázku klamavým pohledem, nepřiznaně, jako mimochodem. (Takhle zalézali pod přikrývky i jiní, Křelina třeba, se svými zprávami z domova, se zprávami o vystěhování manželky, o matčině smrti, o dceřině svatbě. Vyčnívaly jen ty ubohé, obnažené, hubené nohy vězňovy. Motiv se opakoval.)¹²¹

Jiří Stránský zase popisuje situaci jedince v komunistických pracovních táborech:

Deset let jsem byl nuceně pořád mezi lidmi. V padesátých letech, na uranových lágrech, nás bylo trvale na cimrách nejméně po šestnácti. A když někdo utekl, stáli jsme za trest zase všichni spolu hodiny v žáru slunce, na mraze, v dešti... Tam mohl být člověk sám jen v případě, že udělal průser a šoupli ho do korekce. To byla jediná šance na samotu, ale zrovna o tohle se snažit taky nebylo moc dobré.¹²²

Lidský život byl v táborech naprosto bezcenný. Člověk přestává být lidským subjektem, nahrazuje ho číslo, člověk bez osudu, minulosti, jména. Život je podřízen libovůli dozorců, ba dokonce libovůli osudu. Vězeň nezná dne ani hodiny, svoji

¹²⁰ KUKLOVÁ-JÍŠOVÁ, Božena. *Verše psané za mříží*. Praha: ARSCI, 1996, s. 5.

¹²¹ KNAP, Josef. K životopisu Jana Zahradníčka. In KNAP, Josef. *Bez poslední kapitoly*. Praha: Torst, 1997, s. 176.

¹²² LUKEŠ, Jan. *Srdcerváč: rozhovor se spisovatelem a scenáristou Jiřím Stránským*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 2005, s. 159–160.

poslední vůli má naučenou z paměti. Mnohdy se pod vlivem apatie osudu poddává, bojí se rozhodovat a aktivně konat.

Ne všichni ale táborovým podmínkám podlehlí. Frankl tvrdí, že vždy existuje zbytek duchovní, vnitřní svobody, který nemohou člověku vzít ani v koncentračním táboře. Nikoliv tedy podmínky tělesné, duševní a další, ale nakonec svobodné vnitřní rozhodnutí každého jedince určí, zda se stane typickým koncentračníkem nebo člověkem, který si zachová svoji důstojnost. Duchovní svobody by člověk měl využít k aktivnímu řízení a uspořádání života, svým vnitřním životem překonat utrpení života vnějšího.

Proč je ale tak těžké vyvarovat se ztráty vnitřní opory, duchovního pádu, jehož následkem je propad do „spárů“ vlivu lágru? Pro vědomí vězně je nejtěžší vyrovnat se provizorní existencí. Všudypřítomná je nejistota konce, život se odehrává v časově neomezeném provizoriu, a proto je i složité najít pro svoje bytí cíl.

Bezčasí. Týdny letí, i měsíce, a stále je teď; čas tu má jiné dimenze, délkou ztrácí posloupnost, je pouze přítomný. Přitom se nedá říct, že se nic neděje, ale neděje se nic podstatného, je to setrvalost; pramení to asi z toho, že nic, co se děje, nesouvisí s myšlením; absolutní absence podnětů; vzniká jakési podhoubí. A žije se z podstaty.¹²³

Někdo vnímá sám sebe už jen jako „živou mrtvolu“. Pocit nedohlednosti konce je vyvoláván mimo jiné zvláštním prožíváním času. Jedná se o tzv. vnitřní (prožitkový) čas, kdy se například vězňům zdá, že v lágru trvá den déle než týden. Zatímco vězení je časově neomezené, skutečný prostor vězení je pevně ohraničen, takže si vězeň s postupem doby ani nedokáže představit, že za dráty může být skutečný, svobodný život. Jenže totální bezcílnost a k tomu odvracení se od přítomnosti k minulosti svádí k rezignaci, k názoru, že nic nemá cenu – to je podle Frankla zárodek lidského úpadku, kdo nevěří v budoucnost, prohrál. A jelikož jsou lidská duchovní a tělesná stránka propojeny, duchovní beznaděj vyvolá tělesný úpadek, který v lágru s největší pravděpodobností skončí smrtí. Frankl soudí, že člověk by se měl naopak i v mezni přítomnosti pokoušet o svůj rozvoj a uskutečnění sebe sama, najít „proč“ a cíl svého života – klást si otázky na smysl života. („Stejně ale za hlavní považuji vůli, schopnost

¹²³ Úryvky z dopisů Evy Kantůrkové cit. dle NYKLOVÁ, Milena. *Pravda a báseň Evy Kantůrkové*. Praha: Baronet, 2006, s. 150–151.

zmobilizovat se, nepodlehout okolnostem, nenechat se vnitřně zlomit, protože to člověka zbavuje síly.¹²⁴)

Na závěr Frankl spíše už z hlediska svého povolání psychologa-psychoterapeuta dodává, že utrpení je třeba se postavit tváří tvář, nevytěšňovat ho, nýbrž mít odvahu trpět, dále svým spoluvězněům pomáhat hledat a zdůrazňovat smysl a jedinečnost jejich existence a nakonec poukazuje na to, že cennější než cokoli jiného může být v určitém okamžiku povzbuzení.

Výše popsané platí pro život v táborech, ale situace ve vyšetřovacích vazbách a vězeních byla v něčem odlišná. Zásadní rozdíl mezi lágry a vazbami, případně pevnými vězeními je ten, že ve „[v]ězení panuje zákon individuální izolace, zatímco v koncentračním [i komunistickém pracovním – pozn.] táboře zásada nahuštěné a segmentované masy.“¹²⁵

Velmi intenzivní duševní nápor zažívala osobnost zatčeného při výsleších a ve vyšetřovacích vazbách. Cílem vyšetřovatelů bylo naprosté ponížení, ztráta lidské důstojnosti. Vyšetřovaný si nikdy nebyl jist, co bude následovat, co bude muset snášet. Do poslední chvíle se snažil ubránit, přesto byl v nesnesitelných okamžicích přinucen popřít sebe sama, doznat se k něčemu, co nespáchal, vyhovět tyranům. Ve studii „Jak zabít lidskou osobnost“ psycholog Ivo Pondělíček píše doslova o snaze vyšetřovatelů zabít lidskou osobnost, k čemuž dochází pod vlivem vlastní vazební situace, fyzického, psychického a fyziologického nátlaku a různých kriminalistických triků. Zadržený ztratil svoji identitu, odcizil se sám sobě.¹²⁶

Nedovedl jsem se ubránit tomu, co do mě cpali, psychicky ani fyzicky. Podlehl jsem. Už jsem vám říkal o chvíli, kdy jsem se vnitřně vzdal [...]. Potom jsem už NE-BYL. Psaní třetího protokolu bylo hladké, přestože jsem při něm nejvíc zkusil a tedy jsem se ještě asi o něco pokoušel. Toto NE-BYTÍ pokládám za největší ponížení, pokřivení člověka, rozbití člověka. Pro sebe sama! [...] Ne že oni mě do toho dostali, nýbrž že já jsem sám sebe obžalovával, věda, že to není pravda!¹²⁷

¹²⁴ LUKEŠ, Jan. *Srdcerváč: rozhovor se spisovatelem a scenáristou Jiřím Stránským*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 2005, s. 154.

¹²⁵ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha: Argo, 2006, s. 64.

¹²⁶ KRATOCHVIL, Antonín. *Žaluji. I. Svědectví a myšlenky o deformacích stalinské justice v Československu*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990, s. 53.

¹²⁷ FUČÍK, Bedřich, BARTOŠEK, Karel. *Zpovídání: pražské rozhovory 1978–1982*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1989, s. 42.

Vyšetřovatelé zatčené zastrášovali popravami bez rozsudku. Někteří zadržení se dennodenně připravovali na popravu, ke které nakonec nedošlo. Psychický nátlak byl podle Pondělíčka nejúčinnější metodou.¹²⁸ Potvrzují to ve vzpomínkách i bývalí muklové, kteří sami považovali psychické deptání za bolestnější než fyzické týrání.¹²⁹ Objektivně to pak doložil výzkum mezi bývalými vězni který proběhl po roce 1989: „Popis fyzického násilí mluví sám za sebe. Je však typické, že muklové a muklyně ještě častěji a více uváděli týrání psychické.“¹³⁰

Zajímavé svědectví podává básník Josef Palivec – vězeň nacistické i komunistické totality. Palivec uvádí, že metody gestapa byly násilné, „krvavé“, zatímco metody Státní bezpečnosti nekrvavé, ovšem to neznamená, že méně důrazné:

Po deset dní mi bylo bráněno spát. Ve dne jsem si odchodil svých třicet tisíc kroků a ve chvíli, kdy jsem uzrál k zaslouženému spánku, objevil se strážný, aby mne odvedl do sousední cely, kde jsem si měl ‚odebdít‘ desetidenní trest nepřetržitého nespaní. Po deset dní prochodit den a v noci bdít. V cele ustavičného bdění každých deset minut vstát z kavalce a hlásit své jméno do špehýrky. A tak mechanicky, jako stroj, vstávat, hlásit své jméno a zas uléhat. A umdlíš-li, vejde příslušník a poleje tě vodou. První dni a noci stačíš, ale ponenáhlu mozek se vzdává, zatímco svaly ještě dělají mechanické pohyby a opuštěná ústa odříkávají do špehýrky nesmysly. Když mi konečně ohlásili, že je konec trápení, měl jsem jasný pocit, že **jsem překročil svou smrt**. Vždyť jsem se do špehýrky už nehlásil já sám, zapomněl jsem své jméno a jako by za mne pomateně odpovídal někdo docela jiný.¹³¹

Psychické strádání bylo nepředstavitelné. Několikahodinové až několikadenní výslechy, mezitím samota, nedostatek spánku, odpočinku, hlad, žízeň, ustavičný strach a další faktory způsobovaly u zatčených úzkost, dezorientaci až halucinace – vyslýchaní

¹²⁸ KRATOCHVIL, Antonín. *Žalují. I. Svědectví a myšlenky o deformacích stalinské justice v Československu*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990, s. 53–54.

¹²⁹ „Bití bylo vypočítané na podlomení psychiky a získání informace, kterou potřebovali jako důvod k zatčení. Nejhorší je však pocit ponížení. Že je člověk jenom hadr, úplně bezmocný, vydaný napospas cizím lidem, civilistům, myslím, převážně z dělnických vrstev.“ (LUKEŠ, Jan. *Hry doopravdy: rozhovor se spisovatelem Karlem Peckou*. Praha – Litomyšl: Paseka, 1998, s. 52–53.); „A tak myslím, že skutečně i bez jakéhokoliv násilí zima a hlad a nespání musí zlomit každého člověka. Nevěřím, že by to někdo vydržel, leda že by chtěl umřít. [...] nejhorší utrpení při výsleších bylo spíš psychické!“ (Josef Zvěřina cit. dle VRKOČOVÁ, Ludmila /ed./ *Svědectví: osudy politických vězňů 1947–1976*. Praha: Nakladatelství Ludmila Vrkočová, 2007, s. 244–245.)

¹³⁰ GAĐOUREK, Ivan, NEHNĚVAJSA, Jiří. *Žalářování, pronásledování a zneuznání: svědectví ještě žijících obětí stalinismu v českých zemích*. Brno: Masarykova univerzita, 1997, s. 22.

¹³¹ PALIVEC, Josef. Odvolání z počátku sedmdesátých let. In PALIVEC, Josef. *Prózy, listy z vězení, pozdravy přátel*. Praha, Torst, s. 329–330.

přestávali rozlišovat, co je ještě skutečnost a co už fantazie vyčerpané mysli, dostávali se na pokraj nervového zhroucení.

Nejhorší ze všeho byla pro mne samovazba. Tu jsem moc těžko snášel. Různé šmouhy, které bylo vidět na zdech cely, proměňovaly se mi v podoby, které se pohybovaly, které mluvily, gestikulovaly, a já jsem musel vynakládat co největší úsilí, abych si uchoval vědomí o své totožnosti, abych věděl, kdo jsem a kde jsem a co tu dělám. Byl to vlastně stav na pomezí šílenství.¹³²

Právě držení na samotkách bylo další oblíbenou metodou vyšetřovatelů. Účinek samovazby a izolace je podle Pondělíčka v tom, že popírá podstatu člověka jako společenského tvora,¹³³ který je uvyklý žít ve společnosti, obklopený ostatními lidmi, s nimiž navazuje sociální vztahy.¹³⁴

Věžňové byli často ve vazbě ponecháni na samotkách. Vyprávějí, že když si jich dva týdny nikdo nevšímal (jídlo jim dávali beze slova), toužili po kontaktu s jakoukoli lidskou bytostí. Mnozí pak byli náchylnější ke spolupráci, aniž si to plně uvědomovali – prostě chtěli co nejdéle nebýt sami. Na podobném principu fungoval systém hodného a zlého policajta: zlý vyšetřovaný zmlátil, pak odešel a nahradil ho „laskavý estébák“. Zmučené člověk k němu pojal důvěru a začal „spolupracovat“.¹³⁵

Po bolestných zážitcích z vazby se pro vězně stal rozsudek vlastně vysvobozením. „Věžňové velmi často vzpomínají, že po vynesení rozsudku (i když zněl na dvacet let nebo na doživotí) cítili úlevu. Měli pocit, že mají nejhorší za sebou, že se do jejich života vrátila alespoň nějaká jistota – jistota kriminálu.“¹³⁶

¹³² Jan Zahradníček cit. dle K životopisu Jana Zahradníčka (Z rukopisných poznámek Miloše Dvořáka). In KRATOCHVIL, Antonín. *Žaluji. II. Vrátit slovo umlčeným*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990, s. 87.

¹³³ „Na samotkách jsem prožil snad půl roku. Prosil jsem v duchu, aby ke mně někoho dali, abych tam nebyl tak sám. Jednou večer jsem tak ležel na zemi a na zdi se objevila moucha. Říkám si – sakra Vincku, tak tady nejsi sám! Začal jsem s ní komunikovat a měl takovou radost, že jsem tam s živým tvorem.“ (Vincenc Koutník cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Prosil jsem a přiletěla moucha*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2004, s. 88.)

¹³⁴ KRATOCHVIL, Antonín. *Žaluji. I. Svědectví a myšlenky o deformacích stalinské justice v Československu*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990, s. 55.

¹³⁵ DRDA, Adam, KROUPA, Mikoláš. *Kruté století*. Praha: Radioservis, 2008, s. 139.

¹³⁶ Tamtéž, 2008, s. 139.

Třetí fáze podle Frankla nastává po osvobození z lágru. Po osvobození dochází u vězňů k úplnému vnitřnímu uvolnění, ale znovu lidmi se stávají postupně. Zpočátku se u nich totiž projevuje naprostá depersonalizace, nejsou schopni prožívat, radovat se, všechno je jen těžko uvěřitelné – i vysněná svoboda. Uvolnění tlaku s sebou také nese riziko, že znovunabyté moci vězni budou chtít využít (mstít se apod.). Před tím Frankl varuje – nikdo nemá právo působit jiným příkoří, i když mu byl sám vystaven.

Dodneška všude opakuju, když se mě někdo ptá, jak jsem mohl přežít lágry a zůstat takovým životním optimistou, jak to, že neumím nenávidět, že jsem se včas setkal s lidmi, jako byl Jan Zahradníček. Když viděl, jak ve mně doslova bublá nenávist za to, co se mnou dělali ve vyšetřovací vazbě, právě on mi řekl, abych se jako první věci v kriminále zbavil touhy po pomstě. ‚Čím dřív se té nenávisti a touhy se mstít zbavíš, tím líp pro tebe. Protože jinak, ať chceš, nebo nechceš, první obětí té nenávisti budeš ty sám.‘ Dodávám, že jsem tomu nejdřív moc nevěřil, že chvíli trvalo a bolelo to přijmout za své, ale v okamžiku, kdy se mi to povedlo a překročil jsem ten pomyslný Rubikon, dostavila se obrovská úleva. Nastaly pro mě skutečně nádherné časy, protože najednou se mi všechno jevílo v úplně jiném světle. Z nenávisti zůstal jen ironický nadhled.¹³⁷

Psychiku osvobozených vězňů může také ohrozit – hořkost (proč, pro koho jsem vlastně trpěl) a zklamání (nikdo mě nečeká).

Návraty byly skutečně často bolestné. Lidé věznění v koncentračních táborech se vraceli do polorozbořených domovů netušíce, kdo z příbuzných nakonec přežil a s kým se shledají. Na cestě domů se často setkávali s nezájmem a nepochopením. Okolí jim dávalo najevo, že se ani nemuseli vracet, nikdo jim nechtěl naslouchat.¹³⁸

Zatímco po druhé světové válce se věznění, i když se jako přeživší nejednou setkali s ústrky ze strany svých spoluobčanů, vraceli do svobodné vlasti, pro politické vězně v komunistické totalitě byl návrat z vězení pochmurný. Z vězení se vraceli na svobodu, ale jen zdánlivě. V podstatě se ocitli jen ve větším vězení, jež bylo také obehnané ostnatým drátem.¹³⁹ Propuštění vězni museli čelit různým problémům a komplikacím,

¹³⁷ LUKEŠ, Jan. *Srdcerváč: rozhovor se spisovatelem a scenáristou Jiřím Stránským*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 2005, s. 73.

¹³⁸ DRDA, Adam, KROUPA, Mikoláš. *Kruté století*. Praha: Radioservis, 2008, s. 192.

¹³⁹ „Tábory jsou vyvrcholením principu teroru; a obráceně, totalitní státy nejsou nic jiného než tábory s mírnějším režimem. Vasilij Grossman to konstatuje na základě sovětské zkušenosti: ‚Tábor byl jakýmsi hyperbolickým, zvětšeným odrazem života za ostnatými dráty. Ale život tady nebyl v rozporu s životem tam, naopak splňoval požadavky symetrie.‘ (Život a osud, 795) Primo Levi při přemýšlení o fenoménu nacismu objevuje ‚makrokosmos totalitní společnosti reprodukováný v mikrokosmu lágru‘. (Potopení, 47)“ (TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Praha: Mladá fronta, 2000, s. 294.)

jejich život většinou ještě dlouhou dobu po propuštění nebylo možné považovat za plnohodnotný. „Sice se ocitli před dráty, ale dál jako lidé neplnohodnotní a bez důvěry. Podezřívání provázelo každé jejich kroky za získáváním aspoň trochu obstojné existence. Každý jejich pohyb byl tím poznamenán.“¹⁴⁰ I po propuštění byli bývalí muklové diskriminováni. Bez ohledu na vzdělání a původní povolání například mohli bývalí vězni pracovat pouze ve vybraných oborech – samozřejmě dělnických (hornictví, stavebnictví atd.). „Měli jsme právo na práci – ale jen tu nejpodřadnější, mohli jsme psát – ale nikoliv zveřejňovat, směli jsme se volně pohybovat – ale nikoliv veřejně se scházet.“¹⁴¹

K nejtěžším okamžikům návratů náležela zjištění, že se není ke komu vracet. Během věznění mnoha muklům zemřeli rodiče nebo se s nimi rozvedly jejich ženy, opustily je partnerky.¹⁴²

Většinou se ale pro rozvod rozhodly ženy: byly v bezvýchodné situaci, chtěly mít další děti, chtěly se zbavit zájmu tajné policie. Zprávy o rozvodech a vůbec bolestných rodinných záležitostech oznamovali bachaři vězňům, jako by se nechumelilo, jako by hlásili, že nedostanou balík. [...] Málokterý vězeň se ale dokázal s rozvodem vyrovnat. I pro nejtvrďší povahy to byl jeden z nejtěžších okamžiků v muklovském životě. Manželky, které se svých mužů nevzdaly a odolaly tlaku StB, jsou vzácné a výjimečně silné ženy, skutečné hrdinky muklovských návratů.¹⁴³

Ale i tam, kde vztahy a rodiny vězení zcela nerozvrátilo, byl rodinný život vězněním velmi poznamenán. Po návratu se těžko obnovovala přerušená citová pouta. Děti neměly ke svým otcům žádný vztah, někdy se jich doslova bály. Muklové neznali řád rodiny, její zvyky a stereotypy, takže ač byli konečně doma, mezi svými, připadali si jako cizinci. Všechno kolem nich se změnilo, „svobodný“ svět pro ně byl cizí (nepoznávali nové peníze atd.).

¹⁴⁰ DVOŘÁKOVÁ, Zora. *Z letopisů třetího odboje*. Praha: Hříbal, 1992, s. 259.

¹⁴¹ KUKLOVÁ-JÍŠOVÁ, Božena. *Verše psané za mříží*. Praha: ARSCI, 1996, s. 5.

¹⁴² „Nejtěžší však bylo, když mi při jedné návštěvě oznámila, že se se mnou rozvádí. To se mnou zamávalo. Je to ale složité, vydržela čekat osm let... Nejhorší byly případy, kdy si třeba žena jednoho z muklů vzala bachaře nebo toho fizla, který manžela vyšetřování [...] Člověk se v kriminále upne na ženu a celou dobu přemýšlí, jak budou spolu žít, až se dostane ven... A najednou bác a vůbec nevíte, co bude dál. Světýlko na konci tunelu najednou někdo sfoukl.“ (Tomáš Sedláček cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Proti zlému krompáč a lopata*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006, s. 85.)

¹⁴³ DRDA, Adam, KROUPA, Mikoláš. *Kruté století*. Praha: Radioservis, 2008, s. 196–197.

Nezapomeňte, že děti byly jiné, jednak dorostly, jednak žily v něčem, co jsem neznal, co jsem neviděl. V bídě, ústřích, ve všem, co je otloukalo. Nebylo lehké do života vplout a trvalo mi hrozně dlouho, než jsem si zvykl. Navíc jich bylo víc, mí blízcí prodělali těch devět let společně, zatímco já jsem to s nimi neprožil, prodělal jsem něco jiného. Já jsem se musel přizpůsobit a šlo to velmi těžce.¹⁴⁴

U vězňů se dostavoval náhlý pocit osamění. Ukázalo se, že život „na svobodě“ je těžší, než si ve vězení představovali. Někteří vězni tak z vězení volně přešli do „vnitřní emigrace“.

Jinak reaguje muž ve společenství stejně postižených mužů kteří tím, že jsou pohromadě, vytvářejí určitou psychickou sílu, která jim ve zlých situacích pomáhá. Naprosto jinak se cítí politický vězeň propuštěný na svobodu, protože je najednou sám. [...] Záhy po propuštění se u mnohých politických vězňů dostavovalo překvapující zjištění, že se před dráty cítili méně svobodní, než tomu bylo za dráty. Tam byli zvyklí svobodně mluvit, vyjadřovat své názory bez jakéhokoliv omezení. Před dráty se učili mlčet – většinou z ohledu na svou rodinu.¹⁴⁵

Doplňme ještě slova duchovního otce Jindřicha Jenáčka:

My všichni ‚kriminálníci na podmínku‘ jsme byli neustále sledováni. Jen vzácně jsem se my, přátelé z vězení, odvažovali setkat se... postupně se i většiny z nás zmocňoval určitý těžko popisovatelný druh únavy a deprese. Ve vězení jsme stáli jeden při druhém – teď byl každý z nás sám... Sám. Vzpomínky na toto období mají v sobě cosi ponižujícího, snad proto se k té době jen nerad vracím.¹⁴⁶

V předchozích kapitolách jsme několikrát zmínili, že vězni se vraceli z vězení se zničeným zdravím. Nejednalo se ale jen o „zhuntování“ těla, ale také o narušení mysli. Otevřeně svůj psychický stav – „porušené, roztrhané psychické vědomí“ – po propuštění popsal Bedřich Fučík:

¹⁴⁴ FUČÍK, Bedřich, BARTOŠEK, Karel. *Zpovídání: pražské rozhovory 1978–1982*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1989, s. 90–91.

¹⁴⁵ DVORÁKOVÁ, Zora. *Z letopisů třetího odboje*. Praha: Hříbal, 1992, s. 260.

¹⁴⁶ HAVLÍČKOVÁ, Helena. *Dědictví: kapitoly z dějin komunistické perzekuce v Československu 1948–1989*. Olomouc: Poznání, 2008, s. 215.

Bylo to nejstrašnější období v mém životě. Spálil jsem spoustu rukopisů, chtěl jsem se likvidovat. [...] Můj zdravotní stav byl krajně neutěšený, trvalo jistě rok, než jsem se vzpamatoval. Prvního půl roku jsem nemohl vůbec psát. [...] Měl jsem strach v jednom kuse, zvlášť na ulici. [...] Byl jsem po návratu roztržený. A musel jsem se dávat moc a moc dohromady. Neměl jsem vždycky tu potřebnou sílu. Byl jsem strašně podrážděný, nechápal jsem některé věci. Život jsem kdysi dirigoval, a on šel teď docela jiným tokem, než jsem si představoval. [...] Podrážděnost trvala dlouho, trvá vlastně dodnes, byl jsem vždycky prašťák a tam jsem přišel o nervy. Dělalo to velké obtíže. Ale jinak se to hlavní odehrálo první rok po návratu.¹⁴⁷

Návrat do života byl pozvolný. Někteří vězni (zejména ti nábožensky založení) přijali svůj úděl jako svého druhu pokání.¹⁴⁸ Jiní muklové se se svou vězeňskou minulostí vyrovnali a smířili a věznění zpětně považují za sice extrémní, ale cennou zkušenost. Někdo se snažil prostě zapomenout a do minulosti se nevracet.¹⁴⁹ Ať tak či onak, vězeňská minulost zůstala nadosmrti trvalou součástí jejich životů. Dodnes většině bývalých vězňů zdají o vězení nelaskavé sny.

¹⁴⁷ FUČÍK, Bedřich, BARTOŠEK, Karel. *Zpovídaní: pražské rozhovory 1978–1982*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1989, s. 89–93.

¹⁴⁸ Zvláštní význam měla vězeňská zkušenost v životě věřících, nepředstavovala pro ně promarnění části života, ba naopak. Bedřich Fučík se důvěrně svěřil Václavu Renčovi: „Říkávám, že bych sice nechtěl těch deset let kriminálu prožít znovu, ale dodávám, Bůh mě netrestej, že bych nechtěl o ně přijít. Ty jistě rozumíš, jak drahocenná je to zkušenost, kterou nelze získat laciněji; je trestem, nepochybně, ale i milostí.“ (NOVÁK, Jaroslav. Komentář, ediční poznámka a vysvětlivky. In RENČ, Václav. *S anděly si nelze připíjet*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 625.) Stejně k letům stráveným ve vězení přistupuje i Ivan Martin Jirous, který se v rozhovoru z roku 1985 svěřil Petrušce Šustrové: „Že jsem seděl po právu, o tom jsem přesvědčen, ovšem z důvodů vědomí své vlastní viny před Bohem. Považuji svoje tresty za určitou úlevu, protože my katolíci věříme v takzvané časné tresty a věčné tresty. Časné tresty jsou ty, které se dají odpykat ještě ve zdejší životě, a je naděje, že o to míň budeme trpět potom, po smrti. Čili všechny tyhle tresty byly pro mě milost. Ovšem ze strany Boží. Establishment tam vystupuje jako trapný zprostředkovatel.“ (ŠUSTROVÁ, Petruška. Na poklepávání po ramenou by zahynula jakákoli kultura... /s Ivanem M. Jirousem rozmlouvá Petruška Šustrová/. In JIROUS, Ivan M. *Magorův zápisník*. Praha: Torst, 1997, s. 503.) A v životě těžce zkoušený kněz František Daniel Merth dokonce s odstupem času v dopise příteli-spoluvězni hodnotí společná vězeňská léta jako „nejkrásnější čas našeho života“. (MED, Jaroslav. *Spisovatelé ve stínu*. Praha: Portál, 2004, s. 160.); „Nepovažuji tu dobu za ztracený čas, ale naopak za zisk. Především jsem získal mnoho nových, hlubokých přátelství, trvajících dodnes. A potom, kriminál rozšířil mé obzory, a zejména zkvalitnil mou víru v Boha.“ (Antonín Bradna cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Cesty božím (ne)časem*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2003, s. 176.); „Nebyl to ztracená doba, to člověk vidí z odstupu. [...] Ponořil mě [Bůh – pozn. autorky] do propasti bezmoci, ale zase mohu říci, že i v této propasti jsem prožil hloubku úžasné radosti.“ (Josef Veselý cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Prosil jsem a přiletěla moucha*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2004, s. 59.)

¹⁴⁹ To lze pozorovat například u spisovatele Josefa Knapa, který shrnul ve svých pamětech *Bez poslední kapitoly* svoje vzpomínky na vězení do pouhých čtyř řádků: „Přešla čtyři léta, které bych se rozpakoval přát i svému nepříteli, speciálně zážitky prvních dní, prvních týdnů – mezi nimi se chvílemi protrhávalo jasné vědomí: co se ti to stalo? Jsi to vůbec ty?“ (KNAP, Josef. *Bez poslední kapitoly*. Praha: Torst, 1997, s. 145.)

3. Kulturní a duchovní život v táborech a vězeních

V táborech a vězeních bylo třeba proti vnějšímu tlaku vzdorovat alespoň „vnitřně“ – v těžkých chvílích se nepoddát a sobě i ostatním „kompenzovat bídu každodenní fyzické existence bohatstvím duchovního života“.¹⁵⁰ Navzdory tělesnému chátrání udržet duševní bdělost.

Z období nacistické totality jsme například podrobně zpraveni o pestrém osvětovém a kulturním dění v terezínském ghettu. Byly v něm pořádány kabarety, koncerty, literární večery, divadelní představení nebo jazykové kurzy, v ghettu existovala dokonce knihovna. Mnoho prezentovaných at' hudebních, dramatických či jiných děl vznikalo přímo v Terezíně. Jedinečnou součástí tohoto táborového kulturního prostředí byla tvorba dětí a mládeže. I oni kreslily, psaly, vydávaly svoje časopisy, koncertovaly, hrály divadelní hry. Kromě jiného v Terezíně probíhala také intenzivní přednášková činnost – jednalo se o tisíce (!) přednášek (jsou zdokumentovány, protože byly plánovány a zaznamenány oddělením pro organizaci volného času a také proto, že o jakékoli kulturní aktivitě museli vězni nacisty informovat).¹⁵¹

Přednášky nahrazovaly vyučování, které nacisté zakázali. Přestože se konaly v nejrůznějších ubohých prostorách, na půdách a ve sklepích, za horka či mrazu, podávaly ucelené kurzy historie, filozofie, umění, literatury, lékařství, přírodních věd, judaismu a dalších oborů.¹⁵²

Publikum těchto přednášek bylo velmi početné, přičemž ten, kdo přednášku vyslechl, její obsah většinou dále reprodukoval svým spoluvězněům, kteří se jí sami nemohli účastnit. Pro vězně v Terezíně měly všechny tyto aktivity nesmírný význam. Ti, kteří přežili, pak přiznávali, že „nikdy později již nezažili nic podobného tomuto kulturnímu boomu.“¹⁵³ Jenže nesmíme zapomínat, že terezínský kulturní život se odehrával vlastně na prahu smrti. „Člověk by tu mohl docela slušně žít mezi vzdělanými, inteligentními lidmi, kdyby neměl neustále strach, že bude poslán dále [...]“.¹⁵⁴ Transporty vězňů propracovaný kulturní systém trvale narušovaly. V tomto ohledu H. G. Adler upozorňuje na to, že bohatá kulturní činnost v Terezíně byla vlastně

¹⁵⁰ MAKAROVA, Elena aj. *Univerzita přežití: osvětová a kulturní činnost v terezínském ghettu 1941–1945*. Praha: G+G, 2002, s. 6.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 5–6.

¹⁵² Tamtéž, s. 6.

¹⁵³ Tamtéž, s. 39.

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 5.

sebeklamem, iluzí vyznačující se nebezpečným potlačením přítomnosti, nehledě na to, že někteří kulturní představitelé a umělci zcela přestali vnímat realitu tábora a chovali se jako namyšlené celebrity.¹⁵⁵ Adler také přesvědčivě vysvětluje, proč byl kulturní život v ghettu tak živý:

Silný hlad po kultuře se samozřejmě výrazně prosazoval ani ne tak navzdory, jako spíše právě kvůli obtížím. Měl dvě hlavní příčiny: (1) duševní strádání, které vedlo jednak k úniku z přítomnosti a částečně ke snaze zvládnout poměry, a (2) paradoxní bezstarostnost existence života v táboře. Řada starostí, jež měli lidé za zdmi pevností, odpadla a jako jedinou možnost svobody ponechávaly jistou svobodu kulturní. Člověk věděl nebo cítil, že se nachází poblíž propasti plné nebezpečí, blízko zničení života. Byl zbaven mnoha povinností vůči svým blízkým a sobě samému. [...] Všechny duchovní síly získaly dříve netušené pole působnosti a vyžadovaly aktivní vyjádření, aby v „mezidobí“ ospravedlnily svou vitální existenci.¹⁵⁶

Ovšem i v koncentračních táborech (pokud to nebyly přímo tábory vyhlazovací) vězni čelili všudypřítomnému utrpení rozličnými tvůrčími aktivitami, které je vytrhovaly z hrůzného světa kolem a alespoň na okamžik jim umožňovaly zapomenout na táborovou realitu.¹⁵⁷ Někdy se jejich tvůrčí schopnosti jako by obrátily proti nim – malíři museli kreslit rodokmeny nacistických dozorců, jejich portréty nebo jim malovat nudné krajinky – to se přihodilo i Josefu Čapkovi. Nicméně i v koncentračních táborech se ve volných chvílích konaly například přednášky. Pamětníci vzpomínají třeba na vyprávění Josefa Čapka o bratru Karlovi a jejich společné dramatické tvorbě.¹⁵⁸

Nejinak tomu bylo v československých komunistických lágrech. Jakmile to podmínky dovolily, vězni vymýšleli různé způsoby, jak zajistit alespoň minimální duševní rozptýlení. Po večerech, kdy získali vězni konečně chvíli klidu, se diskutovalo o nejrůznějších problémech. Populárním se stalo pašování knih do táborů. Někde se nemohlo číst vůbec, v jiných táborech sice byly provozovány oficiální knihovny, ale nabízely téměř výhradně knihy „výchovné“, ideologické spisy, beletrie chyběla. Knižní

¹⁵⁵ ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941–1945: tvář nuceného společenství. Díl II. Sociologie*. Brno: Barrister & Principal, 2006, s. 446, 456.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 465.

¹⁵⁷ O poezii budeme hovořit později, nicméně na tomto místě nemůžeme neuvést jednu ze vzpomínek Jaroslavy Skleničkové na koncentrační tábor Ravensbrück: „Po lágru rovněž kolovaly básničky, ať už vlastní tvorba, nebo co si kdo pamatoval z domova. Ty jsme se jedna od druhé učily při dlouhých apelech.“ (SKLENIČKOVÁ, Jaroslava. *Jako chlapce by mě zastřelili...: příběh nejmladší lidické ženy*. Praha: Prostor 2006, s. 99.)

¹⁵⁸ Karel Moudrý cit. dle *Malíř-básník: vzpomínání na Josefa Čapka*. Praha: Academia, 2004, s. 107.

kontraband byl rizikový, přesto se velmi rozšířil. Knihy získané od civilních obyvatel bylo nutné propašovat do tábora přes namátkové prohlídky při odchodu z pracoviště a při příchodu do tábora a poté je v táboře dobře ukrýt, aby nebyly objeveny při táborovém „filcunku“ (schovávaly se do slámníků, pod prkna z podlahy apod.).¹⁵⁹ Dostupnost a pestrost nabídky knih v pozdějších, již přijatelnějších táborových podmínkách líčí Karel Pecka:

Na Bytízu, kde oproti mým předchozím „stážíím“ převažovaly velmi dobré podmínky, pomínul hlad a měli jsem také více času, přišlo nejdřív na pořad čtení. Působily tam skutečně celé gangy a mafie, které pašovaly knížky, Světovou literaturu, dokonce i Life [...]. Tím se vztah k literatuře samozřejmě pěstoval, navíc do táborové knihovny docházela celá současná produkce, všechno, co vyšlo, a například moje znalost Thomase Manna pochází právě odtud. Vedle socialisticky orientované literatury se tam dala najít i nová americká literatura. Za pět let, po která jsme se k četbě nedostali, jsme byli pěkně vyhladovělí. Neznali jsme nic, jenže jako předtím nebylo pomyšlení na ženské, nebylo pomyšlení ani na knížku. Knížky z knihovny měly razítka, takže se brzy objevili specialisti na bramborová razítka a jedno z nich dostal i Hemingwayův *Stařec a moře* a mohl kolovat zcela legálně.¹⁶⁰

Význam knih byl pro duševní stav vězňů vsutku značný, četlo se „vděčně, všechno a hltavě“.¹⁶¹ Jak jsme již jednou v naší práci zdůrazňovali, podmínky a zásady se v jednotlivých táborech, v různých časových obdobích lišily. Platilo to i v kulturním životě.

Třebas noviny. Na Fierlingeru bylo cokoliv, noviny nosily i návštěvy, které přicházely každý týden, na Svornosti a Nikolaji bylo jen Rudé právo a Práce, v posledním období na Nikolaji dokonce už i Literární noviny, na Elku, ústředním trestním lágru, byla i Mladá fronta a na Bytízu už bylo vše, všechen tisk a od jisté doby i celá knižní produkce v knihovně.¹⁶²

¹⁵⁹ PLOCEK, Josef. Kultura v koncentracích. In *Literatura určená k likvidaci II: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 8.–9.listopadu 2004*. Praha: Obec spisovatelů, 2006, s. 128–129.

¹⁶⁰ LUKEŠ, Jan. *Hry doopravdy: rozhovor se spisovatelem Karlem Peckou*. Praha – Litomyšl: Paseka, 1998, s. 109–110.

¹⁶¹ KRATOCHVIL, Antonín. *Žaluji. II. Vrátit slovo umlčeným*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990, s. 116.

¹⁶² Karel Pecka cit. dle BARTOŠEK, Karel. *Český vězeň: svědectví politických vězeňkyň a vězňů let padesátých a šedesátých a sedmdesátých*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2001, s. 29–30.

Co se týče umělecké tvorby, byly na lágrech zpočátku tzv. umělecké světnice, kde političtí vězni tvořili s oficiální podporou bachařů. Samozřejmě ale tito vězni, mnohdy skuteční umělci (malíři ad.) netvořili jen pro potřeby lágru a pro bachaře, ale i pro spoluvězně (portréty atd.) nebo realizovali vlastní práce. Obdobné postavení měli malíři i v pevných věznicích, kde rovněž existovala speciální malířská pracoviště. Někteří umělci ve svých dílkách, tak jako jiní slovy, svědecky zachycovali vězeňský život. Z komunistických věznic máme k dispozici například téměř dvě stě vězeňských kreseb od sochaře Otmara Olivy.¹⁶³

V některých táborech si vězni zřídili lágrové orchestry, výjimečně se hrálo muklovské divadlo (například na počátku 50. let na táboře Rovnost).¹⁶⁴ Na některých lágrech dále existovalo i oficiální kino, promítaly se v něm nejen propagandistické filmy, ale kupodivu třeba i filmy italského neorealismu.¹⁶⁵

Věznění kněží, kteří bývali v táborech i pevných věznicích od ostatních vězňů včetně politických izolování, vyvíjeli vlastní aktivity.¹⁶⁶ V táborech a vězeních tajně pořádali vězeňské mše (mešní víno si vyráběli z kvašených rozinek) apod. Vězeň-kněz František Daniel Merth se zvláštní nostalgií vzpomínal:

I na táborech církev žila. Já jsem měl asi dvacet členů, možná víc, ani jsem je jmény neznal. Mši svatou jsem sloužil v neděli na své posteli asi ve čtyři ráno, kdy jsem celebroid. Svaté přijímání v cigaretových papírcích roznesli chlapci. I výuka a křty probíhaly, to všechno tam bylo.¹⁶⁷

Nyní zbývá přiblížit kulturní a duchovní život v pevných věznicích. Vězni ve vzpomínkách na svoje muklovská léta vyzdvihují vzácnou zkušenost, kdy mohli ve

¹⁶³ Viz ZAPLETAL, Jaroslav (ed.). *Bytem v hrůze: kresby z vězení Otmar Oliva; texty Jiří Dienstbier a kol.* Velehrad: Tomáš Ježek – Ottobre 12, 2002. Nebo též <http://www.otmaroliva.cz/dilo/kresby/kresby-z-vezeni/>.

¹⁶⁴ KAPLAN, Karel, PACL, Vladimír. *Tajný prostor Jáchymov*. České Budějovice: ACTYS, 1993, s. 144–149.

¹⁶⁵ BARTÍK, František. *Tábor Vojna ve světle vzpomínek bývalých vězňů*. Praha: Vyšehrad, 2008, s. 149.

¹⁶⁶ Je zajímavé, že věznění se pro církev paradoxně ukázalo jako velice přínosné: „Ve vazbách, vězeních a koncentračních táborech se v padesátých letech ovšem zformovaly zkušenosti, pro církev jako celek velice cenné. Především v tom smyslu, že až do šedesátých let v důsledku zásadní ‚chyby‘ režimu byli členové církve, především kněží a někteří laici, často ve vězeních pospolu, mohli se vzájemně podporovat a co je nejdůležitější – vzhledem k tomu, že věznění trvala velmi dlouho dobu [...] – věznění křesťané si mohli vytvářet dlouhodobé vzdělávací a duchovní programy a vzájemně se obohacovat. [...] Společné vězení, a tudíž společné sdílení zkušeností umožnily navíc spolupráci lidí, kteří se dříve neznali, nebo dokonce kteří byli v těsné poválečné době k sobě navzájem nedůvěřiví.“ (BALÍK, Stanislav, HANUŠ, Jiří. *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007, s. 314–315.)

¹⁶⁷ MED, Jaroslav. *Spisovatelé ve stínu*. Praha: Portál, 2004, s. 160.

věznicích (to se ovšem týká i táborů) na jednom místě poznat mnoho zajímavých a významných osobností, což by se jim v životě na svobodě dozajista nepodařilo.¹⁶⁸ Vězeňská setkání a vzájemné soužití s intelektuální a duchovní elitou Československa ale neoceňovali jen „obyčejní“ muklové, ale vážili si ho i sami vězni z řad oněch „elit“: „Tvrdím stále, že jsem vlastně neobyčejně šťastný člověk. Kde jinde bych se setkal s tolika generály a plukovníky, s tolika biskupy a všemi opaty, s tolika ministry, poslanci a básníky než v Leopoldově?“¹⁶⁹

Skupina politických vězňů vytvářela jakési exkluzivní společenství. Tykali si, drželi při sobě. Všichni si přitom byli v daných podmínkách rovni.¹⁷⁰ Pestrá skladba vězňů zároveň častokrát umožnila nečekanou spolupráci, jako tomu bylo například při psaní Renčovy *Popelky nazaretské*: „Podobně pěkné bylo i mé setkávání s Václavem Renčem. Požádal mě, abych papírky, na které píše básně, tajně přenášel teologům, kteří měli za úkol jeho verše přehlédnout po stránce teologické.“¹⁷¹

Když se vězni sešli při práci, v malých skupinkách jeden z vězňů začal vždy ostatním přednášet, zatímco ostatní za něj splnili jeho normu. Po dvou až třech hodinách se přednášející vystřídal. Právě kvůli těmto chvílím se vězni svým způsobem do práce i těšili. Typický je pro tyto výklady opravdu široký tematický záběr – od přednášek technického zaměření, přes živé vzpomínání generálů a válečných hrdinů, politiku až po výklady o filozofii, umění a literatuře. Později se o tomto fenoménu začalo hovořit jako o „podzemní, vězeňské univerzitě“.¹⁷² Přednášky totiž mnohdy skutečně měly

¹⁶⁸ Jedná se o fenomén, který se objevuje v řadě vězeňských vzpomínek či rozhovorech: „A byl to právě Leopoldov, kde jsem prožíval nejtěžší a nejhorší chvíle z celé doby věznění. [...] A přesto i z Leopoldova jsem si odnesl i celou řadu velmi hezkých vzpomínek. Žil jsem tam s lidmi, které bych jinak v životě nikdy nepoznal.“ (HLAVATÝ, Alois. *Z bláta do louže*. Hradec Králové: VANN, 1996, s. 184.); „Sedm let a pět měsíců kriminálu přinesly mi vlastně toliko setkání s lidmi. Obdivuhodnými i méně obdivuhodnými, ale sdílejícími společně těžký osud. Přinesly mi i několik nezapomenutelných a krásných chvil.“ (REJMAN, Bohuslav. *Vzpomínky byvšího člověka č. 2090 Bohuslava Rejmana*. Vysoké Mýto: Vysoké Mýto, 2006, s. 28.)

¹⁶⁹ ROTREKL, Zdeněk. *Básníkův skrytý čas: sborník k sedmdesátým narozeninám básníka uspořádal Karel Coural*. Brno: Rozrazil – moravské nakladatelství, 1990, s. 49.

¹⁷⁰ „V Leopoldově zkrátka nebylo sociální skupiny, která by tu chyběla.“ (REJMAN, Bohuslav. *Vzpomínky byvšího člověka č. 2090 Bohuslava Rejmana*. Vysoké Mýto: Vysoké Mýto, 2006, s. 23.) „Vynášely se kýble s pomyjemi, no a ministerský předseda, biskup, já, dělník, v té chvíli vše rovno. Co podivuhodnějšího vás může potkat?“ (Antonín Bradna cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Cesty božím (ne)časem*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2003, s. 179.)

¹⁷¹ Antonín Bradna cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Cesty božím (ne)časem*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2003, s. 174.

¹⁷² „A byly tvořeny kroužky. [při práci kolem stolů – pozn. autorky] Pokud někdo chtěl vědět něco o skautingu, zasedl tak, aby ho neviděl bachař, ke stolu tam, kde byl kroužek skautů, a tam se mohl zeptat na organizaci, na cokoliv, co chtěl vědět o skautingu. A totéž bylo, pokud někdo chtěl něco vědět o diplomacii, tak tam byli diplomaté. Pokud jiní chtěli něco vědět o náboženství, tak tam byli faráři všech náboženství takže kdo chtěl jakou informaci, dozvěděl se.“ (Miroslav Neraď cit. dle VRKOČOVÁ, Ludmila /ed./, *Svědectví: osudy politických vězňů 1947–1976*. Praha: Nakladatelství Ludmila Vrkočová,

vysokoškolskou úroveň. Pro mnoho vězňů, jak čteme v jejich vzpomínkách, to byla cenná životní zkušenost.¹⁷³

Vězeňské přednášky pořádaly také politické vězenkyně – nejčastěji večer nebo v neděli v době volna, a to v podstatě kdekoli (na cele, v koupelně, na záchodech a podobně). Jak vypadala jejich univerzita?

Bez učebnic, slovníků, pouze se spolehnutím se na vlastní paměť prof. Růžena Vacková vypráví svým spoluvězeňkyním o antice, období Jiřina Zábranová poutavě přednáší o historii, bývalá poslankyně Fráňa Zeminová zasvěcuje své posluchačky do tajů politiky, Albína Palkosková poučeně hovoří o společenské výchově, Jiřina Štěpničková vypráví o divadle a herectví a Nina Svobodová učí jazyky a přednáší o literatuře. Pro mnohé z naslouchajících vězeňkyň se přednášky staly vítanou náhradou za nemožnost vystudovat na vysoké škole.¹⁷⁴

Některé z vězeňských přednášek se dochovaly a později byly vydány knižně.¹⁷⁵ Je třeba podotknout, že v 80. letech lze v pevných věznicích o fenoménu vězeňských

2007, s. 31.); „Přednášky se konaly u stolu, kde se pracovalo. Začínali jsem takzvanou konopou, to bylo pletení provazů k vázání snopů. Svazovali jsme je do hlav. Byla to mechanická práce a dalo se přitom povídat. Potom jsme drali peří a při tom se také dalo dobře přednášet. A v létě při loupání cibule, merunek nebo švestek též. [...] Přednášky byly různého typu. Samozřejmě v první řadě teologické, ale také historie, filozofie, církevní právo. Když tam s námi byli vojáci, tak vykládali o vojenství, o legiích, o průběhu bitev atd. Profesori [...] o svých oborech, lékaři o medicínských věcech a podobně. Skutečně tam nebyl obor, který by se neprobral.“ (Antonín Bradna cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Cesty božím (ne)časem*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2003, s. 175.)

¹⁷³ To je moje zkušenost, ale i zkušenost mnoha jiných mukulů, že ve vězeních i na lágrech, pokud se setkala dobrá parta, tak to skutečně kolikrát byla univerzita nebo aspoň střední škola. [...] Takže na jedné straně hrůza, na druhé straně společenství, do kterého by se člověk nikdy nedostal. (Václav Vaško cit. dle VRKOČOVÁ, Ludmila /ed./, *Svědectví: osudy politických vězňů 1947–1976*. Praha: Nakladatelství Ludmila Vrkočová, 2007, s. 268.); „To byla má schola maxima. Určitě bych si ji nikdy dobrovolně nezvolil, ale byla to nejvyšší univerzita. Nahlédl jsem do tajemství člověka. [...] V kriminále jsme více získali než ztratili.“ (Stanislav Krátký cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Cesty božím (ne)časem*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2003, s. 125.); „Stal se i pro vás kriminál univerzitou? Víc než univerzitou. Byl velkým darem, dnes to tak mohu říct. Nezvolil jsem si ho, ale když už jsem se tam dostal, vzniklo z toho velké dobrodíní. Především v tom smyslu, že mě to vymanilo z prostřednosti. Nejspíš bych vychodil školu, získal titul, dělal vědeckou práci a možná se rozměnil v drobných kompromisech. A pak jsem se v kriminále setkal s lidmi, s nimiž bych se byl nikdy nesetkal.“ (Josef Svoboda cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Cesty božím (ne)časem*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2003, s. 48.); „Pro mě se stal univerzitou. Setkal jsem se tam s tolika skvělými osobnostmi, které bych na svobodě těžko potkal. [...] Co vycházka, to přednáška. Všechn čas, který jsem tam strávil, jsem využíval k nasávání vědomostí.“ (Josef Veselý cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Prosil jsem a přiletěla moucha*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2004, s. 60.)

¹⁷⁴ BURSÍK, Tomáš. *Ztratily jsme mnoho času... Ale ne sebe!: životy politických vězeňkyň v československých věznicích padesátých a šedesátých let dvacátého století*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2006, s. 63.

¹⁷⁵ Viz POUSTA, Zdeněk (ed.). *Filosofie za mřížemi: Leopoldov, léta padesátá*. Praha: Archiv Univerzity Karlovy, 1995; VACKOVÁ, Růžena. *Vězeňské přednášky*. Praha: Archiv Univerzity Karlovy, 1999.

univerzit hovořit jen stěží. Politických vězňů již nebyla většina a ani nebyli zvlášť odděleni od vězňů kriminálních a jiných delikventů.

Zajímavá jsou i svědectví o existenci vlastních vězeňských časopisů a novin mezi politickými vězni.¹⁷⁶

Jednou z typických vězeňských činností (i na táborech) bylo učení se cizím jazykům. Oficiálně byla povolena ovšem jen učebnice ruštiny, ostatní učebnice jazyků a slovníky byly zakázány (někteří vězni si proto anglická slovíčka zapisovali v azbuce). Získávaly se tedy tajně nebo si s učením vězni navzájem pomáhali.¹⁷⁷ Obliba studia cizích jazyků byla stálá a přetrvávala i ve věznicích v 70. a 80. letech (vzpomíná na to např. Ivan M. Jirous, Jaroslav Šabata ad.). Ještě v 70. letech ale bylo zakázané vlastnit učebnici francouzštiny, angličtiny a němčiny, někteří dozorci zakazovali i učebnice ruštiny. Objevený papírek s cizojazyčnými slovíčky byl tvrdě trestán.

Volné vězeňské chvíle si vězni zpestřovali také hrami karet, šachů, dámy, kostek apod. V některých vězeňských obdobích a věznicích byly hry povoleny, v jiných zakázány, takže se hry nejen ilegálně sháněly, ale i tajně vyráběly (miniaturní šachy z chleba) a skrývaly (v mísách toalet atd.).

Okolnosti vězeňské literární tvorby popíšeme samostatně a podrobně v dalších částech práce.

Kulturní možnosti vězňů se ve vývoji československého komunistického vězeňství samozřejmě různily. Ještě v 70. letech, kdy se zvedla nová vlna represí, bylo „[...] zakázáno poslouchat rozhlas po drátě, mít vlastní knihu, psát si poznámky, přechovávat víc než jedno číslo novin anebo je půjčit spoluvězni. Za to všechno byl trest korekce [...].“¹⁷⁸ V 80. letech měli vězni nárok na oficiální „kulturní přiděly“ (sledování televize apod.) v závislosti na nápravné skupině, do které byli zařazeni.

¹⁷⁶ Ví se například o existenci časopisu *Ozvěny* ve věznici Mírov. Objevili jsme i vzpomínku na „první muklovské noviny“ z Leopoldova: „na strážnici [jsme] opatřili jedny noviny a zprávy jsem dále šířili mezi mukly, protože v té době až do r. 1954 nebo 1955 bylo zakázáno noviny odebírat a číst, takže ani nevěděli co se odehrává doma či ve světě. Porozmýšleli jsme a nakonec jsme se rozhodli napsat to nejdůležitější na toaletní papír nebo papír jiný, který jsem získali a na každém oddělení jsem si opatřili hodnověrného důvěrníka a tomu jsme nejnnutnější věci přečetli, anebo při roznášení večere zapůjčili [...] Spolupracovníci prvních muklovských novin byli i prominentní osoby a novináři: dr. Jiří Hejda, opat Opasek a Tajovský [...]. (JIRÁSEK, Ladislav. První muklovské noviny. *Věrní zůstali*, 1995, č. 1, s. 13.)

¹⁷⁷ „Tam se učilo, vždycky někdo něco uměl, tak se učilo anglicky, francouzsky, německy, maďarsky, latinsky, polsky, dokonce rusky se někteří lidé naučili.“ (Václav Vaško cit. dle VRKOČOVÁ, Ludmila /ed./, *Svědectví: osudy politických vězňů 1947–1976*. Praha: Nakladatelství Ludmila Vrkočová, 2007, s. 268.); „Takže odtamtud odcházeli lidé, kteří se naučili italštinu, angličtinu, francouzštinu a někteří, kteří tam byli dýl než já, tak ti se to naučili perfektně.“ (Miroslav Neraď cit. dle VRKOČOVÁ, Ludmila /ed./, *Svědectví: osudy politických vězňů 1947–1976*. Praha: Nakladatelství Ludmila Vrkočová, 2007, s. 32.)

¹⁷⁸ HEJL, Vilém. *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha: Univerzum Praha, 1990, s. 294.

Mezi vězněním v 50. a 80. letech můžeme z kulturního hlediska pozorovat rozdíly. Proměny kulturního života vězňů v pevných věznicích můžeme ilustrovat na příkladu vězeňských knihoven, které měly v kulturním životě vězňů zvláštní místo. Zpočátku nabízely vesměs ideologická literatura, ale i mezi ním vězni nacházeli díla, s kterými se v daných chvílích mohli spokojit.

Výběr byl velice chudý. Většinou to byla literatura vydávaná v současné době, hodně překlady z nové ruské literatury, o nadšené práci v kolchozech, o budování, o sovětském zřízení. [...] Nebyla to literatura, ale špatná propaganda. Tenkrát byl ve vězeňské četbě slavný Alois Jirásek, jehož dílo bylo zrovna pod záštitou Klementa Gottwalda vydáváno. Mohu říci, že v této době a v první letech vězení, kdy byla literatura pro vězně cenzurovaná tak, že se k nám dostávala vlastně jen ta propagační beletrie, byl Jirásek pro vězně určitou útěchou, třebaže byl také (Nejedlým) cenzurován, jako byla cenzurována i Babička Boženy Němcové; stará necenzurovaná vydání ve vězeňské knihovně nepůjčovali.¹⁷⁹

Jenže tak jako to platilo pro tábory, i věznice se lišily jedna od druhé včetně kulturní nabídky. Ve výše uvedené ukázce Anastáz Opasek popsal situaci v ruzyňské věznici na začátku 50. let, o přibližně stejné době, ovšem v Leopoldově, řekl Zdeněk Rotrekl toto:

A od roku 51, celou tu dobu skoro pět let jsem žádné noviny neviděl a nikdo z nás neměl ani knihy. Dokonce ani ty tasemnicové romány, které potom, když jsem se tam vrátil, když mě tam přivezli v roce 61, tak to už tam knihy byly, ale předtím vůbec žádné.¹⁸⁰

Je proto zřejmé, že pro řadu vzdělaných lidí byl život ve vězeňské „kulturní pustině“ velmi těžký. Josef Palivec své manželce například píše:

Jen knihy bych ještě měl mít; že jsem od nich ostaven, to pociťuju jako opravdovou pohromu. Byl jsem zvyklý číst anglicky, francouzsky, rusky, německy a italsky, a počít si v latině mi bývalo denní potřebou. [...] Ale darmo vzpomínat.¹⁸¹ (Na Mírově pak později mohl Palivec číst ruské klasiky v originále. – pozn. autorky)

¹⁷⁹ OPASEK, Anastáz. *Dvanáct zastavení: vzpomínky opata břevnovského kláštera*. Praha: Torst, 1997, s. 212–213.

¹⁸⁰ Zdeněk Rotrekl cit. dle VRKOČOVÁ, Ludmila (ed.). *Svědectví: osudy politických vězňů 1947–1976*. Praha: Nakladatelství Ludmila Vrkočová, 2007, s. 112.

¹⁸¹ PALIVEC, Josef. *Prózy, listy z vězení, pozdravy přátel*. Praha: Torst, 2000, s. 199.

„Mám ‚odsezeno‘ celkem téměř deset let politického kriminálu a musím říci, že když tam člověk neměl knížku, bylo mu mnohdy hůř, než když neměl co jíst,“ řekl Jiří Stránský v roce 1993.¹⁸²

Mezi největší vězeňské knihovny patřila ta na Pankráci, vězňové tam měli k dispozici tři tisíce českých a osm set německých knih, převážně spisy německých klasiků.¹⁸³ Někteří vzdělaní vězni právě mezi německými knihami pro sebe nacházeli cenná díla.

Do vězeňské knihovny mezi přehojné výtisky spisů Gorkého, Gottwalda nebo Majerové zabloudily (snad ze zabaveného německého majetku) i svazky Goetha a Storma; překládal si z nich [Jan Zahradníček – pozn.]; nemýlím-li se i Danta v originále.¹⁸⁴

Zaměstnanci vězeňských knihoven se stávali mimo jiné i političtí vězni, kterým tato práce poskytovala jisté útočiště. V pankrácké knihovně pracovali například Zdeněk Kalista, krátce Jan Zahradníček, který tam byl přeložen z tiskárny, a další.

Postupem času bylo možno ve vězeňských knihovnách nacházet nejen ideologickou literaturu, ale i tu „skutečnou“. Dosvědčuje to třeba Ivan M. Jirous, který v rozhovoru s Petrem Placákem na otázku, zda ve vězeňských knihovnách byly jen „výchovné kusy“, odpověděl takto:

To bylo zajímavý, protože třeba v Novém Sedle, v prvním kriminále, kde jsem byl, tak jsem si v knihovně půjčil třeba Cizince od Camuse. Knihovny v kriminálech byly jediný, který neprošly cenzurou – ze všech veřejných knihoven vyhazovali knihy a na ty vězeňské se zapomnělo, takže se mi dostaly do ruky třeba Zápisky Malta Lauridse Brigge od Rilkeho s doslovem Rio Preisnera nebo knížky přeložené od Škvoreckého nebo s jeho doslovem. Ve vazbě to bylo otřesný, protože tam jsme dostali na tejden vždycky tři knihy, když jsme tam byli dva, nebo pět, když jsme byli čtyři, vždycky o jednu navíc. Já to měl za den přečtený a zbytek byl úmornej, to prožívání času, ale na lágru už knihovny byly velmi slušné zásobený, takže se dalo sehnat cokoliv.¹⁸⁵

¹⁸² Jiří Stránský cit. dle LUKEŠ, Jiří. *Stalinské spirituály: zkušenost politických vězňů 50. let v české próze*. Praha: Československý spisovatel, 1995, s. 123.

¹⁸³ HEJL, Vilém. *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha: Univerzum Praha, 1990, s. 293.

¹⁸⁴ KNAP, Josef. K životopisu Jana Zahradníčka. In KNAP, Josef. *Bez poslední kapitoly*. Praha: Torst, 1997, s. 179–180.

¹⁸⁵ PLACÁK, Petr. Ubíječ času: kádrový dotazník Ivana Martina Jirouse č. 2. *Babylon*, 2007, roč. 16, č. 9, Literární a výtvarná příloha č. 9/XVI. Dostupné z: < <http://www.ibabylon.cz/content/view/214/31/> >.

4. Vězeňská literatura

V další části naší diplomové práce se budeme zabývat již konkrétně vězeňskou literaturou (přesněji vězeňskou lyrikou). Na první pohled se toto sdělení jeví jako srozumitelné, předmět našeho zájmu je jasně vymezen. Při bližším ohledání by ale někoho mohla znejistit určitá „neprůhlednost“ slovního spojení vězeňská literatura. Co považujeme za vězeňskou literaturu? Patřil by do ní například Máchův *Máj*, kde vystupuje postava vězně Viléma? Jistě by bylo možné klást i další otázky. Proto se v této kapitole pokusíme tuto terminologickou neurčitost odstranit a vytvořit pro naši práci vhodný koncept vězeňské literatury.

Nahlédneme-li do dostupných literárněvědných příruček, nepodaří se nám bohužel žádné heslo, které by samostatně nebo alespoň druhotně v rámci jednotlivých druhů definovalo vězeňskou literaturu, najít. Na řadu tedy přicházejí dílčí teoretické práce a studie.

Mezi nejdůležitější práce, které na toto téma vznikly, řadíme studii Mojžíry Trávníčka „Vězeň v české poezii“. Trávníček se sice zaměřuje pouze na poezii, nicméně ve své práci vytyčil dělicí hranici, kterou lze použít v případě celé vězeňské literatury. Právě v této studii totiž rozlišuje Trávníček dvě oblasti poezie. Do první zařazuje básně, v nichž se sice objevuje postava vězně, autoři těchto básní ovšem sami žádnou vězeňskou zkušenost nemají.

Na této úrovni se vězením – jako specifickým prostorem ve fikčním světě – zabývá Daniela Hodrová v knize *Poetika míst*. Hodrové studie má přiléhavý název: „Vězení jako místo přístupu k bytí“. Vězení pro ni představuje topos uzavřeného prostoru, do kterého se postava dostane nedobrovolně. Hodrová sleduje v dějinách literatury vývoj zobrazování vztahu člověka a vězení – od pojetí vězení jako místa dobrodružství, světské zkoušky či iniciační a mystické zkoušky (literatura renesanční, barokní, osvícenská), přes romantické pojetí vězení jako symbolického prostoru metafyzické kontemplace a duševního boje až k vězení jako sociálnímu místu – odrazu společenského procesu institucionalizace vězení. V závěru konstatuje, že ve 20. století dochází k rozvoji tradice, kterou nazývá „vězeňské fyziologie“, tj. děl blížících se k literatuře faktu (zápisky, reportáže, dopisy z vězení).¹⁸⁶ Hodrová se tomuto tématu dále nevěnuje, touto zmínkou se však přibližujeme našemu pojetí vězeňské literatury.

¹⁸⁶ Více viz HODROVÁ, Daniela. Vězení jako místo přístupu k bytí. In HODROVÁ, Daniela aj. *Poetika míst: kapitoly z literární tematologie*. Jinočany: H+H, 1997, s. 101–124.

Pro nás je totiž klíčový druhý proud poezie s postavou vězně, který Trávníček vymezuje, a to „onen druhý proud, který vzniká z vlastní, osobní vězeňské zkušenosti básníků a v kterém se výrazně odrážejí tři doby země České [tj. Rakousko-Uhersko a vídeňský kriminál; německá okupace a koncentrační tábory a komunistický režim a jeho věznice a tábory – pozn. autorky].“¹⁸⁷ Přikláníme se k tomu, aby byl vězeňskou literaturou nazýván právě tento typ tvorby. Podobný názor zastává i Bedřich Fučík, literární kritik a historik a bývalý vězeň:

Bez přímé zkušenosti to lze těžko dělat, tyto věci si nelze vymyslet. Poezie se nedá vymýšlet, stejně jako se nedá vymyslet revoluce, chudoba, proletářství. Revoluce, chudoba, proletářství jsou opravdové u Halase, u Hořejšího, u Seiferta, ale u Wolkera jsou předstírané. [...] Podobně Nezval. Oba měšťáctí synkové, jeden bankovního ředitele, druhý pana řídícího.¹⁸⁸

Za základní charakteristický znak vězeňské literatury tedy považujeme fakt, že autory vězeňské literatury spojuje autentický vězeňský prožitek, a to mnohdy neoprávněného věznění – ať už v pevných věznicích, koncentračních táborech nebo komunistických lágrech. Za vězeňskou literaturu tudíž v tomto pojetí nelze nepovažovat jakékoli dílo, v němž se vyskytne postava vězně nebo vězeňské prostředí.

Robert B. Pynsent charakteristiku vězeňské literatury dále zpřesňuje. Popisuje ji jako prostor, průsečík bití a bytí a říká, že „[l]iteratura o vězení je [...] literaturou o pokořování, o životě bez soukromí a o člověku jako pouhé hříčce režimu.“¹⁸⁹ Za zásadní považuje přitom ve vězeňské literatuře problém lidské identity. V této souvislosti pak dále na základě rozboru českých vězeňských děl vyjmenovává základní témata vězeňské literatury: odlidšťování a tělesné pokoření (útok na stud – vyměšování, udržování tělesné čistoty, nahota při filcování); uvržení na cel, ať už přeplněnou nebo těsnou jako klec; jídlo (a jeho podávání) a hlad; tabák a cigarety (pomáhající zachovat lidskost); transport vězňů; metody vězňů uživaných ke zlomení odporu vězňů; mučení a bití; tzv. korekce; uchování vlastního já, udržení vlastní identity a kontaktu s lidmi (motáky).

¹⁸⁷ TRÁVNÍČEK, Mojmír. Vězeň v české poezii: od K. H. Máchy k I. M. Jirousovi. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli*. Praha: Obec spisovatelů, 2004, s. 25.

¹⁸⁸ FUČÍK, Bedřich, BARTOŠEK, Karel. *Zpovídání: pražské rozhovory 1978–1982*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1989, s. 109.

¹⁸⁹ PYNSENT, Robert B. Bití a bytí: česká vězeňská literatura. *Tvar*, 1992, roč. 3, č. 47, s. 8.

Měli bychom také upozornit, že rozličnou úlohu má pro vznik vězeňské literatury samotný prostor vězení. Zatímco vězeňská poezie a logicky i vězeňské dopisy vznikaly přímo ve skutečném vězeňském prostředí, prozaické útvary, které řadíme do vězeňské literatury¹⁹⁰ (memoárová literatura – paměti, autobiografické či poloautobiografické romány), byly psány převážně už mimo vězeňský prostor, po propuštění, často s určitým odstupem.¹⁹¹ Odtud tedy plynou i určité odlišnosti mezi vězeňskou poezií, prózou a dopisy (drama, které ve vězeních vznikalo ojediněle, v tuto chvíli opomíjíme). Nyní proto vyjmenujeme alespoň některé hlavní rysy prozaických děl a dopisů, protože specifika vězeňské poezie budeme podrobně zkoumat v dalších kapitolách naší práce.

Vězeňskou prózou se podrobně zabývá Jan Lukeš v díle *Stalinské spirituály*, a to v souvislosti s vězeňskou zkušeností politických vězňů 50. let v české próze. Lukeš si všímá „základního společného rysu vlastně všech vězeňských próz: krutost a brutalita prostředí je zajímavá pro toho, kdo ji nepoznal, ten kdo ji přežil, chce svědčit především o tom, jak to dokázal, co ho nad okolí povznášelo.“¹⁹² Na jiném místě pak k tomuto tvrzení dodává:

Rozsudek, byť jakkoli vysoký, je po všem utrpení ve vazbě vlastně vysvobozením a literárním námětem se nestávají předcházející výjevy lidské krutosti a ponížení, ale to, co následuje: obnovování vlastní integrity, setkávání se stejně postiženými, hledání nových vztahů, okamžiky, kdy utilitaritu prostého boje o zachování života vystřídává jeho produchovnění řádem osobní vnitřní svobody či kolektivní etiky.¹⁹³

Jednotliví autoři vězeňských próz museli hledat adekvátní způsob, jak svůj autentický vězeňský prožitek „přetavit“ do přesvědčivé umělecké výpovědi. V tomto převodu ale existuje určitá disproporce, takže platí, že:

¹⁹⁰ Ve vězeňské literatuře se okrajově setkáme ještě s jedním žánrem, a to pohádkou. Protože v tomto žánru obvykle není příliš zohledňována vězeňská zkušenost, prozatím se mu blíže nevěnujeme.

¹⁹¹ Na to poukazuje například H. G. Adler, když analyzuje literární tvorbu v terezínském ghettu – převážná část písemností jsou verše. „Próza, či dokonce delší díla zde vznikaly – s ohlednutím od řady deníků a záznamů – mnohem méně a také dramatické umění zůstávalo výjimkou.“ (ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941–1945: tvář nuceného společenství. Díl II. Sociologie*. Brno: Barrister & Principal, 2006, s. 482.) Ovšem ojediněle můžeme najít i některé prózy, které vznikaly přímo v táborech a vězeních (například povídky Karla Pecky).

¹⁹² LUKEŠ, Jan. *Stalinské spirituály: zkušenost politických vězňů 50. let v české próze*. Praha: Československý spisovatel, 1995, s. 56.

¹⁹³ Tamtéž, s. 121.

[...] mezi konkrétním vězeňským zážitkem a jeho pozdějším literárním zachycením neexistuje přímočará vazba. Jednak o beletrii inspirované komunistickými vězeními a lágry platí asi totéž, co italský spisovatel Primo Levi napsal ve svých esejích *Potopení a záchránění* (1986, česky 1989 a 1993) o dějinách německých koncentračních táborů: že je „napsali skoro výlučně ti, kdo je, jako já sám, nepoznali až na samé dno. Kdo klesl až tam, nevrátil se, nebo byla jeho pozorovací schopnost ochromena utrpením a nechápáním.“ Za druhé je u většiny těchto autorů patrná přirozená tendence ty nejhorší zážitky lidského ponížení z podvědomí spíše vytěšňovat a dávat před nimi přednost okamžikům lidské solidarity, mravně vítězího sebezapření než prožité hrůzy ještě i literárně zmnožovat.¹⁹⁴

Na základě způsobu zpracování vězeňské zkušenosti ve vztahu k politice pak jiný autor, Pavel Šidák, dělí texty vězeňské prózy na subjektivní (soustředující se pouze na osobu autora, bez vlivu politiky), konfesijní (tematizující politiku) a apelativní (politicky angažované se snahou o nápravu věcí).¹⁹⁵

Zvláštní místo ve vězeňské literatuře zauímají vězeňské dopisy, které se v mnoha aspektech odlišují od klasické, nevězeňské korespondence.

Pro vězeňskou korespondenci obecně platí (a pro „politické vězně“ tím spíše), že zde nejenže není zachovááno takzvané listovní tajemství, ale že naopak tvrdě řádí ruka cenzorova. Věta, která by snad jen náznakem měla týkat něčeho jiného než dovolených výpovědí – která by byla například příliš osobní a chtěla by zmínit vězeňskou realitu, nebo která by byla naopak chtěla popsat nějaké širší souvislosti – byla nemilosrdně vyškrtuta.¹⁹⁶

5. Česká vězeňská literatura z období totalit 20. století

Vývoj českých zemích ve 20. století byl poznamenán dvěma totalitami – nacistickou a komunistickou. Oba režimy usilovaly o odstranění svých ať opravdových, či jen domnělých nepřátel. V koncentračních táborech se ocitli všichni ti, které nacistický režim zahrnul do svého likvidačního programu. V komunistických lágrech byli věznění zase vedle vrahů, zlodějů zejména ti, kteří se „provinili“ svým smýšlením, vyznáním či

¹⁹⁴ LUKÉŠ, Jan. *Stalinské spirituály: zkušenost politických vězňů 50. let v české próze*. Praha: Československý spisovatel, 1995, s. 57–58.

¹⁹⁵ ŠIDÁK, Pavel. Vězeňská próza mezi konfesí a apelem. *Host*, 2007, roč. 23, č. 9, příl. Host do školy, č. 5, s. 12.

¹⁹⁶ HANUŠ, Jiří. Duchovní tvář Jana Zahradníčka. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Mezi nás prostřena noc...: dopisy z vězení ženě Marii*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008, s. 330.

názorem, který nebyl v souladu s vůdčí ideologií. Tedy umělci – spisovatelé, malíři, hudebníci, dále lékaři, kněží, političti odpůrci, v komunistické totalitě např. dále dělníci, živnostníci, zemědělci-kulaci, váleční hrdinové – legionáři, letci a jiní.

Zejména oni – nespravedlivě zatčení, vykonstruovaně odsouzení, neoprávněně věznění – byli autory té literatury, kterou nazýváme vězeňskou. Díla české vězeňské literatury byla psána tedy hlavně lidmi vzdělanými, bezúhonnými, to jest elitou, kterou si přály obě totality zničit. Hlavními postavami vězeňské literatury jsou proto povětšinou intelektuálové.

[...] což je přirozené ze dvou důvodů: jednak se za intelektuály považují či jsou považováni sami spisovatelé, jednak v zeměpisném prostoru, který prodělal tolik ideologických zápasů, byli hlavními mluvčími odporu vůči vládnoucí ideologii právě intelektuálové.¹⁹⁷

Jiří Pechar ve sborníku *Literatura, vězení, exil* uvádí, že věznění spisovatelů bylo v totalitním systémech součástí určité vyhlazovací politiky. Mimo to uvádí smutný příklad těch, kteří byli vězněni za německé okupace a znovu se pak stali obětí represe v 50. letech – za všechny vzpomíná básníka Josefa Palivce.¹⁹⁸ Mohli bychom dodat jméno básníka a překladatele Rudolfa Mertlíka¹⁹⁹ a z nespisovatelů Václava Černého nebo profesorku Růženu Vackovou²⁰⁰. Až na výjimku (viz básnická sbírka *Skleněná louka* vězněného patologického zloděje aut Antonína Konečného) pracujeme v této diplomové práci právě s díly vězňů-obětí totalitních systémů.

Stěžejní část naší práce je věnována vězeňské poezii. V následující kapitole se budeme zabývat dílčími jevy vztahujícími se k vězeňské poezii s přihlédnutím k tomu, jak už jsme jednou v naší práci uvedli, že při interpretaci vězeňské poezie lze jen těžko dodržet požadavek na důsledné oddělování uměleckého díla a autorovy biografie. Takový přístup hájí například i Zdeněk Rotrekl ve své studii o Josefu Palivcovi:

¹⁹⁷ PYNSENT, Robert B. Bití a bytí: česká vězeňská literatura. *Tvar*, 1992, roč. 3, č. 47, s. 8.

¹⁹⁸ PECHAR, Jiří. Vězeňská zkušenost spisovatele. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“*, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 93.

¹⁹⁹ Rudolf Mertlík (1913–1985) – básník, překladatel. Za nacismu od roku 1939 do roku 1942 vězněn v koncentračním táboře Sachsenhausen-Oranienburg. Za komunismu od listopadu 1953 do května 1960 vězněn ve Valdicích.

²⁰⁰ Růžena Vacková (1901–1982) – profesorka klasické archeologie, historička umění, disidentka. V únoru 1945 zatčena a vězněna na Pankráci. Kdyby válka v květnu 1945 neskončila, pravděpodobně by byla popravena. V roce 1951 zatčena a roce 1952 odsouzena na 22 let vězení. Propuštěna byla v roce 1967, tedy po šestnácti letech od zatčení.

Na jednu otázku své manželky, polské rusistky Krystyny Pomorské, zamítá Roman Jakobson chápání básníka v pouze jediné funkci producenta textů, zamítá, cituji, „vulgární názor na básnickou fikci jako na mechanickou nadstavbu nad realitou a neméně vulgární dogma antibiografismu“. Od životopisného a dobového pozadí nelze básnický text izolovat, obzvláště ne v současném prostředí dvojnásobné české kulturní diskontinuity a čtyřicetileté odtrženosti od kulturního dění světového, v níž celé tvůrčí generace a jejich díla upadla do naprostého zapomenutí.²⁰¹

Ve stručnosti ale musíme také představit vězeňskou prózu, memoáry a svědectví a dopisy, bez nichž by pojednání o české vězeňské literatuře nebylo úplné. Právě na tuto skupinu děl vězeňské literatury většinou zaměřují svoji pozornost literární historici a teoretici a rovněž mezi čtenáři bývá populárnější a známější.

5.1 Vězeňská lyrika – od vzniku k vydání

V této kapitole budeme podrobně zkoumat různé aspekty vězeňské lyriky – kdo byli její autoři, jak byly verše psány ve ztížených podmínkách, jak byly ukrývány před dozorci a ve vězeňském prostředí uchovávány a v neposlední řadě, jak se dostávaly ke čtenáři.

5.1.1 Lyrické múzy ve vězení

V předchozích kapitolách jsme detailně vylíčili podmínky ve vězeních a táborech. Je zřejmé, že v nejtěžších dobách, kdy vězni bojovali o holé přežití, múzy mlčely. Zdeněk Rotrekl syrově konstatuje: „Podívejte se: Když visíte na háku za žebro, myslíte na Boha, na matku, na rodinu, ale ne na básničky.“²⁰² Spisovatel Karel Pecka vzpomíná na tyto poměry takto:

Veškerá aktivita mimo nařízených činností se nutně soustředila na zoufalé shánění jídla, na zajištění toho, aby člověk neumřel.[...] Nevím, jestli to dramatizují nebo ne, ale veškerá energie je napřena k tomu, urvat někde kus chleba. [...] Když vám je (dřevěné špalíky na zátop pozn.) ale vezmou u brány – vy to táhnete dva kilometry, je filcunk a oni vám je vezmou – a potom se ráno probudíte a vaše dvě deky, pod nimiž spíte ve všech hadrech, co

²⁰¹ ROTREKL, Zdeněk. Společně v jedné cele s Josefem Palivcem. In PALIVEC, Josef. *Prózy, listy z vězení, pozdravy přátel*. Praha: Torst, 2000, s. 384–385.

²⁰² Zdeněk Rotrekl cit. dle VRKOČOVÁ, Ludmila (ed.). *Svědectví: osudy politických vězňů 1947–1976*. Praha: Nakladatelství Ludmila Vrkočová, 2007, s. 117.

máte, jsou pokryté závějí sněhu, který tam napadal škvírami ve stěnách, tak vám moc pomýšlení na nějakou literaturu a poezii nezbývá.²⁰³

Teprve když vězni do určité míry prostředí vězení přivykli, když se uměnšily jejich existenční obavy, začaly se ozývat i básnické múzy. „A tak i ve vězeních a táborech sotva pominula likvidační éra hladu a svitla naděje na přežití, nesmělým echem se připomněla literatura.“²⁰⁴ Přičemž lotyšský básník Knut Skujenieks, v 60. letech 20. století sedm let vězněný v sovětském lágru, připomíná zajímavou situaci, ke které ve vězeních docházelo:

Lidé, kteří si v dřívějším životě příliš nevšímali poezie, malířství nebo hudby, začali ve vězení tvořit, někdy s notnou dávkou talentu. Většina z nich však po návratu do tzv. „normálního“ života v těchto aktivitách nepokračovala. [...] Je možné, že tvůrčí práce byla pro tyto lidi duchovní sebeobranou.²⁰⁵

Na poli různých tvůrčích činností má literatura, respektive poezie totiž jednu praktickou výhodu: „Literatura na rozdíl od ostatních uměleckých kategorií se dá páchat téměř všude, za jakékoli životní situace. Stačí kus papíru a tužka, někdy pouhá autorova paměť.“²⁰⁶ Ale bylo by možné nalézt i jiné důvody, tak jak je popsal v případě terezínského ghetta H. G. Adler: rodinný život vězňů byl rozvrácen, běžné starosti a společenské povinnosti opadly, důležitými se tak náhle začaly stávat činnosti, na které by jedinec dříve nepomyslel (snad jen v mládí). Zvláště lidé, kteří nepracovali, měli jednoduše dostatek času, a tak ho nejčastěji vyplňovali veršováním.²⁰⁷

O rozšířenosti a výhodách básnické tvorby v prostředí vězení hovoří shodně řada bývalých vězňů:

²⁰³ LUKEŠ, Jan. *Hry doopravdy: rozhovor s Karlem Peckou*. Praha – Litomyšl: Paseka, 1998, s. 84–87.

²⁰⁴ PECKA, Karel. Literatura ve vězení. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“*, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 35.

²⁰⁵ SKUJENIEKS, Knuts. Svoboda ve vězení. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“*, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 57.

²⁰⁶ BINAR, Ivan. O užitečnosti literatury pro zachování duševního zdraví. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“*, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 75.

²⁰⁷ ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941–1945: tvář nuceného společenství. Díl II. Sociologie*. Brno: Barrister & Principal, 2006, s. 446–447.

Vznikala zde původní poezie, jež byla velkou vzpruhou po vězně, z nichž mnozí před uvězněním básním pozornost nevěnovali. Tato vězeňská poezie prohlubovala jejich duchovní prostor, dávala jim sílu k dalšímu životu za mříží i ke vzdoru. [...] Vedle známých básníků psali verše jedinci, kteří vyprodukovali jen několik, nebo jednu báseň, ale tyto osobité verše byly pro ně velikou oporou a vodítkem z noci smrti k jitra života.²⁰⁸

Podobně se vyjadřuje i Božena Kuklová-Jíšová:

Další způsob, jak uniknout z té beznaděje vězeňského života, bylo psaní. A to zejména skládání básní, protože ty se daly naučit nazpaměť a nemohl nám je nikdo „vyfilcnout“. Těch říkanek a písniček bylo velké množství, jako bychom se vrátily o generace zpět, kdy lidé mohli vyjádřit své touhy a trápení pouze v lidové písni. [...] Mohu bez nadsázky říct, že o psaní se pokoušela každá druhá z nás.²⁰⁹

V Terezíně se mimo jiné konala literární soutěž, v koncentračních táborech se vězni tajně scházeli k literárním čtením a přednesům. Na haldách v uranových dolech se zase setkávali spříznění autoři, pořádali jakési literární večery či spíše čtenářské debaty, kdy si spříznění autoři četli úryvky svojí tvorby (například skupinka Karla Pecky, Jiřího Stránského, Ladislava Bezpálce, Čenka Sováka aj.).²¹⁰

Jinak tomu bylo ve vyšetřovacích vazbách a na samotkách. Něčím bylo třeba vyplnit jednotvárně a pomalu plynoucí čas, zabránit duševní degeneraci. Někteří vězni se modlili, jiní si v mysli opakovali své znalosti.²¹¹ Jako více než vhodný nástroj pro

²⁰⁸ ROBEŠ, Bohumil. Skrytá tvář české poezie: poezie za mříží. Předneseno v Mahenově knihovně Brno-Bohunice 18. 10. 2000. *Zpravodaj Konfederace politických vězňů České republiky*, 2008, roč. 15, č. 2, s. 40.

²⁰⁹ KUKLOVÁ-JÍŠOVÁ, Božena. *Krásná nemá paní*. Praha: Arsci, 2002, s. 89–90.

²¹⁰ LUKEŠ, Jan. *Srdcerváč: rozhovor se spisovatelem a scenáristou Jiřím Stránským*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 2005, s. 80; LUKEŠ, Jan. *Hry doopravdy: rozhovor se spisovatelem Karlem Peckou*. Praha – Litomyšl: Paseka, 1998, s. 113.

²¹¹ „Strávil jsem tři čtvrtě roku na samotce, kde se nic nedalo dělat a jen se muselo chodit pár kroků sem tam, sem tam. To oni také kontrolovali. Lehnout si, to neexistovalo. Od rána do večera chodit, pokud nebyl výslech. Tak jsem si opakoval, co jsem uměl – latinu, matematiku, zeměpis, básničky a vůbec všechno možné. A taky si to pamatuji do dneška. K něčemu to bylo. A někteří lidé bohužel, i pak v lágrech, propadali chmurám a většinou to s nimi špatně dopadalo.“ (Antonín Sum cit. dle VRKOČOVÁ, Ludmila /ed./, *Svědectví: osudy politických vězňů 1947–1976*. Praha: Nakladatelství Ludmila Vrkočová, 2007, s. 144.); „Co je nejhorší v samovazbě? Především to, že byl člověk sám. Musel si tedy udělat zvláštní program. A já jsem na to přišel hned, anebo možná, že jsem věděl od některých lidí nebo z četby, že člověk musí být zaměstnán. Protože nejhorší je, když se poddá. Člověk si musí udržovat svou určitou duchovní sílu. A tu sílu já jsem čerpal, protože jsem věřící, tak jsem ji čerpal v modlitbě. [...] Když jsem byl unaven, v duchu jsem psal třeba filmový scénář nebo nějaké divadlo. Samozřejmě jenom pro sebe. Lidé, kteří neměli víru, tak si vyplňovali čas tím, že si vzpomínali na matematický vzorec, na fyziku, na chemii, na historii a tak dále. Prostě bylo nutné udržovat si takovou tu duchovní a duševní svěžest.“ (Václav Vaško cit. dle VRKOČOVÁ, Ludmila /ed./, *Svědectví: osudy politických vězňů 1947–*

zachování duševní svěžesti a rovněž jako prostředek duševní hygieny v těchto omezených podmínkách fungovala také poezie. Východiskem a odpovědí na otázku, čím se zaměstnat mezi čtyřmi stěnami, se stala poezie například Jiřímu Hejdovi.

Být po celý den sám. Bez novin, bez jediné knihy, bez tužky a papíru [...]. Nemít nic na práci. Neslyšet ani hudbu, ani zvuky nějaké řeči... [...] Čím se mám zaměstnávat? Nač myslet? V hrůze této jednotvárnosti, kdy se minuty vlekou pomaleji, než je vůbec možno si představit zejména člověku zvyklému na téměř horečnou činnost, kterému nestačil mnohdy ani celý den, v této zoufalé jednotvárnosti začínám básnit.²¹²

Ve složitější tvůrčí situaci se ve vězení nacházeli samotní spisovatelé, básníci. Někteří z nich, pokud tvořili, se snažili vliv okolního prostředí umenšit, nechtěli narušit celistvost svého dosavadního díla, podřídit se okolnímu tlaku. Zároveň si mnozí z nich uvědomili význam literární tvorby ve svém životě, což dokládají například slova Zdeňka Kalisty:

Teprve teď začínám chápat jasněji, co znamená realizovat se v uměleckém díle. Toho slova se u nás dost užívá a také já jsem jím hřešil nejednou. Ale zůstávala mi jaksi bez obsahu, pouhá formule, která neprobouzí ani bolest, ani radost. Už ve vězení jsem však bezděky začal cítit sílu tohoto obratu slovního. Jakou úlevu mi přinesla ve chvílích, jež byly z nejtěžších v mém životě, když jsem poznal, že mohu aspoň v paměti – vytvořit pár veršů! [...] přinesly mi úlevu skoro fyzickou. Cítil jsem se zachráněn před nebezpečím zahynutí, jež se na mne sesouvalo. Cítil jsem, jako by byl prolomen kruh, který mne svíral k nehnutí.²¹³

Jiní se ovšem rozhodli dát své dílo „všanc“, svými básněmi chtěli duševně podpořit spoluvězně i za cenu toho, že tomu budou muset podřídit svůj literární výraz. S tímto vědomím je třeba posuzovat kupříkladu verše Josefa Čapka z koncentračního tábora. Jiří Opelík poukazuje na to, že zatímco na svobodě je Čapkovou tvůrčí zásadou nekonvenčnost a originalita, v lágru „sáhl po poezii z nejvnitřnější potřeby, [...]

1976. Praha: Nakladatelství Ludmila Vrkočová, 2007, s. 261–262.); „Naštěstí jsem o tom četl v knížkách, popisujících věznění křesťanů v Mexiku nebo ve Španělsku. Věděl jsem tedy, že si v té temnotě musím zachovat svěžest mysli i těla. Každý den jsem měl přesně rozdělený. Střídal jsem modlitbu, tělocvik, dělal jsem jakoby přednášky [...]. Rekapituloval jsem si české dějiny a opakoval teologii. Celý den jsem měl vyplněný, od rána od pěti do večera do devíti.“ (Antonín Bradna cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Cesty božím (ne)časem*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2003, s. 173.).

²¹² HEJDA, Jiří. *Žil jsem zbytečně: román mého života*. Praha: Melantrich, 1991, s. 307–308.

²¹³ FERKLOVÁ, Renata. Osud nebo prozíravost?: (literární tvorba Zdeňka Kalisty ve vězení padesátých let). *Literární archiv: narození na přelomu století*, 2000–2001, č. 32–33, s. 230.

neprístupoval [k ní] z hlediska profesionálního literáta²¹⁴ a přizpůsobil svůj poetický výraz táborovému kolektivu, čímž vyhověl jeho potřebám a požadavkům. Čapek si byl mimo jiné také vědom toho, že se jeho básně budou v lágru opisovat a mezi vězni kolovat.²¹⁵ Pro Čapka bylo vlastně nutností zůstat svou poezií tam, „[...] kde se s ostatními mohl cítit zajedno, kde mohl prohloubit svou solidaritu s nimi, a to se mohlo stát jedině na poli jednou už přijatého a populárního, čítankového, tradičního, tedy konvencionalizovaného.“²¹⁶ Takto koncipoval svoje vězeňské dílo i Václav Renč, o kterém jeden ze spoluvězňů vypověděl:

Chtěl jím přinášet klid, jaký přináší opravdová víra. [...] Jeho verše putovaly mezi vězni, mnozí se je učili z paměti, a přinášely útěchu všem, kteří trpěli, ale chtěli zůstat nezlomeni. [...] Nikdy nezapomenu ani na další verše, které psal v Leopoldově. Jsou, pravda, méně útěšné než nadějeplné sloky *Popelky*. Ale je v nich ukryta celá síla, která jemu i mnohým z nás pomáhala přežít...²¹⁷

Na tento výrok lze navázat slovy literárního vědce Jaroslava Meda, znalce křesťansky orientovaných autorů a jejich díla, který konkrétně o Renčově *Popelce* říká: „Proto má Popelka nazaretská specifickou podobu a vymyká se z celkového charakteru Renčova díla svou prostotou, dikcí a typem veršů. Vždyť byla psaná pro vězně, aby si ji lehce zapamatovali a vryla se jim do paměti.“²¹⁸ Ovšem nemůžeme tvrdit, že by v Renčově vězeňské poezii docházelo k takovému přizpůsobování výrazu, které by hraničilo s šablonovitostí či frázemi a klišé. Bedřich Fučík dokonce tvrdí pravý opak! Když si přečetl verše z Renčovy sbírky *Skřivani věž*, konstatoval, že Renč ve vězení našel sama sebe a dané verše z kriminálu váží za celé dílo. Dorostlého Renče staví po bok Jana Zahradníčka, který, žel, podle Fučíka svými vězeňskými verši nepřekonal svoji předchozí tvorbu.²¹⁹

I Jan Zahradníček pro vězně-přátele skládal rozličné verše – jednou to byly vlastní sloky k Mozartově ukolébavce *Princi můj maličký spi* nebo Brahmsově *Ukolébavce*, jindy například text na Dvořákovo *Largo z Novosvětské* a další. Tuto Zahradníčkovu

²¹⁴ OPELÍK, Jiří. *Josef Čapek*. Praha: Melantrich, 1980, 247.

²¹⁵ Tamtéž, s. 248–250.

²¹⁶ Tamtéž, s. 247.

²¹⁷ REJMAN, Bohuslav. *Vzpomínky byvšího člověka č. 2090 Bohuslava Rejmana*. Vysoké Mýto: Vysoké Mýto, 2006, s. 16–17.

²¹⁸ MED, Jaroslav. *Texty mého života: rozhovor Aleše Palána a Jana Paulase*. Praha: Torst, 2007, s. 151.

²¹⁹ Bedřich Fučík cit. dle NOVÁK, Jaroslav. Komentář, ediční poznámka a vysvětlivky. In RENČ, Václav. *S anděly si nelze připíjet*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 625.

tvorby ale zmiňujeme pouze na okraj, protože jako taková vlastně ani není považována za součást Zahradníčkova básnického díla.²²⁰ Mimo to docházelo i k poměrně kuriózním situacím, kdy byl například Zahradníček doslova přinucen k recitaci vlastních veršů před početným publikem cely. Takto událost zaznamenal Ladislav Jehlička:²²¹

V sobotu odpoledne nás bachaři zamázli na cele, a protože se proslechlo, že Zahradníček je básník (!), donutili ho, aby vylezl na stůl a recitoval. Malý hrbatý Zahradníček recitoval z paměti své verše asi 2–3 hodiny. Těžké verše, ale kdykoli chtěl přestat, volali všichni: „Ještě, ještě!“ Byli okouzleni poezií, kterou možná v životě slyšeli poprvé, zcela zaujati, poslouchali bez dechu, zapomněli na prostředí, na okolnosti, v nichž jsou a které, přísámbůh, nebyly radostné.²²²

Svoji niternou vězeňskou tvorbu ale jinak Zahradníček před ostatními odkrýval spíše výjimečně. Vypovídá o tom například spisovatel a Zahradníčkův spoluvězeň – Josef Knap: „Jindy, dost zřídka, Křelinovi a mně říkal soustředěně a zajímavě své básně, které ve vězení skládal do paměti – tenkrát ještě nebyla tužka dovolena.“²²³

V mezních podmínkách byla poezie především zdrojem útěchy a naděje. Vězni si recitovali nebo předčítali nejen vězeňskou poezii, ale ve stejné míře si připomínali i básně velkých českých a světových básníků. V koncentračním táboře Oranienburg se vězni-studenti rozpomínali na oblíbené básně (Máchy, Seiferta, Šrámka, Hrubína, Gellnera, Apollinaira, Baudelaira ad.). „Z paměti se nám začaly vydrolovat verše jako zrnka z klasu a tím chlebem jsme se živili. Byl to chléb vzácné střídý, nesmírně drahé a milé vůně a chuti, chléb poezie.“²²⁴ Právě pod názvem *Chléb poezie* byla dokonce v táboře sestavena čítanka, která byla doposud třikrát oficiálně vydána (1945, 1984, 2006).

²²⁰ ZEJDA, Radovan. *Byl básníkem!: život a dílo Jana Zahradníčka*. Tišnov: Sursum, 2004, s. 145.

²²¹ Ladislav Jehlička (1916–1996) – kritik, esejista, nakladatelský redaktor, překladatel. V roce 1951 zatčen jako redaktor Vyšehradu společně s ostatními zaměstnanci nakladatelství (např. Bedřichem Fučíkem) a odsouzen na 14 let, propuštěn na amnestii v roce 1960. Po propuštění pracoval jako redaktor v nakladatelství Vyšehrad a Odeon a jako předkladatel.

²²² Ze vzpomínek Ladislava Jehličky cit. dle HANUŠ, Jiří. Duchovní tvář Jana Zahradníčka. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Mezi nás prostřena noc...: dopisy z vězení ženě Marii*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008, s. 325.

²²³ KNAP, Josef. K životopisu Jana Zahradníčka. In KNAP, Josef. *Bez poslední kapitoly*. Praha: Torst, 1997, s. 179.

²²⁴ STRNADEL, Josef. Úvod. In *Chléb poesie: čítanka z Oranienburgu (výbor z poesie, která ožila v koncentračním táboře Oranienburg-Sachsenhausen)*. Praha: FÚV ČSSPB, 1984, s. 5.

Obdobně političtí vězni z komunistických vězení uvádějí, že se mezi vězni vždy našel profesor češtiny, knihomol nebo duchovní, který znal a dokázal z paměti recitovat verše Březiny, Zahradníčka nebo Seiferta.²²⁵ Děkan Josef Veselý zase vzpomíná, že „[k]dyž přišel do Valdic někdo nový, tak první bylo – říkal to kněz Toník Bradna: ‚Tak co umíš nazpaměť?‘ A tak jsem recitoval Zahradníčkovy básnické skladby a básně Jiřího Ortena.“²²⁶ Ferdinand Höfer (knihkupec, archivář a dlouholetý předseda Společnosti O. Březiny) ve vězení dokonce vydal na toaletním papíře samizdatový výbor z díla Otokara Březiny.²²⁷

5.1.2 Typologie autorů vězeňské poezie

V předchozím výkladu o zrodu vězeňské poezie jsme si letmo povšimli poněkud překvapivého jevu – ve vězeních a táborech se básnické tvorbě věnoval široký okruh lidí, z nichž někteří byli „literárnímu řemeslu“ poněkud vzdáleni. Podle všeho tedy nelze všechny autory vězeňské poezie automaticky považovat za básníky. Abychom zjistili, jaký mají podíl v dostupné vězeňské lyrické tvorbě „skuteční“ básníci, a ujasnili, kdo vlastně byli další tvůrci, předkládáme následující typologii.

První kategorii v naší typologii reprezentují tzv. **ryzí básníci**. Řadíme do ní ty autory, jejichž vězeňskou poezii můžeme zvažovat v širším kontextu jejich básnického díla. Z dob nacistické totality sem řadíme díla Miloše Jirka, Rajmunda Habřiny, Ivana Javora (vl. jménem Alois Mikulka), Františka Kropáče, Miloše Vacíka, Jaroslava Zatloukala, Karla Vokáče, Hanuše Bonna, Hanuše Fantla, pozdějšího komunistického básníka Ilju Barta, z dob komunistické totality básně Josefa Palivce, Jana Zahradníčka, Václava Renče, Josefa Kostohryze, Josefa Suchého, Zdeňka Rotrekla, Zdeňka Bára, Petra Kopty, Pavla Janského, Zdeňka Kalisty, Karla Vysloužila, Ivana Martina Jirouse.

²²⁵ Srov. KRATOCHVIL, Antonín. *Žalují. II. Vrátit slovo umlčeným*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990, s. 117. Zajímavá je i vzpomínka jistě H. H., která mimo jiné popisuje, jak z veršů různých básníků, které člověku tanuly v mezních chvílích na mysli, vznikaly jakési básnické koláže: „A v těch nejstrašnějších okamžicích jsem se utíkala jednak k modlitbě a pak k veršům. Neučila jsem se nijak zvlášť básním, ale milovala jsem je a tak najednou mně začaly verše samy vyskakovat z mysli. A já najednou uměla desítky básní, a když jsem si na pokračování veršů nemohla vzpomenout, byla jsem tak ráda tomu, že – namísto, abych viděla tu ubohost a krutost kolem sebe – jsem se mohla věnovat něčemu tak povznášejícímu, jako jsou básně. A tak vznikl tento – jak děvčata této spleti básní říkala – ruzyňský sonet. Poznáváte Březinu, Sovu, Mahena a jiné, naše drahé české básníky?“ (H.H. Vzpomínka z Ruzyně. *Věrní zůstaneme*, 1999, č. 5, s. 11.)

²²⁶ Josef Veselý cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Prosil jsem a přiletěla moucha*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2004, s. 60.

²²⁷ „V kriminále mi dominikán Braitto opatřil tužku a já psal Březinovy verše, které jsem znal nazpaměť, na toaletní papír: [...] Chodilo to tehdy po celém kriminále.“ (Ferdinand Höfer cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Prosil jsem a přiletěla moucha*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2004, s. 36.)

Specifickou skupinu autorů představují básníci-kněží – Jan Jiří Vícha, Jindřich Jenáček, Josef Veselý, Anastáz Opasek, Felix Maria Davídek.

Měli bychom upřesnit, že do vězení se dostali básníci různých generací, s rozdílnými názory, v odlišných fázích tvůrčího vývoje. Zatímco u některých autorů vězeňské básnění teprve předznamenává budoucí literární tvorbu, u básníků starší generace nejednou představují verše z vězení poslední položky na seznamu jejich životního díla. Generační a tvůrčí interakce mezi vězni-spisovateli zachytil Jiří Stránský:

[...] verše jsem začal psát hlavně až na haldě na Bytízu, protože mi Honza Zahradníček už v roce 1953, když jsem s ním chodil na Pankráci na vycházky, radil: „Já vím, že ty nechceš být básník, ale jestli chceš vládnout jazykem, nauč se psát poezii. Nauč se, jak se píše sonet, nauč se, jak se píše rondó a jiné veršové formy. Napiš dvacet sonetů a i když budou blbý, naučí tě kázni se slovem.“ Zrovna tak Franta Křelina mi říkal: „Hele, jestli se chceš naučit psát – ale já tě od toho zrazuju, vykašli se na to, vidíš, jak jsme dopadli my – tak, si napiš na začátku každého měsíce třicet slov, stůl, kráva, láska, páska a každý den na ně napiš causerii. S podmínkou, že tam bude aspoň jediná tvoje vlastní maličká myšlenka.“ To oni mě takhle v mých počátcích učili spisovatelské profesi. [...] Musím ale vzpomenout, že na Bytízu byl i Zdeněk Rotrekl, který mě moc naučil.²²⁸

Mezi kněžími měl podobnou úlohu básník Jan Dokulil, jak to dosvědčuje děkan Josef Veselý: „S kapucínem a básníkem Jan Jiřím Víchou [...] jsme ve vězení napsali řadu veršů a navzájem si je recitovali. Dokulilovi jsme byli vděční, že nám naše výtvary posuzoval. Učil jsem se u něho, byl to můj osobní kritik.“²²⁹

Podobně i někteří další, tehdy začínající básníci vzpomínají na to, jak si ve vězení osvojovali básnické řemeslo – například Pavel Janský:

Ale už v kriminále jsem si udělal [...] solidní základ: napsal jsem stovky básniček, a všechny poctivě – sonety, rondely, villonské balady a tak dále. Všechno to bylo poplatné tomu či onomu vzoru, ale nakonec to mělo smysl. Učil jsem se totiž řemeslu.²³⁰

²²⁸ LUKEŠ, Jan. *Srdcerváč: rozhovor se spisovatelem a scenáristou Jiřím Stránským*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 2005, s. 79–80.

²²⁹ Josef Veselý cit. dle DOLEŽAL, Miloš. *Prosil jsem a přiletěla moucha*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2004, s. 60.

²³⁰ JANSKÝ, Pavel. *Dštění*. Praha: Torst, 2005, s. 231.

Na opačném pólu stáli ti autoři starší generace, kteří ve vězení pocítili, že se jejich dosavadní dílo uzavírá. Vězeňský příběh básníka Václava Renče stručně, ale přiléhavě popsal jeden ze spoluvězňů:

Renč [...] byl velmi často na samotce podrobován primitivnímu dohledu sadistických bachařů. Když se dozvěděli, že je opravdový básník a věřící katolík, ponižovali jej, jak mohli. Odloučení od rodiny a častá samovazba vedly jej k jakémusi zvnitřnění, uklidnění úvah. Jeho vnitřní vyrovnanost byla ale někdy nahlodávána z nenávratnosti ubíhajícího času. **Chtěl především dokončit své dílo** [zvýraznila autorka].²³¹

V rámci této kategorie bychom ještě musíme poukázat na zvláštní úkaz, námi pojmenovaný jako „**mlčící básníci**“. Řada básníků a literátů ve vězení vůbec nepsala nebo ve svém díle vězeňskou zkušenost nereflektovala. Jan Wiendl konstatuje:

Je dostatečně známo, že mnozí vynikající básníci a umělci naopak umlkli tváří v tvář mezní skutečnosti, kterou nacistické nebo komunistické vězení představovalo, nebo alespoň chápali svoji tvorbu spíše jako akt psychické koncentrace, stojící však mimo proud jejich díla.²³²

Bedřich Fučík v knižním rozhovoru s Karlem Bartoškem z roku 1979 má pro vězeňské umlknutí básníkůvých múz ještě další, prostší důvody. Jako první zmiňuje nestatečnost vězněných autorů a poté fakt, že mnoho spisovatelů ve věznicích a táborech vlastně vězněno nebylo. Zdůrazňuje i skutečnost, že umělec potřebuje být při psaní mimo jiné také ve styku se čtenářem. „A jsou jen vzácné výjimky, kdy se autor dokáže vzdát publika a psát jen pravdu pro pravdu.“²³³ K tomu se samozřejmě přidružují důvody, které nám nemusí být známy.

U některých vězněných básníků lze v souvislosti s nepřítomností dokladů o jejich vězeňské tvorbě těžko posoudit, zda je to dáno faktem, že ve vězení vůbec nepsali nebo tím, že se jejich vězeňská tvorba pouze nedochovala.

²³¹ REJMAN, Bohuslav. *Vzpomínky byvšího člověka č. 2090 Bohuslava Rejmana*. Vysoké Mýto: Vysoké Mýto, 2006, s. 16.

²³² WIENDL, Jan. „Nesluší slunce cele mé“: poznámky k vězeňské poezii Jana Zahradníčka. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli*. Praha: Obec spisovatelů, 2004, s. 146.

²³³ FUČÍK, Bedřich, BARTOŠEK, Karel. *Zpovídání: pražské rozhovory 1978–1982*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1989, s. 107.

Jak už naznačil Jan Wiendl, někteří z „ryzích“ básníků zase s odstupem hodnotí svoji vězeňskou tvorbu kriticky. Zdeněk Rotrekl se o své vězeňské poezii vyjadřuje takto: „[...] a mně se ty básničky z vězení vyloženě nelíbí. Já nevím proč. Možná se na nich odráží – ovšem to je můj dojem – ten uzavřený prostor. Některým se líbí právě to, někteří právě to vyzdvihují, mně se to prostě nelíbí.“²³⁴

A již zmíněný Knut Skujenieks se například brání, aby jeho poezie byla vůbec označovaná jako „vězeňská“ – podle něj je pouze „psaná ve vězení“. Vyhýbá se v ní totiž tradičním vězeňským tématům a motivům. Svoji osobní zkušenost v nich chtěl potlačit a vězeňské bytí postihnout v obecné rovině.²³⁵

U ryzích básníků je třeba dále podotknout, že se často ve vězení nevěnovali pouze „psaní“ poezie, ale i jiným literárním druhům. Mezi oblíbené tvůrčí činnosti patřilo rovněž překladatelství, které mu se ve vězení věnoval například Josef Čapek, Václav Renč, Jan Zahradníček, Zdeněk Kalista (tomu se díky povolenice na psaní ve vězení podařilo sepsat i část pamětí).

Druhou skupinu autorů vězeňské poezie tvoří **literáti – prozaici**. Ve vězení sice psali poezii, ale ta má v celkovém rámci jejich literárního díla at' prozaického, případně dramatického ojedinělé postavení. Do tohoto okruhu řadíme z období druhé světové války Emila Františka Buriana, z období komunismu Josefa Knapa, Jiřího Stránského, Karla Pecku, Jaromíra Šavrdy.

Příklon prozaiků a dramatiků k poezii tkví v tom, že ve vězeních pro ně bylo jednodušší literárně se vyjádřit verši. Jiří Stránský svoje básnické údobí ve vězení osvětluje ve své sbírce *Za plotem* takto: „Nechci nic předstírat: je to výpověď prozaika, který se v určité situaci musel uchýlit k poezii, neboť na to, co cítil a chtěl říci, próza nestačila.“²³⁶ V knižním rozhovoru tuto volbu rozvádí:

Na to mě taky předem upozorňoval Honza Zahradníček: že přijdou chvíle, kdy se ani prózou nebudu chtít vyjádřit. Nemluvě o tom, že tam, kde s výjimkou dvoustránkového dopisu domů jednou za měsíc platil úplný zákaz psaní, se verše lépe pamatují.²³⁷

²³⁴ Zdeněk Rotrekl cit. dle VRKOČOVÁ, Ludmila (ed.). *Svědectví: osudy politických vězňů 1947–1976*. Praha: Nakladatelství Ludmila Vrkočová, 2007, s. 117–118.

²³⁵ SKUJENIEKS, Knuts. Svoboda ve vězení. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“*, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 59.

²³⁶ STRÁNSKÝ, Jiří. *Za plotem*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 1999, s. 71.

²³⁷ LUKEŠ, Jan. *Srdcerváč: rozhovor se spisovatelem a scenáristou Jiřím Stránským*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 2005, s. 79, 81.

Skutečně, i praktické důvody – nedostatek psacích potřeb a papíru měly vliv na výběr poezie jako způsobu vyjádření. Karel Pecka prostě konstatuje, „z nezbytí se psala poezie“.²³⁸

Jiří Stránský i Karel Pecka pak svoje vězeňské zážitky zpracovali i v próze – viz dále.

Třetí okruh autorů, kteří ve vězení psali básně, označujeme jako **neliteráty**. Tohoto jevu jsme si povšimli již výše, připomeňme si ho ještě slovy Mojžíra Trávníčka, který o něm v souvislosti s literární tvorbou za druhé světové války hovoří jako o novu: „Objevil se však fenomén do té doby neznámý. O sebeosvobodivý akt básně se pokoušelo množství těch, kdo s literaturou přicházeli do styku jen okrajově, anebo poezie nebyla těžištěm jejich tvorby.“²³⁹ Proto tento typ tvůrců nemůžeme v naší typologii vynechat. Ve skupině neliterátů by bylo vhodné ale vést určitou dělicí linii. Jednu skupinu neliterátů tvoří lidé s uměleckým či humanitním vzděláním, veřejnosti známí ve svých oborech – malíř Emil Filla, lékař, malíř a částečně i literát Karel Fleischmann; národohospodář Jiří Hejda, sociolog Rudolf Battěk. Zde se ukazuje, že kategorie naší typologie nejsou neprostupné. Josefa Čapka můžeme považovat za literáta i neliteráta, záleží na tom, zda ho posuzujeme primárně jako spisovatele, nebo malíře. Podobně Roberta Konečného můžeme vřadit mezi básníky, protože vydal několik básnických sbírek, ale jeho životním posláním byla práce psychologa, takže by jeho místo mohlo být i v této kategorii. Tito autoři, kteří se ve vězení nemohli věnovat své vlastní činnosti, se pak jako k zástupnému prostředku přikláněli právě k poezii. Tak tomu bylo vlastně i s básněmi malíře Josefa Čapka. „Básně, kterým žádný Nečech nerozuměl, daly se skrývat a uchovávat, ale kresba byla příliš srozumitelným svědectvím o smýšlení autorově.“²⁴⁰ Sám Josef Čapek prý o svých básních v koncentračním táboře říkal:

Já přece nejsem básník [...] Jsem malíř, a protože nemohu skicovat všechno to, co kolem sebe vidím, a co bych chtěl nadosmrti vrýt do své paměti, piši básně. Hledal jsem dlouho

²³⁸ PECKA, Karel. Literatura ve vězení. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“*, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 35.

²³⁹ TRÁVNÍČEK, Mojžíra. Vězeň v české poezii: od K. H. Máchy k I. M. Jiřinovi. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli*. Praha: Obec spisovatelů, 2004, s. 27.

²⁴⁰ Ivan Herben cit. dle *Malíř-básník: vzpomínání na Josefa Čapka*. Praha: Academia, 2004, s. 144.

nějakou zkratku literární, kterou bych vyjádřil, co jsem v koncentráku myslil a cítil, hledal jsem tak dlouho, až jsem přišel na básně. Vždyť každá z těch básní je jen skica k budoucímu obrazu. Chtěl bych už jen malovat a malířsky vyjádřit tuhle nepředstavitelně hrůznou dobu.²⁴¹

Vedle této skupiny neliterárů stojí neliteráti – „obyčejní“ lidé. Tímto označením je samozřejmě nechceme nikterak snižovat, ale upozornit, že autory mnohých vězeňských básní jsou také oni. Jejich literární činnost totiž nebyla vzácná, ba naopak. (H. G. Adler třeba hovoří doslova o „terezínské rýmovací chorobě“.²⁴²)

Později, za čtyřicet měsíců své kriminální „kariéry“ jsem poznal, že veršování bylo mezi politickými vězni rozšířeno přímo epidemicky, a to nejen mezi vzdělanci, ale i mezi vězni zcela prostými, neškolenými. Zabývali se jím dokonce lidé, jimž v normálním životě byl lyrický vznět bytostně cizí a kteří na svobodě jistě nenapsali ani jediné básně, leda snad v době pubertálního kvasu. Taková byla síla oněch zážitků, a veršování bylo vlastně pro mnohé jediným způsobem, jak se s nimi aspoň částečně vypořádat.²⁴³

Když pak autor předchozího citátu, prozaik Karel Josef Beneš, sestavoval sborník vězeňské poezie z druhé světové války *Poesie za mřížemi*, vybíral z materiálu, došlého po výzvách v denním tisku, čítajícího 700 básní!²⁴⁴ (Skutečně se nelze příliš divit – ostatně Ilja Bart, který uspořádal menší sborníček z veršů /básníků i neliterátů/, poněkud vzrušeně říká: „A v těchto chvílích, my všichni čeští političtí vězňové jsme se stávali básníky.“²⁴⁵) Podobná akce se uskutečnila i po roce 1989 s cílem získat muklovské verše z komunistických lágrů a vězení. Výzva se tentokrát neobjevila v celostátních denících, ale pouze ve zpravodaji pro politické vězně *Věrní zůstali* v dubnu 1992. Do redakce *Věrní zůstali* jich bylo doručeno velké množství. Znovu se tak ukázalo, jaký význam měla poezie pro vězně-neliteráty i v komunistických věznicích.

V upřímném dopise, který ke svým básním určeným redakci časopisu přiložila jedna z autorek, Anna Třísková-Pokorná, se dokonce objevilo pojmenování pro tento

²⁴¹ Ivan Herben cit. dle *Malíř-básník: vzpomínání na Josefa Čapka*. Praha: Academia, 2004, s. 143–144.

²⁴² ADLER, Hans Günther. Terezín 1941–1945: tvář nuceného společenství. Díl II. Sociologie. Brno: Barrister & Principal, 2006, s. 485.

²⁴³ BENEŠ, Karel Josef. Úvod. In BENEŠ, Karel Josef (ed.). *Poesie za mřížemi*. Praha: Melantrich, 1946, s. 7.

²⁴⁴ Tamtéž, s. 9–10.

²⁴⁵ BART, Ilja. Úvodem. In BART, Ilja (ed.). *Hlásíme příchod...: sborník žalářní a koncentrační poezie*. Praha: Svaz osvobozených politických vězňů, 1945, s. 4.

specifický autorský okruh – naivní básníci. Toto označení je ve své podstatě velice výstižné, a proto jsme se rozhodli, dále ho v naší práci používat.

Nemám ani zdání o tvorbě básní, o rytmu rýmů, prostě o nejzákladnějších pravidlech a pod. Nemám dostatečnou slovní zásobu slov ani slovních obrátů. Psala jsem prostě, v neumělých verších i volně, jak mě můj zděděný selský rozum a cit diktoval přímo na papír, říkajíc „na ostro“ bez jakýchkoliv úprav a oprav. Proto se častěji opakuji a někde se „peru“ s logikou, když se na to své veršování dívám dnes – po tolika létech. Jsou-li naivní malíři, jsou i **naivní „básníci“** [zvýraznila autorka]. Proto prosím o laskavou shovívavost s laikem.²⁴⁶

Redakce *Věrní zůstali* pak připravila speciální monotematické číslo věnované vězeňské poezii (srpen 1992), které provázely přetisky ze samizdatových vězeňských vydání básnických textů. Tato „antologie“ je přitom netypická tím, že zahrnuje básně všech výše vymezených skupin autorů – ryzích básníků (Václav Renč, Josef Kostohryz, Zdeněk Rotrekl, Petr Kopta, Pavel Janský, Anastáz Opasek), literátů (Jiří Stránský), tak i neliterátů. Bohužel v této antologii nenacházíme žádné verše vězněných komunistickým režimem ze 70. a 80. let, což je svým způsobem příznačné, protože vězni 50. let se vůči vězňům 70. a 80. let do jisté míry vymezují.

Pokud bychom zde měli jmenovat některá jména naivních básníků, dostaneme se do komplikované situace. Můžeme uvést autory, kterým se podařilo jako naivním básníkům alespoň částečně proniknout do širšího povědomí, a to proto, že svoje verše publikovali v samostatných sbírkách – Božena Kuklová-Jíšová, Václav Šmejkal, Alois Hlavatý, Jiří Herzinger. Bylo by mylné se totiž domnívat, že tvorbu naivního básníka tvoří jen několik básní. Mnozí z nich skutečně nashromáždili materiál, který vydá na sbírku. (Například Alois Hlavatý říká, že během svého věznění složil přes 200 básní čili asi 6 000 veršů.²⁴⁷) Částečně mohou být známí autoři sbírky *Přádenko z drátů* – Jiří Řehák, František Falerski, Jiří Navrátil, Závěš Bozděch, Richard Nebeský, Erik Büllow, Pavel Holý, Jiří Ulrich, Karel Čečka a Pavel Janský²⁴⁸ – ovšem mnohem spíše si tuto sbírku zapamatujeme jako dílo vězněných skautů. Tak tomu je i s ostatními naivními básníky. Jen těžko si lze zapamatovat všechna jména jednotlivců, kteří jsou autory pouhých několika básní a o jejichž osudu a životě, ač mohl být velmi zajímavý, téměř

²⁴⁶ TRÍSKOVÁ-POKORNÁ, Anna. Pár slov na vysvětlenou. *Národní archiv ČR*, fond KPV, karton 104 – básně.

²⁴⁷ HLAVATÝ, Alois. *Osláda*. Hradec Králové: VANN, 2000, s. 13.

²⁴⁸ JAREŠ, Michal. *Přádenko z drátů*. *Aluze*, 2007, roč. 10, č. 2, s. 125.

Dostupné z: < http://www.aluze.cz/2007_02/14_Archivalie_Pradenko_Uvod.php >.

nic nevíme. Nicméně se domníváme, že to není důvod, abychom jejich tvorbu opomíjeli, jak to literární věda doposud činila a činí, což má mimo jiné za následek, že o této tvorbě víme jen málo. Je pravdou, že literární hodnota poezie naivních básníků je v některých případech sporná. To však nemění nic na tom, že v jejich tvorbě ale lze vysledovat jiné vlastnosti a hodnoty, kvůli kterým je důležité i tento proud vězeňské poezie sledovat. Jejich básně tu zůstávají jako memento určitého historického období a svědectvím o duševní zápasu člověka v mezní situaci.

Zatímco u ryzích básníků lze předpokládat, že v popředí jejich vězeňské básnické výpovědi bude snaha o umělecké vyjádření, u naivních básníků je cílem útěšná funkce, demonstrace vůle k přežití či prosté vydání svědectví. To ostatně přiznává například autor-neliterát Jiří Hejda: „Nehledám nikde žádný vzor, nesnažím se být moderní, nebo jakýkoli jiný. Chci jen přesně vyjádřit to, co cítím.“²⁴⁹

Pro naivní básníky má jak vlastní, tak tvorba ostatních naivních básníků často, na rozdíl od některých ryzích básníků (viz výše citovaný Z. Rotrekl), celoživotní význam: To souvisí obecně s rolí vězení v životech naivních básníků: „Když je totiž vězeň kulturní nebo politickou osobností, pak u něj vězení znamená pouze jistou epizodu v jeho životním příběhu, v opačném případě ovšem znamená všechno.“²⁵⁰

Vnímám-li zpětně verše Aloise Hlavatého, Jiřího Hejdy, Boženy Jíšové, Vladimíra Jareše, Zdeňka Vacka, Ludvíka Smotka, Jiřího Herzinger, Josefa Krčka (a řady dalších) [...] vracím se znovu do zvláštního duchovního ráje, který jsme si vytvořili za mříží a který nám pomohl přežít. Tato poezie je výrazně specifická a strnulé normy estétů si s ní stěží budou vědět rady. Ale ve svém celku je to jednak obraz doby, dokument, ale i obraz síly lidské duše, která je věčná.²⁵¹

Skutečně i po mnoha letech bývalí vězni uchovávají vězeňskou poezii stále ve své paměti a přisuzují jí velký význam:

Z lágrových básní mi nejvíce utkvěla v paměti báseň Touha od Aničky Kvapilové. I později doma mi v těžkých chvílích pomáhala. Byla to taková moje modlitba, stačilo si ji přeříkat,

²⁴⁹ HEJDA, Jiří. *Žil jsem zbytečně: román mého života*. Praha: Melantrich, 1991, s. 333.

²⁵⁰ MAYEROVÁ, Françoise. Vězení jako minulost, odboj jako paměť. *Soudobé dějiny*, 2002, roč. IX, č. 1, s. 53.

²⁵¹ ROBEŠ, Bohumil. Skrytá tvář české poezie: poezie za mříží. Předneseno v Mahenově knihovně Brno-Bohunice 18. 10. 2000. *Zpravodaj Konfederace politických vězňů České republiky*, 2008, roč. 15, č. 2, s. 40.

a hned jsem si uvědomila, že jsem už v životě zažila i horší chvíle. Nikdy jsem ji nezapomněla.²⁵²

Krátce ještě musíme zmínit fakt, že mezi naivními básníky byla také populární písňová tvorba.

Poslední, čtvrtou skupinu autorů, spíše okrajovou, představují v naší typologii **anonymní (neznámí) autoři**. Tvorba anonymních autorů vězeňské poezie nikdy nebude stát v centru literárněvědné pozornosti, je totiž velmi problematická v tom, že je tato tvorba jednak velice rozptýlená, neuspořádaná, jednak neznámá. To však neznamená, že ji lze úplně vynechat, protože tím bychom vězeňskou literaturu poněkud redukovali. Toho si byli vědomi například i autoři literárních dějin *Česká literatura od počátků k dnešku*, když konstatují, že v poválečné době vycházejí hlavně knihy vězeňské literatury, které psali jak známí spisovatelé, tak i zcela anonymní autoři a uvádějí báseň neznámé ženy z Osvětimi.²⁵³ Tvorba anonymních autorů nám znovu připomíná onen fenomén, kdy se v mezní situaci k básnické tvorbě obrací jakýkoli vězněný. Proto bychom snad neměli zapomenout ani na to, že „[s]ta a sta neanonymních veršů psala sama smrt. Nikdy nebyly a nikdy nebudou vydány. Byly vyryty na stěny cel a vypovídaly prostě: Odcházím na smrt. Zítra budu popraven. Sbohem. Jméno. Datum.“²⁵⁴

5.1.3 Podmínky vzniku, přechovávání a pašování veršů

Pokud hovoříme o vězeňské poezii jako o verších, které byly napsány ve vězení, dopouštíme se určité nepřesnosti. Velká část básní nebyla ve vězeních a táborech vůbec přepsána do písemné podoby, verše si autoři (případně i jejich spoluvězni) „zapisovali do paměti“. Hlavním problémem byl všeobecný nedostatek psacích potřeb a papíru. Vlastnit tužku bylo v komunistickém vězení přímo zakázáno, její držení bylo trestáno. V tom se mimo jiné odlišovaly i podmínky v koncentračních táborech a pozdějších komunistických táborech a vězeních.

²⁵² SKLENIČKOVÁ, Jaroslava. *Jako chlapce by mě zastřelili: příběh nejmladší lidické ženy*. Praha: Prostor, 2006, s. 99–100.

²⁵³ LEHÁR, Jan aj. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 721.

²⁵⁴ VACÍK, Miloš. Vězení v poezii a poezie ve vězení za druhé světové války. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“*, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 103.

Josef Čapek a další básníci německých věznic a koncentračních táborů si zpravidla dokázali pro záznam své tvorby opatřit základní pomůcky – papír, tužku – a jejich rukopisy se uchovaly dokonce i přes jejich smrt. Za nejkrutějších let komunistického perzekučního systému tato možnost nebyla. Básně uchovávala paměť tvůrců nebo jejich spoluvězňů a možnost zápisu se naskytla nezřídka až po řadě let, ne-li na svobodě.²⁵⁵

Jen těžko si tak lze představit například situaci zkušeného básníka Josefa Palivce, uvyklého tvůrčí činnosti, který v jednom z dopisů ženě smutně konstatuje, „[j]enom tužka a papír mně chybí, nic z toho, co mi proběhne hlavou, nemohu zachytit.“²⁵⁶

Učení se veršům zpaměti ovšem nebylo jednoduché, vyžadovalo notnou dávku trpělivosti a schopnosti koncentrace.²⁵⁷ František Křelina líčí tento proces u Jana Zahradníčka:

A také jsem se dovídal, že dál píše, ne píše, v noci skládá slovo za slovem a verš po verši, teď jako dřív na samotkách, zvlášť ve Znojmě, a stejně tak slovo za slovem se je učí nazpaměť, opakuje je, aby je nezapomněl, právě to je nejtěžší.²⁵⁸

Někdy autoři, ani když to bylo teoreticky možné, verše nepsali, protože by se tím vystavovali riziku trestu (korekce, bití atd.) v případě, že by dozorcí nebo velitelé verše našli. V padesátých letech platilo, že jedno nalezené slovo bylo „odměněno“ jedním dnem samovazby.²⁵⁹ Opět vzpomeneme příběh Jana Zahradníčka, tentokrát slovy Zdeňka Kalisty:

²⁵⁵ TRÁVNÍČEK, Mojmir. Vězeň v české poezii: od K. H. Máchy k I. M. Jirousovi. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli*. Praha: Obec spisovatelů, 2004, s. 29.

²⁵⁶ PALIVEC, Josef. *Prózy, listy z vězení, pozdravy přátel*. Praha: Torst, 2000, s. 198.

²⁵⁷ Pro některé ryzí básníky to bylo obzvlášť obtížné, proto se stávalo, že někteří básníci zachovali své básně v paměti pouze ve fragmentech. Například Renata Ferklová v souvislosti s vězeňskou poezií Zdeňka Kalisty píše: „Skutečnost, že se v Kalistově paměti jeho básně zachovávaly jen zlomkovitě, zní skoro neuvěřitelně. Víme totiž, jak obdivuhodnou paměť v témže vězení projevil při psaní svých pamětí či literárněhistorických medailonů o svých přátelích básnících [...]. [...] Zřejmě tu negativně působilo nervové vypětí a fyzické vyčerpání, ale hlavní příčinou tohoto jevu byl spíše způsob jeho básnického tvoření. Úporné hledání nejpřesnějšího vystižení slovem a dokonalého formálního vyjádření myšlenkové konstrukce znamenalo skoro vždy téměř nekončící úpravy, opravy, změny. [...] Takový způsob tvorby nutně vyžaduje papír a tužku, rozvažování mate paměť, jíž nutně uniká konečné rozhodnutí k proměně poslední verze.“ (FERKLOVÁ, Renata. *Osud nebo prozíravost?: literární tvorba Zdeňka Kalisty ve vězení padesátých let. Literární archiv: narození na přelomu století, 2000–2001*, č. 32–33, s. 230.)

²⁵⁸ František Křelina cit. dle BEDNÁŘOVÁ, Jitka – TRÁVNÍČEK, Mojmir. Komentář. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Knihy básní*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 947.

²⁵⁹ NOVÁK, Jaroslav. Komentář, ediční poznámka a vysvětlivky. In RENC, Václav. *Vrstvení achátu*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 529.

Zahradníček nepsal nic. Nechtěl přijít do konfliktu s dozorci, kdyby nějaké jeho drobné manuskripty byly při nahodilé štáře v celách objeveny – a snad se bál i toho, že by se jeho básně ocitly v rukou nekulturních, barbarských bachařů a staly se jim předmětem ubožáckého posměchu. Ale uchovával je v paměti tak vryty, že to vzbuzovalo můj opravdový údiv. Byly to dlouhé básně a Zahradníček si je dovedl recitovat bez nejmenšího rozpáčení, bez zastavování a bez opravy.²⁶⁰

Přechovávání veršů popaměti zároveň skýtalo určité výhody. Jednak nemohly být básně odhaleny, jednak někteří autoři své verše přednášeli ostatním spoluvězněm, kteří si je také vryli do paměti, a tímto jednoduchým způsobem se utvářela jakási kolektivní „vězeňská literární paměť“. A jelikož byli vězni přesouváni mezi různými místy výkonu trestu, některé texty se roznesly do dalších věznic a táborů. Známým dokladem tohoto básnického šíření je Renčova či Zahradníčkova vězeňská poezie.

Tato fixace veršů v paměti několika spoluvězňů také zvyšovala naději, že budou verše zachovány. Z toho důvodu se také třeba v koncentračním táboře přepisovaly Čapkovy verše ve více opisech, čímž vzrůstala šance, že alespoň některá z kopií u svého majitele přečká do konce války a stejně si počínali i studenti z Oranienburgu se svojí čítankou nebo skauti se svým *Přaděnkem*. Lidská paměť ovšem není dokonalá, mezi různými dochovanými variantami tak shledáváme různé odchylky. Nehledě na to, že některé básně mohly být v průběhu věznění, kdy nemohly být zapsány, zcela zapomenuty.

Nebylo jistě snadné rok, dva, tři a nakonec dokonce devět let udržet v paměti několik desítek básní různých motivů, tvarů, rytmtů a ladění, a teprve pak, nepochybně už s povědomým spěchem v přísluní smrti je chvatně vrhnout na papír, jak k tomu byl nucen Jan Zahradníček v roce 1960, když se po devíti letech věznění vrátil z nedobrovolného exilu stalinského období. Kolik básní paměť poztrácela na dlouhé cestě, kolik jich vylo rozdrceno v oné tlačnici přešlapující na jednom místě v nekonečném proudu jednotejných chvil, kolik se jich slilo navzájem v onom šíleném víření vracejícím se neustále do několika myšlenkových a citových středisk [...] se nedá zjistit; jisté je, že ani básník sám nevěděl,

²⁶⁰ KALISTA, Zdeněk. *Vzpomínání na Jana Zahradníčka*. Mnichov: Obrys/Kontur – Poezie mimo Domov: Opus bonum, 1988, s. 37.

kolik se jich vrátilo do stavu nevyslovení, když se dodatečně ukazuje, že některé, a nikoli právě nejstarší, uchovala jen paměť cizí.²⁶¹

Když se naskytla příležitost, autoři postupně memorované verše přepisovali – na toaletní papír, okraj novin, vězeňské formuláře, cigaretové papírky atd., a to složitě a tajně získanými psacími potřebami, i když nejen jimi – například Zdeněk Kalista psal stéblem slámy ze slamníku namočeným do kakaa.²⁶² Vraťme se ale i do koncentračních táborů a nacistických věznic, kde byla situace podobná, jak dokládá vzpomínka M. Vacíka: „Mladý vězeň na pankrácké cele číslo 83 psal své verše mýdlem na dveře po jejich rozevření přitisklé ke zdi. Uzavřeného ptáka svých veršů večer po zalígování cely tajnou minutou zavírá do klíčky klozetového papíru. Na jediný se vejde 200 veršů.“²⁶³

Samotný přepis veršů z paměti na papír nebyl jednoduchý. Třeba pro Zahradníčka to znamenalo „[...] velké soustředění, většinou je vlastně psal znovu, jakmile vypadlo slovo, vytratil se mu z paměti celý verš, přirovnával to ke zdi, z níž vypadne, stačí jeden a vydrolí se celý kus.“²⁶⁴

Se zapsáním básní ale vyvstávaly další otázky – kam básně uschovat před bachaři a dozorcí? Objevené zápisky by byly bývaly ihned zabaveny, ne-li ihned zničeny. Existovala řada různých důmyslných úkrytů – slamníky, podlahy, zdi, skryše na šachtách.

Když mě napadl nějaký verš, tak jsem to vždycky řešil tak, že jsem odešel na záchod, kde jsem si ten verš zapsal, protože v práci to nešlo, kdyby mě někdo viděl, že si něco zapisuju. Takže jsem si to vždycky poznamenal na záchodě a pak jsem to skládal už na cimře, kde taky ovšem nešlo, aby ti do toho někdo koukal, ale vždycky nějaký malý soukromí v koutě se dalo najít. Výsledek jsem pak schovával, aby ho nenašli při šťáře. Jeden čas jsem měl básně schované v dutý noze postele.²⁶⁵

²⁶¹ FUČÍK, Bedřich. Posmrtné verše Jana Zahradníčka. In *Píseň o zemi*. Praha: Melantrich, 1994, s. 87.

²⁶² KALISTA, Zdeněk. *Vzpomínání na Jana Zahradníčka*. Mnichov: Obrys/Kontur – Poezie mimo Domov: Opus bonum, 1988, s. 37.

²⁶³ VACÍK, Miloš. Vězení v poezii a poezie ve vězení za druhé světové války. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“*, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 103.

²⁶⁴ František Křelina cit. dle BEDNÁŘOVÁ, Jitka – TRÁVNÍČEK, Mojmír. Komentář. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Básně*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 947.

²⁶⁵ PLACÁK, Petr. Ubíječ času: kádrový dotazník Ivana Martina Jirouse č. 2. *Babylon*, 2007, roč. 16, č. 9, Literární a výtvarná příloha č. 9/XVI., Dostupné z: <<http://www.ibabylon.cz/content/view/214/31/>>.

V koncentračních táborech „neznámé ruce je [verše – pozn. autorky] zašivaly do podšívky trestaneckých stejnokrojů, pod podrážky bot, jehlami byly vpichovány do dopisů, v motácích posílány z žalářů ven.“²⁶⁶

V komunistickém vězení se některým autorům, většinou na omezenou dobu a v určitých obdobích, podařilo získat povolení pro vlastní tvorbu a její písemný záznam. Takto tvořili například Zdeněk Kalista, Jiří Stránský si možnost nerušeně psát vymohl ve vyšetřovací vazbě v Ruzyni po druhém zatčení na základě vývěsky na dveřích cely, kde bylo uvedeno, že vězeň má právo na výkon svého povolání²⁶⁷ a ke konci svého věznění mohl bez utajení zaznamenávat svoje verše i Václav Renč.²⁶⁸

Nebyly to jediné problémy vězeňských autorů. Ti museli řešit mimo jiné to, jak básně bezpečně propašovat ven z vězení. To se někdy opravdu podařilo, a to s pomocí spoluvězňů, rodinných příslušníků, prostředníků z řad civilního obyvatelstva (v případech táborů), někdy dokonce bachařů. Jindy se podařilo verše předat při návštěvě.²⁶⁹ Zatímco autor zůstal ve vězení, někteří lidé „tam venku“ se už seznamovali s jeho vězeňskými verši. Propašování veršů na svobodu ještě během svého věznění se podařilo u některých básní Josefa Čapka, dále Zdeňku Rotreklovi, Václavu Renčovi, Karlu Peckovi, I. M. Jirousovi.

Osudy některých vězeňských básní mohou být vskutku spleť, což dokládá například Zahradníčkova sbírka *Dům Strach*:

Básník zapsal text memorovaných skladeb v pankrácké věznici na rub vězeňských formulářů, s nimiž pracoval, a svěřil je důvěryhodnému strážnému Václavu Sislovi. Ten

²⁶⁶ BART, Ilja (ed.). Úvodem. In *Hlásíme příchod...: sborník žalární a koncentrační poesie*. Praha: Svaz osvobozených politických vězňů, 1945, s. 5.

²⁶⁷ LUKEŠ, Jan. *Srdcerváč: rozhovor se spisovatelem a scenáristou Jiřím Stránským*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 2005, s. 125–126.

²⁶⁸ V ediční poznámce k Renčovu soubornému dílu se dozvídáme, že Renčovi byl povoleno (není přesně zjištěno kdy) vlastnit sešit formátu A4. V sešitu se nacházejí hlavně překladové básně. Obsah sešitu byl pravděpodobně kontrolován, a proto Renč některé vlastní básně nepodepisoval, aby mohly být považovány také za překladové nebo je naopak ze stejného důvodu podepisoval jmény předkládaných autorů. (NOVÁK, Jaroslav. Komentář, ediční poznámka a vysvětlivky. In RENČ, Václav. *S anděly si nelze připíjet*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 621–624.)

²⁶⁹ Poměrně nezvyklým způsobem se podařilo propašovat z vězení verše I. M. Jirouse. Dana Němcová tuto událost popisuje takto: „Bylo to u soudu s Jiřím Gruntorádem v Liberci, pokud se nepletu. Vedli ho jako nejtěžšího zločince dva bachaři v medvědu, což je pouto, které má vězeň u pasu a ruce jsou spoutány s nohama. Naklonil se k svému děvčeti a ke mně, a bylo to. Při polibku nám oběma předal v motácích básně. Jak je vidět, ani tenkrát nebyli bachaři dost bdělí. A byl to husarský kousek, to musím říct. Básničky byly napsány na cigaretových papírcích a droboučkým písmem. Opsali jsme je a sbírka vyšla samizdatem.“ (BARTA, Jan. *Dana Němcová: Lidé mého života*. Praha: Portál, 2002, s. 111.)

básně ukryl a za Pražského jara 1968, již po autorově smrti, předal rukopis Zahradníčkovu spoluvězni Františku Křelinovi, který jej odevzdal do Památníku národního písemnictví.²⁷⁰

Zajímavým způsobem, jak svoje vězeňské verše zároveň zapsat a navíc je propašovat ven z vězení, bylo využití korespondence – čili vepsat básně do dopisu. To ale bylo povoleno krátce. Takto se nicméně podařilo odeslat některé vězeňské verše Zdeňku Bárovi:

Na obal dochované vězeňské korespondence připsal, že někde jsou verše ‚z paměti vepsané do dopisů při půlhodinovém povolení použít pero, inkoust a papír pro list zasílaný domů.‘ Dodal, že tyto verše později nikdy neotiskl a že zanedlouho bylo stejně zakázáno vepisovat básně do dopisů rodině.²⁷¹

Jiní autoři, kterým se z určitých důvodů básně nepovedlo básně zapsat, verše pečlivě opakovaným memorováním a přednášením spoluvězňům uchovávali ve své paměti po celou dobu vězení až do propuštění (Rajmund Habřina, Jiří Hejda, zčásti Jan Zahradníček).

Náš zájem o tyto vnější okolnosti má své opodstatnění a není zbytečný, protože velkou měrou ovlivnily a spoluutvářely vězeňské literární dílo, čehož si byli vědomi i sami autoři. „Nouze, ale nejen ona, celé prostředí a dosavadní prožitky si vynutily úspornější projev než dlouhé sovětské kadence,“²⁷² píše na jednom místě Karel Pecka a jinde dodává: „Psaly se verše, protože vyžadovaly nejmenší prostor [...].“²⁷³ O básních své sbírky z koncentračního tábora *Vězeň za dráty* zase Rajmund Habřina říká:

Všechna čísla byla za zcela mimořádných poměrů vytvořena bez písemných záznamů, z paměti, v táboře byla v úzkém okruhu recitována, domů přinesena v paměti a teprve doma zapsána; tuto skutečnost připomíná autor jen proto, že ze způsobu nepísemné tvorby vznikaly některé zvláštnosti výrazové.²⁷⁴

²⁷⁰ BEDNÁŘOVÁ, Jitka – TRÁVNÍČEK, Mojmír. Komentář. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Básně*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 946.

²⁷¹ URBANEC, Jiří. Životní peripetie Zdeňka Báry. In *Literatura určená k likvidaci II: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 8.–9. listopadu 2004*. Praha: Obec spisovatelů, 2006, s. 33.

²⁷² LUKEŠ, Jan. *Hry doopravdy: rozhovor se spisovatelem Karlem Peckou*. Praha – Litomyšl: Paseka, 1998, s. 98.

²⁷³ Tamtéž, s. 226.

²⁷⁴ HABŘINA, Rajmund. *Vězeň za dráty*. Praha: Jaroslav Zita, 1945, s. 105.

Obdobným příkladem by byly vězeňské sonety Jiřího Hejdy.

Utíkám k veršům ze zoufalství. Musím si nějak ulevit, vymluvit se ze svého stesku, zklamání, bolesti, bezpráví. A k tomu ještě technická potíž; nemám a nesmím mít papír a tužku. Vymýšlím si tedy věnec sonetů. Je to nejnáročnější forma [...] Jistě to není snadné, ale pro člověka v mé situaci to má neocenitelné výhody. Jestliže si zapamatuji závěrečný sonet, který je kostrou předchozích čtrnácti, budu si snadněji pamatovat i všechny ostatní a to je základní podmínka, má-li se vůbec moje práce zdařit, protože nemám tužku a papír.²⁷⁵

Z výše uvedených příkladů vyplývá, že tlak zevnějšku silně podmiňoval literární formu. Samozřejmě ale nejen ji. Vězeňské prostředí mělo velký dosah i na obsah děl. „Spisovatelé a umělci prošli v Terezíně hlubokou proměnou. Nebyl ani čas, ani papír pro spekulativní hledání formy a obsahu. Situace byla celkem jasná: předem nalinkovaná realita.“²⁷⁶ Tato tematická aktuálnost mohla mít ale na vězeňské básně dosti negativní vliv:

Literární tvorba vyžaduje určitý vnitřní odstup, aby mohla táborové zážitky zpracovat, a literát byl tudíž ve srovnání s malíři v Terezíně v nevýhodě. Autor kreseb mohl zobrazovat, takže se mu spíše podařilo bezprostředně odrážet tvář tábora. Básník potřebuje pochopit s nadhledem objekty své tvorby, což vyžaduje zralost a velké schopnosti. V opačném případě zůstane na povrchu a nabídne pouze zprávu, ilustrativní dokument, který dokonce ani zdařile nereflektuje skutečnost, nýbrž za ní obvykle objektivně zaostává a přitom ji příliš výrazně emocionálně zabarvuje.²⁷⁷

Někteří autoři vězeňské poezie ale naopak považují za důležité, že jejich verše vznikaly přímo v oněch náročných táborových a vězeňských podmínkách, protože je v nich zůstává zakódována síla tehdejšího autentického prožitku. Jiří Stránský o své vězeňské poezii tvrdí: „Nejsou to žádné dodatečně stvořené efektní floskule a fráze, ale

²⁷⁵ HEJDA, Jiří. *Žil jsem zbytečně: román mého života*. Praha: Melantrich, 1991, s. 308–309.

²⁷⁶ MAKAROVA, Elena aj. *Univerzita přežití: osvětová a kulturní činnost v terezínském ghettu 1941–1945*. Praha: G+G, 2002, s. 101.

²⁷⁷ ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941–1945: tvář nuceného společenství. Díl II. Sociologie*. Brno: Barrister & Principal, 2006, s. 482.

prožitá a protrpěná realita, víra a jistota nabytá ještě tam, uprostřed ,třemi sty pětkami živých těl do sněhu vdusaného opusu‘ [...].“²⁷⁸

Jiné věci si povšiml K. J. Beneš, když připravoval sborník vězeňské poezie z období druhé světové války – mezi básněmi byly málo zastoupeny vysloveně politické verše. Vysvětluje to tím, že takovými verši by se vězni vystavovali smrtelnému nebezpečí. „Proto většina vězňů si dobře rozmyslila riskovat téměř jistou smrt pro pouhou básničku.“²⁷⁹

5.1.4 Problematika vydávání vězeňské poezie

Vydávání (někdy však nevydávání) vězeňských veršů bylo podmíněno vnějšími okolnostmi. Nacistická totalita v Československu trvala „jen“ sedm let. Po skončení druhé světové války mohly být v „osvobozené euforii“ hojně vydávány svědecké verše, většinou ještě za života jejich autorů. Komunistická totalita se ale v Československu udržela čtyřicet let. Propuštění vězni měli omezené možnosti, jak v nesvobodné zemi svá svědectví předat čtenářům. Významným prostředníkem se proto stala exilová a samizdatová nakladatelství. Oficiální vydavatelství publikovala tento typ poezie jen zřídka, a to v obdobích politického uvolnění. V roce 1969 například vydalo nakladatelství Československý spisovatel Zahradníckovu sbírku *Čtyři léta*, ale další sbírka uspořádaná z jeho vězeňských veršů vyšla v roce 1981 až v exilovém torontském nakladatelství 68-Publishers. Po roce 1989 začal zase trh nabízet velké množství knižních „lákadél“, mezi nimiž bylo složité s vydáváním vězeňské poezie uspět.

Jak vidíme, vydávání a zpřístupňování vězeňské básnické tvorby provázelo či provází řada úskalí, proto se nyní zaměříme na zevrubný popis této problematiky.

K prvnímu vydání vězeňských veršů mohlo dojít za příznivých podmínek už ve vězení nebo v táboře. Karel Pecka v této souvislosti uvádí, že by bylo možné tyto sbírky považovat za první samizdat.²⁸⁰

²⁷⁸ LUKEŠ, Jan. *Srdcerváč: rozhovor se spisovatelem a scenáristou Jiřím Stránským*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 2005, s. 186.

²⁷⁹ BENEŠ, Karel Josef. Úvod. In BENEŠ, Karel Josef (ed.). *Poesie za mřížemi*. Praha: Melantrich, 1946, s. 8.

²⁸⁰ Zda je možné v tomto případě hovořit o „prvním“ samizdatu, je sporné. Obecně lze totiž konstatovat, že vznik československého samizdatu spadá do období protektorátu. Jiří Gruntorád říká, že „[k]ořeny samizdatu u nás můžeme najít v ilegálních časopisech a letákových novinách z nacistické okupace.“ (GRUNTORÁD, Jiří. Samizdat. In CUHRA, Jaroslav, VEBER, Václav /ed./ *Za svobodu a demokracii I. Odpor proti komunistické moci*. Praha: Karolinum, 1999, s. 147.) Stejně tak Johanna Possetová krátce zmiňuje podzemní tisk v Protektorátu, ale skutečný počátek samizdatu spojuje teprve s 50. lety.

Na lágru Nikolaj v letech 1953 a 1954 jsem se také poprvé setkal s tím, co o mnoho později vešlo ve známost pod názvem samizdat. Útlé sbírečky veršů se opisovaly, nejoriginálnější exemplář jsem viděl vepsán drobounkým písmem v sešitku cigaretových papírků.²⁸¹

V takové podobě, jakou popisuje Karel Pecka, se dochovaly například verše kněze Jindřicha Jenáčka. Spatřivší je Helena Havlíčková, která připravila knihu o perzekuci církve a věřících v komunistickém Československu, popsala svůj dojem následovně: „Plná údivu zírám na tenounký svazeček cigaretových papírků v dlani otce Jenáčka. Každý z jeho jemných lístků je pokryt mikroskopickým písmem. Po obou stranách! Teprve při pozorném pohledu vidím příčné čárky přetínající řádky: jednotlivé rýmy.“²⁸²

Některé vězeňské samizdatové sbírky ale byly vybaveny mnohem „profesionálněji“. Kromě autora (autorů) básní se na „vydání“ sbírky podíleli další vězni – jeden verše krasopisně přepsal, jiný vězeň celé dílko ilustroval a svázal. Takto vydali ve dvou exemplářích na jáchymovském lágru Rovnost svoji sbírku básní *Přadénko z drátů* věznění skauti.²⁸³ Bohatě vypravená je i táborová samizdatová sbírka neznámého autora, jejíž kopie se nachází v Národním archivu nebo dosud nevydaná sbírka *Písň stesku* Vladimíra Nováka, kterou jsme objevili při našem bádání mezi bývalými politickými vězni.

Tuto vydavatelskou činnost ale můžeme doložit také v nacistických věznicích a koncentračních táborech. Od Karla Josefa Beneše se dozvídáme toto svědectví: „A v ebrašské věznici kolovaly po celách i psané svazečky veršů (zejména A. Polavského) a v koncentračním lágru v Ravensbrücku dokonce ženy vydávaly pěkně vázané a ilustrované knížky veršů (např. Anny Kvapilové).“²⁸⁴

V případě, že se podařilo verše z vězení propašovat, mohly být vydány nebo šířeny v neoficiálních opisech, zatímco se jejich autor nacházel ještě ve vězení. Jejich autor samozřejmě většinou neměl možnost do vydání zasáhnout a případně odstranit nepřesnosti, které se mohly vyskytnout při „lovení“ veršů z paměti, nebo odchylky

(POSSET, Johanna. *Česká samizdatová periodika 1968–1989*. Brno: Reprografia, 1991, s. 6.) A jak se dozvíme dále, jakési drobné knížečky s verši vznikaly i ve vězeních a koncentračních táborech za druhé světové války.

²⁸¹ PECKA, Karel. Literatura ve vězení. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“*, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 35.

²⁸² HAVLÍČKOVÁ, Helena. *Dědictví: kapitoly z dějin komunistické perzekuce v Československu 1948–1989*. Olomouc: Poznání, 2008, s. 109.

²⁸³ JAREŠ, Michal. *Přadénko z drátů*. Aluze, 2007, roč. 10, č. 2, s. 125. Dostupné z: <http://www.aluze.cz/2007_02/14_Archivalie_Pradenko_Uvod.php>.

²⁸⁴ BENEŠ, Karel Josef. Úvod. In BENEŠ, Karel Josef (ed.). *Poesie za mřížemi*. Praha: Melantrich, 1946, s. 8.

v zápisu básní, který neprovedl sám autor, ale spoluvězni. Jednotlivé vězeňské verše veřejnost znala nejednou ještě předtím, než vyšly tiskem a než sám autor opustil vězení. Známy je osud básnických skladeb Václava Renče. O osudu *Popelky Nazaretské* její autor Václav Renč říká: „Stovky a stovky mukul ji znaly z paměti buď částečně nebo celou, v nesčetných opisech obíhala po světě už dávno předtím, než já jsem se vrátil domů.“²⁸⁵ Touto cestou se proslavily i básně Ivana M. Jirouse *Magorovy labutí písně*.²⁸⁶ Rychlost, s jakou se Jirousovy verše šířily, je až neskutečná. Editor Jirousova souborného básnického díla, Martin Machovec, uvádí, že samizdatová historie sbírky *Magorovy labutí písně* (nejprve publikovaná jako *Magorova labutí píseň*) je natolik bohatá a spletitá, že ani není možné sestavit úplnou bibliografii.²⁸⁷ Verše se rozšířily nejen v Československu, ale i v zahraničí.²⁸⁸

Oficiální vydání vězeňské poezie s autorským dohledem bylo běžné po skončení druhé světové války. Vězeňská poezie vycházela s relativně malým odstupem od doby věznění a většinou ještě za života autorů – viz sbírky Ilji Barta, E. F. Buriana, Emila Filly, Rajmunda Habřiny, Roberta Konečného, Františka Kropáče, Miloše Jirka, Miloše Vacíka, Jaroslava Zatloukala. Někteří nakladatelé (nebo spíše organizace) se po válce na vydávání těchto děl přímo specializovali. Mezi nimi bychom měli zmínit činnost

²⁸⁵ MED, Jaroslav. Skladba zapsaná do paměti. In RENČ, Václav. *Popelka nazaretská*. Brno: Blok, 1991, s. 81.

²⁸⁶ „[Jirous:] Kopii od každý básně jsem pak dával Gruntorádovi, když ho z Minkovic přeložili do Valdic. Proto byly všechny očíslované, kdybych pak změnil nějaký verš, aby se to dalo podle těch čísel najít a opravit. Když jsem ještě seděl, tak to vyšlo v samizdatu s těma číslama - domnívali se, že to tak má být, ale to nebylo pořadí, ta čísla tam byla kvůli evidenci. [Placák] Když se Dana vrátila od soudu s Gruntorádem, kde jí motáky s Labutími písněmi při polibku podstrčil, otravoval jsem zrovna u Němců s nějakou recitací a ještě ten večer jsme to spolu v deseti kopiích rozepsali – Dana to luštila z těch tenkých papírků a já to tlučal do stroje. [Jirous] Gruntorád je vynesl ven bez mého vědomí. Když byla Juliána ve Valdicích na návštěvě, moc jsme si toho říct nemohli, protože u toho byl bachař, ale z náznaků jsem vyrozuměl, že ukázky jsou venku, a to jsem si říkal, že ho zabiju. Já jsem dělal ve Valdicích mrtvého brouka a nechtěl jsem, aby se vědělo, že tam něco píšu.“ (PLACÁK, Petr. Ubíječ času: kádrový dotazník Ivana Martina Jirouse č. 2. *Babylon*, 2007, roč. 16, č. 9, Literární a výtvarná příloha č. 9/XVI. Dostupné z: <<http://www.ibabylon.cz/content/view/214/31/>>.)

²⁸⁷ MACHOVEC, Martin. Komentář. In JIROUS, Martin I. *Magorova summa*. Praha: Torst, s. 1063.

²⁸⁸ Takto popsal jejich osud exilový vydavatel Daniel Stroj: „Labutí písně byly psány tajně; autor se je pro případ odhalení naučil dokonce nazpaměť, ale již půl roku před jeho propuštěním jejich přepis s velkým osobním rizikem propašoval ven jeho přítel Jiří Gruntorád, vězněný rovněž ve Valdicích za nezávislou editorskou činnost. Díky tomu se ještě před Jirousovým (Magorovým) návratem spontánně rozšířily jak v Čechách, tak i mezi přáteli v cizině. Koncem roku 1985 byl jejich rukopis v zahraničí odměněn literární cenou Toma Stopparda. Krátce po této události (domnívám se, že ještě v r. 1985) jsem byl Václavem Havlem – jako vydavatel české poezie v zahraničí – požádán, abych se knižního vydání Jirousových veršů ujal. Jelikož jsem v této chvíli vlastnil pouze jeden z nepřesných (a i neúplných) opisů, vymínil jsem si kompletní a autorizovanou předlohu. Její promptní dodání neoficiální cestou z Československa zajistil přítel dr. Vilém Prečan (Dokumentační středisko v Scheinfeldu, SRN), takže se v knize, vydané již v první půli roku 1986, objevují verše Labutích písní řazené vůbec poprvé podle autorova rozvrhu a oproštěné od četných nepřesností.“ (STROŽ, Daniel. Ještě k I. M. Jirousovi. *Tvorba*, 1991, č. 27, s. 11.)

moravského Klubu Kounicových kolejí při Svazu osvobozených politických vězňů v Brně. Ten vydal verše vězněných moravských autorů – Roberta Konečného *Písně z cely* nebo Rajmunda Habřiny *Vězeň za dráty* nebo vězněním poznamenanou sbírku Jaroslava Zatloukala *Veliký návrat*. Klub mimo jiné také vydal také několik dokumentů a svědectví: Miloš Vitek – *Svědectví o Mathausenu 1942 a Dachau 1945*, Jaroslav Zatloukal uspořádal *Svědectví Kounicových kolejí* a s Rajmundem Habřinou svazek *Golgata: věčné memento brněnských žalářů*. Na Moravě vydávalo vězeňské verše i Družstvo moravského kola spisovatelů, jehož tehdejší ředitelem byl později sám vězněný Václav Prokůpek (Miloš Jirko *A přece*; František Kropáč *Vězeň drážďanský*), v Praze to byl Melantrich, nakladatelství Fr. Borového nebo Václava Petra. Vězeňské básně byly také shromažďovány ve sbornících – z roku 1945 pochází drobný „sborník žalární a koncentrační poesie“ *Hlásím příchod...* připravený Iljou Bartem a z roku 1946 K. J. Benešem uspořádaný rozsáhlejší sborník *Poesie za mřížemi*. Bohužel někteří autoři se vydání svých veršů nedožili – mezi nimi Hanuš Bonn, Josef Čapek, Hanuš Fantl nebo Karel Vokáč. Vydávání vězeňské poezie po smrti autora se dotkneme ještě později.

Rokem 1948 byla ale na dalších čtyřicet let svobodná vydavatelská činnost utlumena.

[...] byla totiž zásadním, systémovým způsobem narušena bezprostřední časová následnost mezi napsáním a vydáním díla. Totalitní pojmání literatury a nakladatelské praxe jako uzavřeného prostoru, do něhož mohou být vpuštěna pouze díla, která nejsou v rozporu s aktuálním výkladem ideologických dogmat, vedlo totiž k tomu, že značná část literární tvorby nemohla být bezprostředně po napsání vydána a musela čekat na příznivější časy. Některá díla tak před čtenáře předstoupila až za několik let, jiná i po více než jednom desetiletí a některá až po konečném pádu komunismu.²⁸⁹

U vězeňské tvorby je situace ještě složitější, protože tímto je v komunistickém systému bezprostřední časová následnost mezi napsáním a vydáním přetřata vlastně dvojím způsobem. Poezie ve vězení vzniká v určitém čase. Ještě ale obvykle uplyne několik let, než je autor propuštěn a má možnost svoji tvorbu předložit čtenářům. Už při propuštění autora z vězení je tak vždy následnost napsání-vydání nutně porušena, jenže v době komunismu není většinou ani po propuštění z vězení možné verše vydat, takže

²⁸⁹ JANOUŠEK, Pavel aj. *Dějiny české literatury 1945–1989. I. 1945–1948*. Praha: Academia, 2007, s. 18.

se propast mezi napsáním a vydáním nadále zvětšuje. Někteří autoři navíc, zejména ti, které dnes označujeme jako křesťansky orientované, měli situaci ztíženu dvojnásob – kvůli svému vyznání byli ve zvláštní nemilosti komunistického režimu. Tyto dobové okolnosti se v našem průzkumu v oblasti vydávání vězeňské poezie jasně projeví. Sledujme tedy nyní podrobně, kdy a jak se vlastně vězeňská poezie v tomto období dostávala (nebo nedostávala) k širšímu čtenářskému publiku, se zvláštním důrazem na dva odlišné vydavatelské proudy – oficiální a neoficiální (exilové a samizdatové vydávání).

Na začátku 50. let bylo oficiálně vydáno ještě několik sbírek vězeňské poezie z dob druhé světové války, protože byly v souladu s komunistickou ideologií – viz dílka Hanuše Fantla (posmrtně) nebo Ivana Javora (případně Jindřicha Vichra v 70. letech). Poezie vězňů komunistického režimu si ale už musela ke čtenáři hledat nové cesty.

V 60. letech (v době společenského tání) byly vydány v oficiálním nakladatelství Československý spisovatel verše Jana Zahradníčka *Čtyři léta*, podobně stihl vydat v 60. letech ve stejném nakladatelství svoje verše Josef Kostohryz – sbírku *Jednorozec mizí* a vězením poznamenanou sbírku *Přísný obraz*. V letech 1969–1970 (čtyři roky před autorovou smrtí) vyšla též Renčova *Popelka Nazaretská* a sbírka *Skřivani věž*, kde se v oddílu *Bez ozvěny* objevily vězeňské verše, které autor původně nazýval *Na strunách mříží*.²⁹⁰ V nakladatelství Vyšehrad připravovaná sbírka *Loretánské světlo* ale už vyjít nesměla, stejně jako Rotreklův, v brněnském nakladatelství Blok připravovaný, *Malachit*.

Je třeba připomenout také významný počín literárního kritika a historika Václava Černého (mimochodem vězněného za druhé světové války pět měsíců v roce 1945 na Pankráci a také krátce vězněného od září 1952 do dubna 1953), který uspořádal v roce 1969 vydaný *Sborník pětadvacíti*. Lze v něm dohledat například jinde nezveřejněnou básnickou prózu Zdeňka Báry *Zamřížovaný sen*, několik veršů Josefa Kostohryze a Václava Renče a studii Bedřicha Fučíka *Posmrtné verše Jana Zahradníčka*. Některé z vězeňských veršů byly případně také otištěny v tehdejších časopisech nebo sbornících (kupříkladu šest Zahradníčkových básní ze sbírky *Čtyři léta* ve sborníku *Podoby*²⁹¹).

²⁹⁰ NOVÁK, Jaroslav. Komentář, ediční poznámka a vysvětlivky. In RENČ, Václav. *Sanděly si nelze připsát*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 624.

²⁹¹ Sborník *Podoby*, uspořádaný Bohumilem Doležalem, byl vydán v roce 1967. Konkrétně do něj byly zařazeny Zahradníčkovy básně *Pozdrav*, *Sen mého syna*, *Cesta na hřbitov*, *Housle a flétna*, *Usměj se ještě a Vánoční*. (DOLEŽAL, Bohumil /ed./ *Podoby*. Praha: Československý spisovatel, 1967, s. 45–51.)

V 60. letech – ještě před masivním rozvojem samizdatu – zaznamenáváme též vydání několika bibliofilů vězeňské poezie, které stojí na jakémsi polooficiálním vydavatelském pomezí. Básník a kněz František Daniel Merth vydal roku 1968 v Jindřichově Hradci v nákladu 100 kusů svoji sbírku *Den Madian* (s předmluvou spoluvězně Zdeňka Kalisty) a v roce 1969 tamtéž sbírku *Kahany* (Merthovy sbírky nevznikly sice přímo ve vězení, ale vycházejí z autorovy vězeňské zkušenosti); v nákladu 100 výtisků vytiskl v roce 1968 Chválův ruční lis Václavu Šmejkalovi sbírku *Ostnatý drát* a v roce 1968 Sdružení umělců slezských vydalo útlou sbírku Zdeňka Báry *Mimo domov*.

Od počátku 70. let až do roku 1989 bylo oficiální vydávání vězeňské poezie v Československu v podstatě nemožné. V tomto období proto důležitou úlohu zastávají samizdatová a exilová nakladatelství.

V exilu se snažil vězeňskou tvorbu systematicky mapovat Antonín Kratochvíl. Kratochvíl připravil „antologii z děl českých spisovatelů – politických vězňů stalinské éry“ *Básníci ve stínu šibenice* (Řím: Křesťanská akademie, 1976). O rok později vyšla v torontském nakladatelství manželů Škvoreckých 68-Publishers Kratochvilova antologie z vězeňských veršů Josefa Palivce, Václava Renče a Zdeňka Rotrekla s názvem *Via dolorosa* (2. vyd. Brno: Petrov, 1990).²⁹²

Vězeňské verše byly z Československa pašovány do zahraničí. Některé z nich byly vydány jako ucelené sbírky. Křesťanská akademie v Římě kupříkladu vydala Renčovu vězeňskou skladbu *Sluncem oděná* (1979; později známá a publikovaná jako *Loretánské světlo*). V 68-Publishers vyšla Zahradníčkova sbírka *Dům Strach* (1981). Mnichovské nakladatelství Poezie mimo domov vydávalo zejména verše politických vězňů 80. let, ale nejen je – na přelomu let 1979–1980 vyšel Rotreklův *Malachit*, již jmenované *Magorovy labutí písně* I. M. Jirouse (1986; dále vydané v roce 1989 ještě londýnským exilovým nakladatelstvím Rozmluvy), Šavrdův *Cestovní deník* (1984) a *Druhý sešit deníku* (1986), *Skleněná louka* Antonína Konečného (1984).

Některé verše se dále objevovaly ve formě dílčích ukázek ve sbornících a exilových časopisech. Sbírka básní v Jáchymově vězněných skautů *Přádénko z drátů* otisknul Hlas exilu. Je zde třeba připomenout i specializované časopisy určené politickým vězňům, v nichž byly některé „muklovské“ básně také publikovány. Před rokem 1989

²⁹² Nutno dodat, že Antonín Kratochvíl se zajímal také teoreticky o procesy se spisovateli a jejich věznění. Touto tematikou (zpracovanou do začátku 70. let) se zabývá ve druhém díle své trilogie *Žaluji* (v exilu vydáno v roce 1975; později Praha: Česká expedice –Dolmen, 1990). Mimo jiné také uspořádal antologii exilové prózy *Peníz exulantův*.

se jednalo o časopisy *K-231* (Toronto; 1985–1990), *Mukl* (Toronto; 1970–1972, 1983–1987), *Věžeň* (Toronto; 1987–1989).

V samizdatu na jedné straně vycházely celé sbírky – například Rotreklův *Malachit* (1978 jako 108. svazek Edice Petlice), *Rekonstrukce* Karla Pecky (1975 v edici Klementa Lukeše, 1986), *Poetismy* Rudolfa Battěka (1986), Šavrdův *Cestovní deník* (1981 v edici Petlice, v roce 1985 v edici Libri prohibiti). V samizdatové edici s názvem Rukopisy FTZ (podle editorů Bedřicha Fučíka, Mojžíra Trávníčka a Radovana Zejdy) bylo dokonce vydáno souborné Zahradníckovo dílo, přičemž vězeňská poezie byla zahrnuta do 4. svazku *Dům Strach* (svazek konkrétně obsahoval sbírky *La Saletta*, *Znamení moci*, *Dům Strach*, *Čtyři léta*).²⁹³ Případně kolovaly dílčí, neuspořádané verše ať už samostatně, či jako kusé ukázky v samizdatových časopisech (v samizdatovém měsíčníku *Obsah* vyšly verše Ivana M. Jirouse, Zdeňka Rotrekla atd.). V samizdatu se rovněž šířily opisy sbírek a děl vydaných v exilu.

Exilové a samizdatové vydavatelské aktivity jsou samozřejmě velice záslužné, ale jelikož se při vydavateli čerpali ze sporných a neověřených rukopisů a neměli obvykle možnost spolupracovat se samotným autorem, obsahují tato vydání až na výjimky mnoho chyb. Spolehlivá jsou tedy v mnoha případech teprve až vydání, která se objevila oficiálně po roce 1989.

Po roce 1989 konečně mohly v Československu vyjít sbírky známé jen z exilových (Šavrdův v exilu vydaný *Cestovní deník* vydalo v roce 1991 ostravské nakladatelství Profil) nebo samizdatových vydání, případně sbírky, které byly sestaveny z básní dříve jen roztroušených po časopisech a sbornících (například *Verše psané za mříží* Boženy Kuklové-Jíšové). Některá díla vyšla samostatně, jiná také jako součást souborného díla – Zahradníckovo *Dílo Jana Zahradníčka, díl II.* (1992) a pozdější *Knihy básní* (2001), Rotreklovo *Nezděné město* (2001), dva svazky Renčova díla *Vrstvení achátu* (2000) a *S anděly si nelze připíjet* (2000; kde se v oddílu *Barevným prachem země* objevily vězeňské verše z pozůstalosti) nebo výborů – výbor z Rotreklova díla *Sněhem zaváté vinobraní* (1991), výbor z Renčova díla *Podoben větru* (1994), výbor ze Zahradníckova díla *Skrytý pramen* (1997) a *Ó každý na svůj vrub* (2005), výbor z Jirousova díla *Popelnice života* (2004).

Část vězeňských veršů ani po roce 1989 nebyla oficiálně vydána a zůstává pouze ve formě exilových nebo samizdatových výtisků. Zmiňme například vězeňské verše

²⁹³ BEDNÁŘOVÁ, Jitka – TRÁVNÍČEK, Mojmír. Komentář. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Knihy básní*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 769.

Jaromíra Šavrdy. Většinu jeho vězeňské poezie (až na sbírky *Cestovní deník* a *Druhý sešit cestovního deníku*) máme k dispozici jen v samizdatových výtiscích – *Česká kalvárie* (Samizdat Libri prohibiti 1985), *Má vlast* (Samizdat 1986), *Plachetnice Santa Maria* (Samizdat 1985, 1986, 1987), *Hodina v úzkých* (Samizdat; Havířov: Klec, 1989).²⁹⁴

Někteří autoři vězeňské poezie z mnoha rozličných důvodů o vydání ani sami neusilovali. Výstižně charakterizovala situaci mnohých autorů-neliterátů Božena Kuklová-Jíšová:

Jen málo z nás se později odhodlalo vydat své básně tiskem, a to ještě jen vlastním nákladem. Než jsme se té možnosti vůbec dočkaly, uplynuly desítky let a náš společný, stále stejný námět – touha po ztracené svobodě – přestal být aktuální a pro civily zajímavý.²⁹⁵

Proto měli například i zavedení autoři s vydáním svých vězeňských veršů problémy – kvůli nezájmu nakladatelů nakonec vydal vlastním nákladem svoji sbírku *Rekonstrukce* Karel Pecka. Ostatní vydali své sbírky v menších, třeba regionálních vydavatelstvích (*Květy zla* Jiřího Herzingera vydané ústeckoorlickou pobočkou Konfederace politických vězňů, vězeňské verše kněze Jindřicha Jenáčka vydané nakladatelstvím Cor Jesu).

Jiní autoři své verše vydali například až pod tlakem okolí. Tak tomu bylo u Jiřího Stránského, kterého přemluvil Pavel Šrut.²⁹⁶

Pomineme-li stále znovu vydávanou (ovšem také nevězeňskými verši rozšiřovanou) sbírku *Jitřenka* velmi plodného Karla Vysloužila, je z vydavatelského hlediska vězeňské poezie výjimečný případ dvou autorů – Ivana M. Jirouse, jeho *Magorovy labutí písně* se dočkaly opakovaných a přitom úspěšných vydání (v roce 2006 5. vydání!), a to jak v rámci jeho souborného díla *Magorova summa*, tak jako jednotlivé tisky. Srovnatelný úspěch lze zaznamenat u Václava Renče, jehož *Popelka*

²⁹⁴ Více viz URBANEC, Jiří. Osamělá cesta Jaromíra Šavrdy. In MARTÍNEK, Libor, TICHÝ, Martin (ed.). *Česká a polská samizdatová literatura*. Opava: Slezská univerzita, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Ústav bohemistiky a knihovnictví, 2004, s. 99–104.

²⁹⁵ KUKLOVÁ-JÍŠOVÁ, Božena. *Krásná nemá paní*. Praha: Arsci, 2002, s. 91.

²⁹⁶ Šrut Stránskému doslova řekl, „ať s tím něco dělám, že když nic jiného, je to aspoň nesmírně cenný dokument.“ (LUKEŠ, Jan. *Srdcerváč: rozhovor se spisovatelem a scenáristou Jiřím Stránským*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 2005, s. 81.) Doslov ke Stránskému sbírce shodou okolností napsal Miloš Vacík – básník a literární kritik, vězeň nacistických žalářů.

Nazaretská v prvních dvou vydáních vyšla v nákladu 45 000 výtisků²⁹⁷ a v roce 2008 dosáhla 4. vydání, nepočítáme-li zveřejnění v souborném díle.

Nyní je ale třeba uvést také několik dosti problematických případů, které komplikují naši obeznámenost s vězeňskou poezií. S některými verši se seznamujeme se značným zpožděním. Často jsou texty zpřístupněny teprve po smrti autorů. Například teprve v roce 1997, 24 let po smrti autora (!), se zásluhou Mojžíry Trávníčka seznamujeme se sbírkou *Zaslechnutý hlas* – vězeňskými verši Josefa Knapa (předtím bylo jen několik básní uveřejněno v Literárních novinách 13/1994). Vzpomeňme třeba i donedávna nepříliš známé vězeňské verše Petra Kopty (*Levný nájem – řetězy zdarma*, 2001) a Pavla Janského (*Dštění*, 2005) z jejich souborů básní. Některé verše doposud zůstávají v pozůstalosti nebo v rukopise. Ku příkladu verše Zdeňka Kalisty z jím uspořádaných vězeňských sbírek *Vězeň kamení* a *Hymny a prosby* otiskl pouze časopis Souvislosti v roce 2005.²⁹⁸ Vězeňské verše básníka Josefa Suchého byly poprvé zveřejněny až v příloze sborníku *Literatura určená k likvidaci III – Píseň o domově* s podtitulem *malý výbor z veršů čtyř vězněných brněnských básníků*, kde Jaroslav Novák,²⁹⁹ který přílohu pořádal, uvádí, že jsou získány z pozůstalosti.

U mnoha autorů bychom tak mohli hovořit o nesplaceném dluhu. Tento dluh se týká jednak tvorby vězněných básníků a literátů v 70. a 80. letech, jednak obecně tvorby autorů-neliterátů, o které máme velice nepřehledné a neuspořádané znalosti. Nejprve je třeba zmínit, že v případě jejich vězeňské básnické tvorby hrály důležitou roli ve zveřejnění alespoň dílčích ukázek specializované časopisy – v naší práci již zmíněný časopis *Věrní zůstali* (vychází od roku 1991, v roce 1996 se přejmenoval na *Věrní zůstaneme*; pod předchozím názvem *Věrní zůstali* začalo vydávat časopis Sdružení bývalých politických vězňů), od roku 1993 vycházející *Zpravodaj KPV*.³⁰⁰ Právě redakce časopisu *Věrní zůstali*, jak jsme již upozornili, připravila a v srpnu 1992 vydala monotematické číslo, které bylo věnováno výhradně vězeňské poezii. Jen velice málo autorů-neliterátů vydalo oficiálně své básně (Šmejkalův *Ostnatý drát*, Kuklové-Jišové

²⁹⁷ NOVÁK, Jaroslav. Komentář, ediční poznámka a vysvětlivky. In RENČ, Václav. *Vrstvení achátu*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 525.

²⁹⁸ O vězeňské tvorbě Zdeňka Kalisty se příliš nehovoří, ačkoli například Kalistova vězeňská skladba *Sonáta při měsíci* byla ve vězeňském prostředí velice známá a po věznicích kolovala v mnoha opisech, což dokládá Zdeněk Rotrekl. (FERKLOVÁ, Renata. *Vězeň kamení: /poezie z 50. let/*. *Souvislosti*, 2005, roč. 16, č. 1, s. 132–133.)

²⁹⁹ Jaroslav Novák – ředitel nakladatelství Blok, editor díla Václava Renče a manžel Renčovy dcery Zuzany Renčové, básnířky a autorky dětské literatury.

³⁰⁰ BLAŽEK, Petr, BURSÍK, Tomáš. *Aby se to už neopakovalo: katalog k výstavě o dějinách K 231 – Sdružení bývalých politických vězňů*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2008, s. 78, 83.

Verše psané za mříží, Herzingerovy *Květy zla*, Hlavatého *Osláda*). Ostatní buď nedostali příležitost publikovat (jejich sbírky leží, někdy nedobrovolně, takřikajíc v šuplíku) nebo, jak zmiňuje Kuklová-Jíšová, nechtěli sami publikovat. Hrozí tedy, že řada děl a dílek těchto autorů v budoucnu upadne v zapomnění, což ohrožuje naši obecnou obeznámenost s těmito díly. Zájem literárních historiků o tvorbu těchto autorů je totiž minimální. Je vlastně paradoxní situací, že i když se ve věznicích a lágrech psalo, jsme jen velmi málo s touto produkcí obeznámeni. To stvrzují i slova Karla Pecky:

Měli jsme mezi sebou uznávané i méně uznávané básníky, jejichž sbírky se opisovaly a četly. [...] Jinak si nepamatuji, že bych z toho, co tenkrát v první polovině padesátých let v lágrech vznikalo, viděl někdy něco publikovaného.³⁰¹

Tím narážíme na další obtíž, protože některé básně se nemusely vůbec dochovat, a tudíž nebudou nikdy vydány. Buď o jejich existenci vůbec nevíme, nebo o nich víme pouze to, že byly někdy napsány nebo vytvořeny, ale jejich texty se nedochovaly.³⁰² Tento stav může mít několik příčin. Autoři přiznávají, že některé verše během věznění jednoduše zapomněli. Jiným se básně ztratily. Jindřich Jenáček vzpomíná: „Většina básní se ztratila, jen několik jich proniklo z vězení ven.“³⁰³ A Zdeněk Kalista píše: „Já jsem si ty verše psával na Pankráci [...]. Ale neuchránil jsem je při převozu z Pankráce do Brna [...].“³⁰⁴ Spisovatelka Nina Svobodová vypráví jiný příběh:

Po sjezdu spisovatelů roku 1956 bylo mně dovoleno ve volném čase psát. Předtím nebylo na papír a tužku pomyšlení. Psala jsem verše, rozhlasové hry, pásma, povídky, překládala básně ze všech jazyků, které jsem znala – a téměř o vše jsem přišla, protože počátkem roku

³⁰¹ LUKEŠ, Jan. *Hry doopravdy: rozhovor se spisovatelem Karlem Peckou*. Praha – Litomyšl: Paseka, 1998, s. 97–98.

³⁰² Například bývalý vězeň Bohuslav Rejman vzpomíná na vězeňskou tvorbu herce Vladimíra Valenty, avšak dále jsme o ní již nikde nenašli žádnou zmínku: „V Leopoldově napsal celou řadu básní kontemplativního charakteru. Sbírkou se jmenovala *Čekárna*. Všichni jsme v nějaké čekárně toho, co přijde...“ (REJMAN, Bohuslav. *Vzpomínky byvšího člověka č. 2090 Bohuslava Rejmana*. Vysoké Mýto: Vysoké Mýto, 2006, s. 25.)

³⁰³ HAVLÍČKOVÁ, Helena. *Dědictví: kapitoly z dějin komunistické perzekuce v Československu 1948–1989*. Olomouc: Poznání, 2008, s. 109.

³⁰⁴ KALISTA, Zdeněk. *Vzpomínání na Jana Zahradníčka*. Mnichov: Obrys/Kontur – Poezie mimo Domov: Opus bonum, 1988, s. 37.

1960 při jedné z prohlídek, pověstných ‚filcunků‘, byla většina mých prací zničena, bez ohledu na povolení, dané náčelníkem.³⁰⁵

Případy zabavené a zničené vězeňské tvorby nejsou neobvyklé. Ne vždy ale naštěstí zabavení veršů muselo znamenat jejich definitivní ztrátu. Poukazuje na to již zmíněný otec Jindřich Jenáček „I když většina mých básní byla konfiskována, přece nezanikly. Některé jsem po propuštění napsal znovu, jiné zaznamenali po mém návratu z vězení přátelé, kteří je znali nazpaměť.“³⁰⁶ Jiný vězeňský autor-neliterát – Bohumil Robeš – zase žádal v roce 1968 Ministerstvo vnitra, aby mu vydalo zabavené básně, bohužel se dozvěděl, že byly skartovány. Některé z nich byly přece jen zachráněny, a to díky úsilí spoluvězňů, kteří mu později část básní předali.³⁰⁷

U některých veršů však nicméně víme s jistotou, že už nebudou nikdy nalezeny či rekonstruovány. Existují svědectví, podle kterých bachaři s radostí veřejně pálili nalezená díla.³⁰⁸ Jiří Lederer vzpomíná na smutný zážitek Antonína Konečného, jehož tvorbu zlikvidovali právě bachaři: „V sedmdesátých letech, prožitých po vězeních, psal pořád dál, ale většinu napsaného mu zničili v ostrovském vězeňském táboře, dokonce na něm vyžadovali, aby sám házel své verše do rozpálené pece. Odmítl a plakal.“³⁰⁹ O básních některých autorů máme opravdu kusé informace. Například u veršů Jana Dokulila: „Nevíme, nakolik se jeho poezie pokusila sdělit nesdělitelné, ponořila-li se do utrpení, duchovní tísně a naděje za vězení a nesvobody ve verších, které jsou mezi ztracenými...“³¹⁰ Zároveň případ poměrně nedávno objevených veršů Jana Zahradníčka naznačil, že ne všechny musely být nenávratně zničeny.

R. 1999 byly ve svazcích StB v Pardubicích nalezeny rukopisy Zahradníčkových básní, zadržené r. 1957 na Mírově. [...] Nález potvrzuje, že sbírky z vězeňského období zůstávají

³⁰⁵ Nina Svobodová cit. dle KRATOCHVIL, Antonín. *Žaluji. II. Vrátit slovo umlčeným*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990, s. 123.

³⁰⁶ HAVLÍČKOVÁ, Helena. *Dědictví: kapitoly z dějin komunistické perzekuce v Československu 1948–1989*. Olomouc: Poznání, 2008, s. 109.

³⁰⁷ ROBEŠ, Bohumil. Skrytá tvář české poezie: poezie za mříží. Předneseno v Mahenově knihovně Brno-Bohunice 18. 10. 2000. *Zpravodaj Konfederace politických vězňů České republiky*, 2008, roč. 15, č. 2, s. 40.

³⁰⁸ Tamtéž, s. 40.

³⁰⁹ LEDERER, Jiří. Lupič a básník. In KONEČNÝ, Antonín. *Skleněná louka*. Mnichov: Poezie mimo domov, 1984, s. 73–74.

³¹⁰ TRÁVNÍČEK, Mojmír. Zpívat a chválit: poezie Jana Dokulila. In TRÁVNÍČEK, Mojmír. *Sdílet věčné: studie, profily a kritiky*. Olomouc: Periplum, 2002, s. 140.

otevřené, neboť mohou být nalezeny další zabavené básně či Zahradníčkovy deníky, jiné rukopisy jsou nám nedostupné (např. opisy básní, které Zahradníček posílal přátelům).³¹¹

A mnozí političtí vězni navíc vzpomínají, že nejspíše dodnes zůstaly některé básně ukryté v celách pod podlahami³¹² nebo v jiných podobných úkrytech. I Zdeněk Rotrekl například říká, že „[v] Leopoldově jsou snad dodnes přizděné básnické sbírky.“³¹³ Totéž uvádí na základě svědectví spoluvězně opata Josefa Heřmana Tyla o Renčových leopoldovských básních Jaroslav Novák, editor Renčova díla.³¹⁴ Tyto domněnky nejsou neopodstatněné, což lze ilustrovat příhodou z počátku devadesátých let. Bývalý vězeň Adolf Bečvář se totiž v roce 1992 vrátil do leopoldovské věznice, aby odkryl za omítkou zdi jedné z dílen úkryt s plechovou schránkou, v níž se dochovaly vězeňské rukopisy přednášek univerzitního profesora, filologa Bohumila Ryby a filozofa Pavla Křivského (texty vyšly poté v publikaci *Filosofie za mřížemi*).³¹⁵

Zde, jak se domníváme, existuje také velký prostor pro bádání a nalézání děl naivních básníků. Osobně jsme se například setkali s bývalým politickým vězněm, který doma uchovává vězeňskou samizdatovou sbírečku, která nikdy oficiálně nevyšla. A v Národním archivu se nachází složka s kopií samizdatové sbírky básní z tábora Vojna, která je označena takto: „Našlo se to teprve teď ve starém kufru (1996). Náhodou!“³¹⁶

Do budoucna nelze tedy vyloučit, že nás čekají ještě další objevy – ať už se bude jednat o nález veršů nebo odhalení dosud neznámých okolností vězeňského života a tvorby.³¹⁷

³¹¹ BEDNÁŘOVÁ, Jitka – TRÁVNÍČEK, Mojmir. Komentář. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Knihy básní*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 947.

³¹² O verších ukrytých pod podlahami leopoldovských samotek viz KRATOCHVIL, Antonín. *Žaluji. I. Svědectví a myšlenky o deformacích stalinské justice v Československu*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990, s. 197; KRATOCHVIL, Antonín. *Žaluji. II. Vrátit slovo umlčeným*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990, s. 117.

³¹³ ROTREKL, Zdeněk. Literatura – vězení – doba. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze*. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 21.

³¹⁴ NOVÁK, Jaroslav. Komentář, ediční poznámka a vysvětlivky. In RENČ, Václav. *Sanděly si nelze připsat*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 624.

³¹⁵ Více viz POUSTA, Zdeněk. Úvod. In POUSTA, Zdeněk (ed.). *Filosofie za mřížemi: Leopoldov, léta padesátá*. Praha: Archiv Univerzity Karlovy, 1995, s. 7–27; REBBERGER, Miloš. *Filosofie za mřížemi leopoldovské věznice. Věrní zůstali*, 1996, č. 2, s. 6.

³¹⁶ *Národní archiv*, fond KPV, karta 104 – básně.

³¹⁷ Například poslední dva díly pamětí Zdeňka Kalisty, které nejspíše zahrnují i autorovy vězeňské prožitky a osudy jeho spoluvězňů Zahradníčka, Knapa a dalších, zůstávají na jeho přání až do roku 2012 zapečetěny. (FERKLOVÁ, Renata. Vězeň kamení: /poezie z 50. let/. *Souvislosti*, 2005, roč. 16, č. 1, s. 132.)

Jak jsme mohli posoudit, osudy vězeňských textů jsou často dobrodružné. Na tomto místě bychom mohli připomenout osud Rotreklova *Malachitu*. Sbíрку vězeňských veršů se Rotreklovi se podařilo úspěšně propašovat na svobodu ještě v době věznění. Když byl pak propuštěn, jal se sbírku přepisovat, ale ne doma, kde byl sledován, nýbrž u svých přátel. V tomto neklidném období se část nepřepsaných veršů ztratila. Rotreklovi se vězeňské rukopisy zaznamenané na záchodovém papíře náhodně podařilo nalézt v roce 1980. Mezitím ale *Malachit* vyšel v samizdatu i exilu – tato vydání byla o 25 ztracených básní ochuzena. Část ztracených básní byla sice otištěna v samizdatovém *Obsahu*, jako kompletní se *Malachit* objevil až v roce 1996 ve svazku *Kamenný erb*.³¹⁸

Na závěr bychom ještě rádi zmínili specifickou skupinu děl – ta, jež byla vydána po smrti autora. Zatímco kupříkladu Václav Renč své vězeňské verše před vydáním ještě sám k jejich prospěchu zrevidoval a upravil nebo též na svobodě dokončil ve vězení započatou vězeňskou skladbu *Loretánské světlo* (též známé pod názvem *Světlem oděná*)³¹⁹ nebo Karel Pecka po návratu z vězení zrekonstruoval poškozený a částečně nečitelný rukopis své sbírky z lágrů, s vězeňskými verši autorů již zesnulých si musí poradit editor, který stojí před nelehkým úkolem, protože s posmrtným vydáváním vězeňských veršů jsou obvykle spojeny rozličné editorské těžkosti.

Editor má totiž často k dispozici neautorizované zápisy a opisy básní, které mnohdy ještě existují v několika variantách – podle toho, jak si je zapamatovali různí vězni nebo jak je spoluvězni opsali, přičemž je jim vždy společná určitá zkreslenost. Vězeňské verše Josefa Čapka máme například k dispozici ve čtyřech verzích,³²⁰ sbírku *Přádenko z drátů* ve 3 verzích a mohli bychom pokračovat. Přepisovány byly básně vícekrát především z toho důvodu, že se zvyšovala naděje, že někdo přežije a podaří se mu je s sebou vynést na svobodu. Editor musí uspořádat básně do logického celku, přitom si nemůže být úplně jist, jak ukázal případ Jana Zahradníčka, že tento celek bude kompletní. Zároveň editor obvykle netuší, jak by se svou vězeňskou tvorbou naložili autoři samotní, kdyby se vydání dožili. Editorské zásahy navíc nemusí být vždy ku prospěchu díla. Jitka Bednářová například poukázala na některé necitlivé zásahy

³¹⁸ ROTREKL, Zdeněk, UHDEOVÁ, Jana. Ediční poznámka. In ROTREKL, Zdeněk. *Nezděné město*. Brno: Atlantis, 2001, s. 711–712.

³¹⁹ NOVÁK, Jaroslav. Komentář, ediční poznámka a vysvětlivky. In RENČ, Václav. *Vrstvení achátu*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 529.

³²⁰ OPELÍK, Jiří. *Josef Čapek*. Praha: Melantrich, 1980, s. 242–243.

Bedřicha Fučíka do vězeňského díla Jana Zahradníčka.³²¹ Z vězeňských veršů, které byly vydány až po smrti autorů, jmenujme díla Josefa Čapka, Hanuše Bonna, Hanuše Fantla, Jana Zahradníčka, Josefa Knapa.

5.2 Vězeňská próza, memoáry a dopisy

Je v podstatě nemožné, abychom se stejným způsobem, jako jsme se výše věnovali vězeňské poezii, zabývali také vězeňskou prózou, memoáry a dopisy. Snad by bylo možné tuto kapitolu zcela vynechat, protože primárním cílem této práce je zpřehlednění a detailní pojednání o vězeňské poezii. Přesto se domníváme, že je vřazení alespoň malé přehledové kapitoly o vězeňské próze, memoárech a dopisech na místě, a to především ze dvou důvodů. Jednak tím dosáhneme uceleného obrazu o české vězeňské literatuře z dob totalit 20. století, jednak jsou tato díla blízká naší hlavní tematice v tom, že v nich nacházíme cenná svědectví jak o autorech vězeňské poezie, tak o detailech vězeňské literární tvorby obecně (nehledě na to, že autory próz, memoárů a dopisů jsou v některých případech autoři vězeňské poezie). Následující přehled však bude mít ale z důvodu omezeného rozsahu této práce víceméně jen podobu jmenného výčtu, celou informaci o autorovi a dílu lze dohledat v závěrečném seznamu použité a doporučené literatury.

Věznění v koncentračních táborech reflektuje v české próze v první vlně těsně po válce Jaroslav Drábek, František Bárta, Zdeněk Pluhař, Karel Josef Beneš, Milan Jariš, Otta B. Kraus,³²² v druhé vlně české válečné (respektive vězeňské) prózy v 50. a 60. letech Arnošt Lustig, Norbert Frýd; v autobiografických románech se pak s „koncentračnickou“ zkušeností vyrovnávají Richard Glazar nebo Rudolf Vrba. O nacistickém věznění v pevné věznici píše například Julius Fučík, ve vzpomínkách Robert Konečný. Vyjmenování všech vzpomínek na koncentrační tábory a nacistická vězení však není na tomto místě v našich silách, existují jich totiž desítky, ne-li stovky, příznačné totiž je, že „memoáry tohoto typu vznikají nepřetržitě.“³²³

³²¹ BEDNÁŘOVÁ, Jitka. Malá kronika z ediční dílny: nad souborným dílem Jana Zahradníčka. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli*. Praha: Obec spisovatelů, s. 160–163.

³²² Více o jejich dílech viz JANOUSEK, Pavel aj. *Dějiny české literatury 1945–1989. I. 1945–1948*. Praha: Academia, 2007, s. 221–223.

³²³ VÁLEK, Vlastimil. *Memoárová literatura 20. století*. Brno: CERM, 2000, s. 12. Vlastimil Válek jmenuje vzpomínky na koncentrační tábory a nacistická vězení z pera A. Auředníčkové, A. Burgera, J. Dvořáka, V. Hanáka, R. Karla, V. Kromholze, J. Křemena, K. Littlocha, H. Macháčka, I. Maršálové, J. Rudolfa, I. Semecké, L. Sychravy, L. Žáčka, z pozdějších vzpomínek R. Becka a Z. Fantlové. (Tamtéž,

Život a podmínky v komunistických věznicích a táborech prozaicky zpracovali Karel Pecka, Jiří Stránský, Jiří Hejda, Jan Beneš, Jiří Mucha, Eva Kantůrková. Téma komunistického věznění se objevuje také v celé řadě memoárů – Jiřího Hejdy, Václava Černého, Anastáze Opaska, Dominika Pecky, Jiřiny Zábranové, Albíny Palkoskové-Wiesenbergerové, Jaromíra Šavrdy a dalších méně známých autorů-bývalých politických vězňů (řadu konkrétních titulů uvádíme v závěrečném seznamu použité a doporučené literatury).

Mezi známé publikované vězeňské dopisy patří dopisy Milady Horákové, Jana Zahradníčka, Josefa Palivce, Růženy Vackové, Václava Havla, Rudolfa Battěka, Václava Bendy, Ivana M. Jirouse.

O autorech vězeňské literatury a vězeňské literatuře se také dozvídáme z knižních nebo do knihy sebraných rozhovorů – s Karlem Peckou, Jiřím Stránským, Evou Kantůrkovou a dalšími.

6. Interpretace vězeňské poezie

Mojmír Trávníček ve své, námi již několikrát zmíněné, studii o vězni v české poezii konstatuje: „Podrobnou analýzou bychom dospěli k dokladům, jak prostředí věznice bez ohledu na dobu a osobu básníkovu vyvolává totožné představy, v konkrétním díle samozřejmě individualizované.“³²⁴ Trávníčkovo tvrzení pro nás jednak představuje určitou výzvu pokusit se o onu podrobnou analýzu, jednak potvrzuje náš předpoklad, že vězeňskou poezii lze charakterizovat určitými společnými znaky.

Jsme si vědomi toho, že rozbor tak velkého množství děl s sebou nese jistá rizika. Největší z nich představuje riziko přílišné generalizace. Nicméně jedině prostřednictvím generalizace obsáhlého a rozmanitého materiálu vězeňské poezie můžeme přesvědčivě doložit její specifika a dostatečně prokázat, že lze vězeňskou poezii vnímat i jako svého druhu historický, sociologický i psychologický dokument. Na základě konkrétních básnických příkladů v kategoriích času, prostoru a lyrického subjektu postupně ukážeme, čím se vězeňská poezie jako specifický literární žánr vyznačuje.

s. 12.) Více k tématu také JANOUEŠEK, Pavel aj. *Dějiny české literatury 1945–1989. I. 1945–1948.* Praha: Academia, 2007, s. 219–223.

³²⁴ TRÁVNÍČEK, Mojmír. Vězeň v české poezii: od K. H. Máchy k I. M. Jirousovi. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli.* Praha: Obec spisovatelů, 2004, s. 26.

6.1 Kategorie času

Nejprve se v naší interpretaci vězeňské poezie zaměříme na kategorii času. V této kategorii shledáváme řadu pro vězeňskou poezii příznačných prvků, které popíšeme ve čtyřech rovinách – v rovině historického času, individuálního času, cyklu dne a cyklu roku.

6.1.1 Historický čas

Pojetí času se ve vězeňské poezii projevuje několika způsoby. V první řadě se ve vězeňské poezii odráží *dějinný, historický čas*, to znamená kontext doby a dobových událostí. V tomto ohledu můžeme vysledovat výrazné rozdíly mezi vězeňskou poezií let 1939–1945 a vězeňskou poezií let 1948–1989. Tyto rozdíly úzce souvisí s politickou situací a typem vězňů. Léta 1939–1945 symbolizují ohrožení celého českého národa, a to agresorem, který přichází zvnějšku. Jeden národ ohrožuje svými mocenskými ambicemi ostatní národy. V komunistickém režimu se ale typ ohrožení mění – perzekuce se nově děje ze strany vlastního národa. Zjednodušeně tedy řečeno: během nacistické totality jsou vězňové příslušníci cizího národa, během komunistické totality jsou vězňové příslušníci vlastního národa.³²⁵ Tato historická zkušenost se zřetelně odráží ve vězeňské poezii.

Vězeňskou poezii z období nacistické totality charakterizují motivy a symboly, které lze shodně objevit i v tehdejší nevězeňské poezii.³²⁶ Proto když mají Kožmín a Trávníček charakterizovat lyriku s tématem války, vyjadřují tento názor: „Českou lyriku této chvíle lze lépe vyložit přes témata, signální slova, topoi a modality než přes osobnosti a jejich sbírky.“³²⁷ Je zde patrný prožitek společný všem příslušníkům

³²⁵ Jen občas se v literatuře této tematické oblasti z 50. let či pozdější doby objevuje názor, že v pozadí stojí ideologičti a vojenští agenti sovětského Ruska (v poezii autorů undergroundu jsou často personifikováni parodicky v postavě Stalina – srov. texty E. Bondyho a dalších).

³²⁶ Zajímavými příspěvky k otázce české poválečné poezie jsou kromě kapitol v literárních dějinách (zejména LEHÁR, Jan aj. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002; JANOUEK, Pavel aj. *Dějiny české literatury 1945–1989. I. 1945–1948*. Praha: Academia, 2007) kapitoly „Válečná zkušenost v české předúnorové poezii“ z knihy KŘIVÁNEK, Vladimír. *Kolik příležitostí má růže*. Brno: Host, 2008 nebo „Téma války a očistný hněv“ z knihy KOŽMÍN, Zdeněk, TRÁVNÍČEK, Jiří. *Na tvrdém loži z psiho vína*. Brno: Jota, 1998. A dále studie: FUČÍK, Bedřich. Duch české poezie válečné. In *Píseň o zemi*. Praha: Melantrich, 1994, s. 9–25 a WIENDL, Jan. Báseň a kampaň: k otázce hodnotového zvratu v české poezii v letech 1945–1946. In WIENDL, Jan. *Vizionáři a vyznavači: k otázce sepětí řádu umění a života v české poezii první poloviny 20. století*. Praha: Dauphin, 2007, s. 257–280.

³²⁷ KOŽMÍN, Zdeněk, TRÁVNÍČEK, Jiří. *Na tvrdém loži z psiho vína*. Brno: Jota, 1998, s. 43.

českého národa – ohrožení německým nepřítelem, který budí celonárodní vzepětí. Ve vězeňských básních tak nacházíme množství národních symbolů – lípa, svatý Václav, Říp, Praha, návraty do minulosti českého národa – k pobělohorským událostem a podobně (podrobněji k této motivice viz kapitola „Literárně-estetické prostředky“). Nechybí samozřejmě ani vroucné popisy domoviny.

Och, moje meze, stráně a paloučky, buďtež podzraveny. // Říp! Mys dobré naší naděje, obrovská náš mez! / Dřív anděl lidu na perutích se sem přihnál, / než praotec náš a velekněz / té naší zemi krásné žehnal. / Sem vrací se náš anděl plný hoře, / kdy s křídlem přeraženým na cáry / po Bíle hoře a Bukové hoře / na nás se s žalem dívá, jak nás kladou zas na máry. / A když jsme z hrobu vstali, / rtem ztuhlým ještě s anděly půjeme v kůru, / že ztracen u nás ještě nikdo není, / neb dřív než žití holbu obrátí dnem vzhůru, / na sebe se rozpomene a vkleší / a v modlení vždy na mez se zas vrátí. // Och, moje meze, stráně moje, buďtež požehnány!³²⁸

Vztah k vlasti se u mnohých vězněných stupňoval, protože vězení a tábory, kam byli deportováni, se často nacházely mimo území rodné země. „Kolikrát tiskli jsme čela na mříže / a šeptali jsme si, když utich stráží krok, / jak že jsi krásná, rodná zemi, / jaké to bude, až se vrátíme, / až se vrátíme domů. // Oh, jak jsi krásná, rodná zemi!“³²⁹ Oslava vlasti byla obvykle spojena i s touhou po návratu. V tomto ohledu se jeví některé verše jako přepjaté, přespříliš patetické, v dobovém kontextu ovšem pochopitelné, zvláště pak u těch, kteří byli přímo vězněni v nacistických žalářích a koncentračních táborech. Jaroslava Skleničková, která strávila tři roky v koncentračním táboře Ravensbrück, připomíná svoji oblíbenou táborovou báseň a přidává následující komentář: „Cituji ji zde proto, aby si někteří nespokojenci uvědomili, co pro nás tehdy znamenala slova ‚vlast‘ a ‚svoboda‘.“³³⁰

Autoři vězeňské poezie z tohoto období jednak vyzdvihují národní minulost, jednak je jim vlastní víra v lepší budoucnost, která je u mnohých z nich spojena s budováním nového socialistického státu. „Dík Rudé armádě a sláva Stalinovi, / neboť oni rozhodli a oni učinili, / že jdeme do práce / budovat život nový. / Hlásíme příchod!“³³¹ Vyzývání

³²⁸ FILLA, Emil. *Psí písně v Buchenwaldě*. Praha: Jan Pohořelý, 1945, s. 14–15.

³²⁹ JIRKO, Miloš. *Vězeň u okna: verše z let 1940–1945*. Praha: Melantrich, 1945, s. 85.

³³⁰ SKLENIČKOVÁ, Jaroslava. *Jako chlapce by mě zastřelili: příběh nejmladší lidické ženy*. Praha: Prostor, 2006, s. 100.

³³¹ Milan Jariš. In BART, Ilja (ed.). *Hlásíme příchod...: sborník žalární a koncentrační poesie*. Praha: Svaz osvobozených politických vězňů, 1945, s. 7.

Sovětského svazu někdy ale jako by překračovalo únosnou mez³³² – viz verše Ilji Barta: „Zaduj plavý větře, / větře kadeřavý, / větře z tajgy, řek a stepí, / posle naší slávy! / posle naší slávy! / Zaduj plavý větře, / přes póly a tropy, / hnědé mraky setřes, / vtrhni do Evropy, [...] ty jenž's bratr slunce, / ženich budoucnosti!“³³³

Vězeňská poezie z období komunistické totality se odlišuje v tom, jak jsme již zmínili, že totalitní útlak vykonávají Češi na Česích. Z Československa se stává „[z]emě má, ostnatým drátem korunovaná“.³³⁴ U vězňů v komunistické totalitě se proto vztah k národu značně proměňuje – není již bezvýhradně veleben a oslavován, naopak se objevuje zklamání, skepse, jízlivost.

Hej! vy hory Krušné. / Hej! vy hory české. / Bohem požehnané, bývaly jste hezké. / Bývaly ste, nejste. Co vás nyní kazí? / Ty ostnaté dráty, co po kopcích se plazí. / Ty ostnaté dráty a za nimi v lágrech / ty tisíce muklů v trestaneckých hadrech. / Tiše šumí lesy, do nebe ční hory, / smutně dívají se na ty lidské tvory / jak hladoví, zmrzlí z šachet se valí, / kolem červená se stráž se samopaly.³³⁵

Objevuje se také kritika podoby českého vlastenectví:

Bože, dej ať slavné doby se nám vrátí, / vždyť ten český národ už jen švejkovatí. / Z mnohé české tváře český Švejk se dívá / v českém vlastenčení u českého piva. [...] Pryč se Švejkem, vnuci, Václava a Žižky! / Buďme zase Čechy a ne jenom čížky.³³⁶

³³² Nebylo neobvyklé, že verše vězňů v koncentračních táborech a nacistických věznicích byly později propagandisticky využity komunistickým režimem. Již v roce 1945 v úvodu svého sborníčku Ilja Bart, pozdější komunistický básník, píše toto: „Je to svatý slib, že velká rodina bojovníků za lepší zítřek svého národa zůstane vždy jednotným, nerozborným šikem, že tváří v tvář smrti zbavili se její členové navždy malichernosti, sobectví, přetvářky a ziskuchtivosti, že tváří v tvář smrti pochopili nejvyšší hodnoty tohoto pozemského života, jejichž jména jsou národ, lidská solidarita, láska a svoboda. A finale tohoto chorálu je velký a svatý slib, že tuto ocelovou nerozbornou, z krve nejlepších synů a dcer našeho národa vzešlou, jednotu hlav a srdcí velké rodiny politických vězňů přeneseme přes mříže žalářů a ostnaté dráty koncentračních táborů, že ji dále rozvineme a upevníme v práci, v budování nového, spravedlivého, svobodného státu, k výstavbě šťastnějšího života, nás i příštích generací.“ (BART, Ilja /ed./, Úvodem. In *Hlásíme příchod...: sborník žalární a koncentrační poesie*. Praha: Svaz osvobozených politických vězňů, 1945, s. 5.)

³³³ Ilja Bart. In BART, Ilja (ed.). *Hlásíme příchod...: sborník žalární a koncentrační poesie*. Praha: Svaz osvobozených politických vězňů, 1945, s. 28.

³³⁴ ŠMEJKAL, Václav. *Ostnatý drát: verše z let padesátých*. Praha: Chválův ruční lis, 1968.

³³⁵ HERZINGER, Jiří. *Květy koridorů*. Ústí nad Orlicí: Konfederace politických vězňů, 1994, s. 17.

³³⁶ Tamtéž, s. 22.

Sama vlast staví své občany před neřešitelné dilema, které popisuje vbásni „A co ty“ Josef Knap:

Však ta, kterou vyznával Mácha, / vlast jedinou i v dědictví danou, / zhanobená, zedraná, ve své tísní / dvě číše hořkosti podává dětem svým, / těm jednomu na odchod, těm druhým k vytrvání, / a nikdo neunikne jednou otázce její: / a co ty? [...] Jaká doba dvou břehů – / odcházet s odcházejícími, zůstat s těmi, kdo zůstali.³³⁷

Jeden z bratrů v básni emigruje a volí osud psance, druhý zůstává ve vlasti a končí v domě hrůzy v Bartolomějské ulici. Otázka emigrace se objevuje později například také v díle I. M. Jirouse.

Vězeňská poezie z období po roce 1948 také reflektuje rozkol, ke kterému došlo ve společnosti. Na jedné straně stojí „služební básníci laureáti / o míru podvodných dravců v podobě holubičí / zpívali zdatně“,³³⁸ zatímco jiní měli být násilně umlčeni ve vězeních. Vězeň-básník však navzdory svému osudu považuje za klíčové, že nestojí na straně tyranů: „A díky, bože, žes na mě nezapomněl, / když rozváděls řečiště životů [...] že svěřil jsi mně místo na straně cti a pravdy, / ne na druhé straně, / ne na druhé straně.“³³⁹

6.1.2 Individuální čas

Další časovou rovinou, která se ve vězeňské poezii odráží, je *čas jednotlivce* a kolísání mezi minulostí, přítomností a budoucností jeho života. Minulost bývá idealizována, vězni se do ní obracejí jako ke zdroji radostných a útěšných vzpomínek. Mohou to být daleké návraty do období radostného dětství, nebo čas strávený s milou/milým. Jeden z vězňů například touží „[m]ít zas dětský míček v síťce / běhat v parku po lavičce / trhat travu, pampelišky, / do bazénu házet z výšky, / sbírat pestré střípky, sklíčka, / pustit balón do sluníčka / a pak s dírou na koleně / rozběhnout se k milé mamě.“³⁴⁰

³³⁷ KNAP, Josef. *Zaslechnutý hlas*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1997, s. 18.

³³⁸ Tamtéž, s. 6.

³³⁹ Tamtéž, s. 5.

³⁴⁰ JAREŠ, Michal (ed.). *Přádenko z drátů*. Aluze, 2007, roč. 10, č. 2, s. 142. Dostupné z: <http://www.aluze.cz/2007_02/14_Archivalie_Pradenko_Uvod.php>.

Návraty do minulosti přerůstají mnohdy v bilancování celého života a jeho smyslu. Snad nejintenzivněji ve vězeňské poezii „účtuje“ se svým životem a lidským osudem obecně Jiří Hejda, který ve vězení „oslavil“ sedmdesátiny:

Smrt, to je konec, pak už není nic. / Hlas natočený na magnetofonu, / tvář usmívající se z pohlednic / - tot' vše, co tady zbude po tvém skonu. // A páska praskne, ztratí svěžest tónu, / o podobence ani nemluví. / Že nevzpomenou si děti? V dnešním shonu / dvě generace. Stěží tři. Nic víc. // A přece jenom stálo za to žít. / Přál bych si život stokrát prodloužit, / vždy znovu začít, třeba žebraje. / To ale nejde. Možná žít jen jednou. / Svůj máj si prožil, teď už listy blednou, / už přišel tichý podzim do kraje.³⁴¹

Vztah vězňů k vlastní minulosti je ale dvojsečný. Minulý čas je buď hodnocen jako smysluplně naplněný, nebo naopak přichází rekapitulace dosavadního života, ve které vězeň pochybuje nad svým dosavadním životem, na kterém ale již nelze nic změnit:

Teď, když jsem sám, / si vzpomínám / na jara, která se nevrací. // Tak mnohé se mi / důležitější zdálo / na této zemi. / Čas letěl. Bylo ho málo. / Musil jsem ještě to a to. / Mnohé jsem nechal na léto, / až bude čas [...] A teď jsem sám. / Tak sám, tak osamělý. / Léto už přešlo, / a nemůže se vrátit. [...] můj minul čas.³⁴²

Několikrát se u starších autorů objevuje motiv promarněného mládí, zmarněného života, „pochovaná léta“. Pro mladého člověka, který se doposud zajímal pouze o dívky, zábavu a podobně, je vězení zase nečekanou zatěžkávací zkouškou (viz Jiří Stránský).

Vězni se samozřejmě vztahují i k budoucnosti. Spíše výjimečně se objevuje motiv budoucnosti, která nenastane, obvykle je s budoucím časem spojeno doufání, představy o životě na svobodě, o návratu k rodině.

Přesto ale spíše platí, že panuje hlavně „ono strnulé ,teď“, kdy k minulosti je klíč ztracen a budoucnost zakázána“.³⁴³ Na tomto místě je třeba připomenout, co jsme zmínili na počátku naší práce, a to zvláštní plynutí vnitřního, subjektivního času –

³⁴¹ HEJDA, Jiří. *Sonety zpívané šeptem ve stínu šibenice: Ruzyň – Pankrác – Mírov – Leopoldov – Valdice 1950–1962*. Praha: Anthropos, 1993, s. 104.

³⁴² JIRKO, Miloš. *Vězeň u okna: verše z let 1940–1945*. Praha: Melantrich, 1945, s. 17–18.

³⁴³ WIENDL, Jan. „Nesluší slunce cele mé“: poznámky k vězeňské poezii Jana Zahradníčka. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli*. Praha: Obec spisovatelů, 2004, s. 149.

zpomalení jako by den měl délku týdne. Tento jev je ve vězeňské poezii tematizován velice často: „čekání čas však jiný než čas radostí je, / ach, jak je zdoluhavý, tíživě nehybný! / kdysi tak spěšný, překotný a dravý, / teď v truchlé křeči vyvrhuje hodiny a dny, / hodiny mrtvě zrozené.“³⁴⁴ Jinde lyrický subjekt zvolává: „Jak dlouhý je den krátký!“³⁴⁵ Nebo „[t]y pankrácké hodiny / pomalu čas měří, / věčnost je to bezedná / nežli den se zšeří.“³⁴⁶ Vězni nemají k dispozici hodiny, mají jen mlhavou představu o plynutí času: „Tentokrát ale / dal bych přednost před rozmarným ptákem / spolehlivým kukačkovým hodinám / které by měřily můj živořivý čas“.³⁴⁷ Proto se čas měří jinak: „Hodina za hodinou / nedělitelné na minuty / ale na vzdechy“.³⁴⁸ Ubíhající dny se od sebe nedají odlišit: „Jak jsou si ty dny podobny!“³⁴⁹ Jsou podivně zmrtvělé (ve sbírce *Přádenko z drátů* nesou dvě básně přímo název *Marné dny I, II*): „Pár zlatých břízek na kraji / tábora, v dálce se černají / siluety hor. / A čas, jenž se tu vleče, / má dětská ústa zabiječe.“³⁵⁰ Vězni se tak začasť ocitají doslova v bezčasí: „Nevím: je půlnoc, poledne?“³⁵¹ Má však pro vězně čas vůbec význam? „Stav beztlíže (a přece tíživý) / Hodina X (dosad' si kterou chceš / stejně se nedovíš) / Čas je tu bez významu“.³⁵² Jednotvárnost vězeňských dní a vězeňský stereotyp způsobují zmatnění obrysů prostoru, času i identity: „Unášeného mimo prostor i čas / vyvrhla spáče šedočerná řeka noci. / Kde jsi? Věžní hodiny bijí. / Čtvrt... ale na kolik? půl ... ale kolikáté? / Některý večer některé vězněné tělo / vydává svůj nářek, úzkostný, nesvůj. / Můra se přisála k duši.“³⁵³ Oslabení časoprostorových hranic je ve vězeňské poezii zvláště patrné.

6.1.3 Cyklus dne – den a noc (světlo a tma)

Důležitými časovými prvky ve vězeňské poezii jsou cykly *dne* a *noci* a cykly *roku* (roční období a svátky), které se prolínají s *individuálním časem*. Duality den a noc a světlo a tma představují jednu z hojně užívaných opozic ve vězeňské poezii

³⁴⁴ ČAPEK, Josef. *Básně z koncentračního tábora*. Praha: Odeon, nakladatelství krásné literatury a umění, 1980, s. 34.

³⁴⁵ JIRKO, Miloš. *Vězeň u okna: verše z let 1940–1945*. Praha: Melantrich, 1945, s. 11.

³⁴⁶ HERZINGER, Jiří. *Květy koridorů*. Ústí nad Orlicí: Konfederace politických vězňů, 1994, s. 11.

³⁴⁷ ŠAVRDA, Jaromír. *Cestovní deník*. Mnichov: Poezie mimo Domov, 1984, s. 25.

³⁴⁸ Tamtéž, s. 22.

³⁴⁹ JIRKO, Miloš. *Vězeň u okna: verše z let 1940–1945*. Praha: Melantrich, 1945, s. 24.

³⁵⁰ JANSKÝ, Pavel. *Dštění*. Praha: Torst, 2005, s. 43.

³⁵¹ KONEČNÝ, Robert. *Písně z cely*. Brno: Melantrich, 1945, s. 26.

³⁵² ŠAVRDA, Jaromír. *Cestovní deník*. Mnichov: Poezie mimo Domov, 1984, s. 14.

³⁵³ KNAP, Josef. *Zaslechnutý hlas*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1997, s. 13.

a v literatuře vůbec.³⁵⁴ Ve vězeňské poezii lze také sledovat zvláštní neshodu mezi ustálenou symbolikou dne a noci a světla a tmy. Tradiční spojení dne a světla a noci a tmy se rozchází. Tma se objevuje i ve dne, jsou „černé dny“ (Konečný). Černota a temnota prostupují vše: „Temný svazek člověčiny v černých tmách / schoulený na loži bédném, / obklopený nejasnem a neprůhlednem, / zpytuji a čekám, trčím v temnotách, / světlem opuštěn a vydán němým tmám“.³⁵⁵ U těch, kteří byli vězněni v temných kobkách, se tma stává příznakem celého denního cyklu (v temné vězeňské cele smysly „chtěly by líbat světlo dne“³⁵⁶) a podobně i těm vězňům, kteří pracují v temných šachtách a s návratem ze tmy šachty se vracejí do tmy dne: „[a]ž vyfárám bude už tma [...] A přijdu zase o jeden západ slunce.“³⁵⁷ Je třeba podotknout, že někteří vězni ale světlo (symbol čistoty) v tmavé (špinavé) vězeňské cele považují za něco nepatřičného: „Nač jantarem světla vykládat / tu schránku tmy, bídy, úzkosti zoufalé. / K zalknutí prázdno je tady tak jak tak. / Nesluší slunce cele mé.“³⁵⁸

Mimo jiné je tradiční spojení dne a světla a noci a tmy uměle rozrušováno – na celách, kde se celou noc svítilo, aby mohli být vězni pod dozorem. Nejen u Zahradníčkovy poezie je třeba zmínit právě „kontrast *přirozeného* slunečního světla, jež se rozptyluje v korunách stromů a vpíjí se do všech hmotných věcí, a světla *umělého*, světla žárovky.“³⁵⁹ Naopak některé korekce (samotky) měly podobu kobek bez oken (nebo téměř bez oken), a tudíž v nich během celého dne nebylo světlo žádné.

Někdy se symbolika úplně převrací – den je spojen s tmou, teprve noc přináší útěchu, „noc, jež po sté vyšla pro naděje“.³⁶⁰ Jedině noc je společníci vězni na samotce: „A noc už venku vzdychla si. / Jediná moje přítelkyně! / Pláče tiše do krásy / a černé stínuplné ruce / klade mi měkce na vlasy.“³⁶¹ V klidu noci vězeň vzpomíná, může

³⁵⁴ „Světlo je jedním z nejčastěji se objevujících symbolů, motivů a snad bychom mohli říci i témat v umělecké, zejména pak literární tvorbě.“ (SLÁDEK, Ondřej. Světla a stíny u Jakuba Demla a Jana Zahradníčka. In *Víra a výraz: sborník z konference „...bývalo u mne zotvíráno...“: východiska perspektivy české křesťanské poezie a prózy 20. století*. Brno: Host, 2005, s. 119.)

³⁵⁵ ČAPEK, Josef. *Básně z koncentračního tábora*. Praha: Odeon, nakladatelství krásné literatury a umění, 1980, s. 207.

³⁵⁶ KONEČNÝ, Robert. *Písně z cely*. Brno: Melantrich, 1945, s. 7.

³⁵⁷ PECKA, Karel. *Rekonstrukce: verše z tábora Nikolaj, trestního tábora L a tábora Bytíz (1954–1957)*. Praha: vydáno vlastním nákladem, 1995, s. 15.

³⁵⁸ ZAHRADNÍČEK, Jan. Dům Strach. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Knihy básní*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 601.

³⁵⁹ SLÁDEK, Ondřej. Světla a stíny u Jakuba Demla a Jana Zahradníčka. In *Víra a výraz: sborník z konference „...bývalo u mne zotvíráno...“: východiska perspektivy české křesťanské poezie a prózy 20. století*. Brno: Host, 2005, s. 119.

³⁶⁰ Jiří Hájek. In BART, Ilja (ed.). *Hlásíme příchod...: sborník žalární a koncentrační poesie*. Praha: Svaz osvobozených politických vězňů, 1945, s. 11.

³⁶¹ KUKLOVÁ-JÍŠOVÁ, Božena. *Verše psané za mříží*. Praha: ARSCI, 1996, s. 15.

spochínout a rozjímat, protože všechno působí, „jako kdyby se nic nestalo“.³⁶² „Není děsivých snů / Každý sen / i ten sebeděsivější / je spíše šťastným procitnutím / z děsivého snu o lodi otrokářské / co sníme celou noc od rána do večera / zatímco přes den / od večera do rána / žijeme své obyčejné lidské / osudy“.³⁶³ Při bližším ohledání tohoto citátu zjišťujeme, že za den je označeno časové období od večera do rána, zatímco noc je časové období od rána do večera. V ukázce Šavrdovy básně jsme se dotkli mimo jiné rozšířeného a stálého motivu ve vězeňské poezii – vysvobozujícího *snění*,³⁶⁴ útěšnosti *spánku*:

Sametová snu hlubina / jak orchestr znít počíná [...] mne jejich vlna nadnáší / a v jiný svět mne zanáší. [...] Ó noci krásná, noci jasnoživá – [...] mám probudit se? Ještě ne, / v otavě snění zkosené / zavřeny buďte oči mé – / v tom dole dlouze třikrát bije zvon. / A jeho poustevnický tón / mi Vstávat! stručně zavelí, / žalářem zazní povely, / cinknutí klíčů u dveří / mne přímo v prsa udeří – / a zase začal nový den.³⁶⁵

Zdaleka nejpůsobivější „oslavu“ spánku však složil Josef Čapek po sedmi týdnech v brutálním vězení gestapa v Berlíně:

Líbezný spánku [...] já velebím tebe / a mám tě rád / a více než jiní / musím ti děkovat / za tvoje dobrodiní; / když nejhůř mi bylo / když v žaláři jsem byl, / šlechetný spánku, / ty jsi mne nezahladil / a na chvíli aspoň / jsi vězně navštívil; / do jedné světnice / nás víc než sto dali, / kde ležet nebylo, / my vstojíme jsme spali, / na tvrdé zemi, pryčnách / jsi s námi uléhal, / po celých sedm týdnů / jsem šatů nesvlékl / a prádlo neměnil; / ó žalář ukrutný! / ty se mnou jsi v něm byl, / přec jsi mne nezahladil, / ty mnou jsi nepohrd / a mne se nešťítíl, / vždyť ty jsi se mnou šel / přímo až do pekel, / v době všech nejhorší, / když svrab mne sežíral / a štěnice a vši; / tělo mé prašivé / i duši zděšenou / ty bez oškřivosti / jímávals v náruč svou / a dřímát jsi mi přál / i pozapomenout / na bědy, trýzeň, žal, / vlákénka snění snout, / u tebe dobře bylo, / když usnout jsi mi dal, / hle vprostřed děsu, muk / se všechno

³⁶² ŠAVRDA, Jaromír. *Cestovní deník*. Mnichov: Poezie mimo Domov, 1984, s. 20.

³⁶³ Tamtéž, s. 19.

³⁶⁴ Častý motiv snu odhalila například Renata Ferklová v analýze vězeňské tvorby Zdeňka Kalisty. Zároveň popsala jeho úlohu, kterou lze vztáhnout na význam snu ve vězeňské poezii obecně: „Jeho motiv se tu v silně subjektivizovaném podání objevuje v protipólu návratu k laskavé minulosti i jako vize budoucnosti, jako útěšné pobývání v jiném světě, ale i jako těžký absurdní sen, v němž se mu proměňuje drsná realita života a z něhož není procitnutí. Motiv snu zde však zastupuje i právo člověka jít za svým vysněným cílem, právo na svobodu rozhodování i jednání, myšlení i názoru.“ (FERKLOVÁ, Renata. *Osud nebo prozřetelnost?: literární tvorba Zdeňka Kalisty ve vězení padesátých let. Literární archiv: narození na přelomu století, 2000–2001*, č. 32–33, s. 251.)

³⁶⁵ JIRKO, Miloš. *Vězeň u okna: verše z let 1940–1945*. Praha: Melantrich, 1945, s. 38, 41, 42.

proměnilo, / obludný hluk a shluk / kolem se propad a ztich, / ty z vězení jsi mne přenes / na
snových perutích / a ve snu daroval jsi / mi domov zase zřít, / ženu a dítě vidět / a s nimi
promluvit, / a byly tam sady a květy / i drazí zemřelí, / jako by ještě žili, / ač na věčnosti
spí, / a já pobýval šťastně / v kruhu jejich, / jako by nebylo žádných / zdí závor
žalářních, / mír byl tam jen a pokoj / a svobodné bytí – / tebe se, spánku, nebojím, / tebe já
miluji a ctím / a děkuji ti!³⁶⁶

S motivem světla se setkáváme také v symbolické rovině – světlo je vnímáno jako
východisko ze tmy, příslib naděje, „o čepel sil se duch tmy zlomí, / zasvítí znovu světlo
bílé“.³⁶⁷ „Specifickou charakteristiku pak získává [světlo – pozn. autorky] umístěním na
vertikální osu, která směřuje vzhůru, k nemateriální sféře ‚ducha‘.“³⁶⁸ Proto například
v Konečného *Písničkách z cely* vnáší světlo do tmy, když není možné ani jediným spárem
cely vyhlédnout ven, svobodná duše, u jiných autorů víra v Boha.

6.1.4 Cyklus roku – roční období a svátky

Samotné časové údobí roku a let není pro vězně, který se ve vězení pohybuje odnikud
nikam, na moři fádním, jednotvárném, nehnutém, kde panuje bezvětří (Šavrdá), zdaleka
tak důležité. Co ovšem bývá ve vězeňské poezii často zvýznamňováno, jsou roční
období a jejich symbolika. S každým ročním obdobím je spojen určitý druh očekávání,
vzpomínek a prožitků. Jaro jako symbol rozpuku a budoucích nadějí: „Březnový vánek
ovlažuje zemi / a plní nadějí dvě srdce za mřížemi.“³⁶⁹ Podzim vzbuzuje melancholii:
„Mé myšlenky se slétají / jak ptáci do koruny stromu / když na odlet se chystají – /
a chtěl bych domů domů.“³⁷⁰ Zima je bezútěšná, někdy jako kdyby panovala pouze
věčná zima. Proto se autoři vězeňské poezie znovu a znovu toužebně vracejí k předjaří
a později k jaru jako symbolu přechodu k něčemu lepšímu, nadějeplnému.

Tematicky jsou také často zpracovávány některé *svátky*, které během roku nastávají.
Nejdůležitější z nich jsou nepochybně Vánoce. V souvislosti s vánočními svátky se
dostavuje smutek a zjitření citů, protože není možné je trávit s nejbližšími.

³⁶⁶ ČAPEK, Josef. *Básně z koncentračního tábora*. Praha: Odeon, nakladatelství krásné literatury
a umění, 1980, s. 25–28.

³⁶⁷ HABŘINA, Rajmund. *Vězeň za dráty*. Praha: Jaroslav Zita, 1945, s. 92.

³⁶⁸ SLÁDEK, Ondřej. Světla a stíny u Jakuba Demla a Jana Zahradníčka. In *Víra a výraz: sborník
z konference „...bývalo u mne zotvíráno...“: východiska perspektivy české křesťanské poezie a prózy
20. století*. Brno: Host, 2005, s. 120.

³⁶⁹ KOPTA, Petr. *Levný nájem – řetězy zdarma*. Praha: Torst, 2001, s. 17.

³⁷⁰ ŠMEJKAL, Václav. *Ostnatý drát: verše z let padesátých*. Praha: Chválův ruční lis, 1968.

Do světnice vplížil se svatvečer ostýchavý, / kdysi den radosti, dnes jen smutné slávy. / Tiše ho vítáme s pocity smíšenými, / srdce se chvějí nám uprostřed chladu, zimy / v tom kraji prokletém, pokrytém závějsi, / sami, tak sami jsme se svými nadějemi, / vzpomínkou na domov, vánoční světla září, / vzpomínkou na světla v užaslé dětské tváři, / vzpomínkou na vlastní, zapomenuté mládí, / vzpomínkou, která tvé srdce tak mile hladí.³⁷¹

Jelikož je ve vězeňské poezii četnost výskytu tématu ve vězení prožitých nešťastných vánočních svátků skutečně vysoká, uvádíme ještě další ukázkou:

Pět kroků ke dveřím ... / pět kroků zpátky ... / po cele přecházím. / Vánoční jsou svátky. / Vzpomínko, sne sladký. // Dnes je Štědrý večer, / tam venku padá sníh, / na střeších se bělá, / leskne se na mřížích / jak slzy v očích mých. [...] U nás doma k večeři / teď s pláčem sedají, / jen dvě malé ručičky / se k stromku zvedají. // Pod stromečkem dárky jsou – / od táty však žádné. / Jeho místo u stolu / zas je dneska prázdné.³⁷²

Ve vězeňské poezii nalézáme i odkazy na velikonoční svátky. Ale vězeňská poezie opět popírá a převrací jako jinde jejich tradiční význam: „Začalo --- / Ne Vzkříšení ne / začala / Velká / Krvavá / Sobota“.³⁷³

6.2 Kategorie prostoru

Ať už se jednalo o totalitní tábory nebo vězení, je zřejmé, že se vězni ocitali v prostoru dosti atypickém. Zpodobnění vězeňského prostoru ve vězeňské poezii vykazuje určité podobnosti, o kterých v této kapitole pojednáme ve dvou rovinách – v rovině uzavřenosti vězeňského prostoru a vězeňských a táborových reáliích.

6.2.1 Uzavřený prostor – dráty, mříže, zdi

Společným znakem vězeňských zařízení je jejich prostorová ohraničenost a neprostupnost vězeňských hranic. Existuje ostrá hranice mezi světem „tady“ a světem „tam“. Symboly neprostupnosti, nedosažitelnosti vnějšího světa jsou *dráty*, *mříže* a *zdi*.

³⁷¹ ŠMEJKAL, Václav. *Ostnatý drát: verše z let padesátých*. Praha: Chválův ruční lis, 1968.

³⁷² HERZINGER, Jiří. *Květy koridorů*. Ústí nad Orlicí: Konfederace politických vězňů, 1994, s. 5.

³⁷³ STRÁNSKÝ, Jiří. *Za plotem*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 1999, s. 54.

„Přes tuto zeď, ach, nevidíme nic [...] přes tuto zeď, o níž se hrozné vlny tříští“.³⁷⁴ Skličující je nemožnost svobodného pohybu, nemožnost překonat bariéry vězení a vědomí, že „tam kdesi za zdmi hoří život, / tam volnost nepokrývá rez“,³⁷⁵ vězni tuší „[z]a kříží mříží hvězdné dálky“.³⁷⁶ Za mřížovím se nachází ale třeba i město, které je netečné k tomu, že se někdo nachází za vězeňskými zdmi. Konají se tam plesy, děti si hrají v parcích, lidé chodí rozesmátí na milostné schůzky. „A lidé ve městech / Chodí na zábavy / Smějí se / A něvědí nic / O tomto Mlýnu Smrti“.³⁷⁷

Někdy je život za mříží skutečně velmi blízký, vězeň může slyšet hlasy, zvuky ulice (viz například Zahradníčkova báseň „Bratislavská“), což může vzbuzovat smutek: „Nechci, bráním se, a přec se stále blížím / ke světlíku okna, ke studeným mřížím [...] od časného jitra slyším hlasy dětí, / dole jásat, zpívat, šťastně dovádět“.³⁷⁸

Uspořádání v táborech zahrnuje ještě další části, jež vnášejí další, vnitřní prostorové hranice. V komunistických pracovních táborech třeba existoval koridor, kterým byli vězni přiváděni k šachtám, „– bizarní podivná alej – / stráněmi vinou se dvě stěny / ostnatých drátů“.³⁷⁹ Specifická zařízení – vězení ve vězení – představovaly korekce. Zatímco tábor je prostorově rozlehlý, korekce a stejně jako vězeňská cela jsou prostory s holými zdmi, z nichž skučí chlad (Konečný), prostory, které svírají, protože jsou jako „těsné akvárium“ (Šavřda).

Tragické jsou pak příběhy těch, kteří se pokusili vymezenou hranici táborů a vězení jakkoli překročit:

My v dlouhých sražených řadách ztrnule stáli, / zaťaté zuby, sevřené pěsti, bledí, v doufání marném, že zmizí vidění hrůzné [...] Před námi ležela na zemi mrtvá těla / zbrocená krví, střelami znetvořená. // Očima vytřeštěnýma jsme počítali: // Pět, kteří otroctví nemohli snášet dále, / pět, kterým svoboda víc byla nežli život, / pět, kteří nechtěli čekat na vykoupení, / pět, kteří unikli životu, otroctví unikajíce, / pět, které spílání nikdy už neprobudí.³⁸⁰

³⁷⁴ Jiří Hájek. In BART, Ilja (ed.). *Hlásíme příchod...: sborník žalární a koncentrační poesie*. Praha: Svaz osvobozených politických vězňů, 1945, s. 11.

³⁷⁵ HABŘINA, Rajmund. *Vězeň za dráty*. Praha: Jaroslav Zita, 1945, s. 81.

³⁷⁶ JIRKO, Miloš. *Vězeň u okna: verše z let 1940–1945*. Praha: Melantrich, 1945, s. 11.

³⁷⁷ Zdeněk Vacek. In Z veršů politických vězňů za mřížemi a ostnatými dráty. *Věrní zůstali*, 1992, č. 7, s. 3.

³⁷⁸ JIRKO, Miloš. *Vězeň u okna: verše z let 1940–1945*. Praha: Melantrich, 1945, s. 34.

³⁷⁹ ŠMEJKAL, Václav. *Ostnatý drát: verše z let padesátých*. Praha: Chválův ruční lis, 1968.

³⁸⁰ Tamtéž.

Stejně tragická jsou dobrovolná úmrtí těch, kteří již nadále nedokázali vzdorovat mezním podmínkám. Mezní hranice táborů – elektrické dráty – se stávají sebevražedným nástrojem, a to nejen v koncentračních táborech (viz Habřinova báseň „Mrtvý v drátech“), ale i komunistických pracovních táborech, kde „[h]ladově mlčí plot / z ozubených prutů, / srdce prochládlé / bičuje se každodenně. / Do očí vkrádá se žízeň, / rozběhnout se proti stěně. / Konec ten nebolí / (už dávno rozumíš)“.³⁸¹

Významná jsou pro vězně místa přechodu mezi oběma světy (vězeňským a nevězeňským) – *okna, brány, ploty*. (Častým námětem mnoha vězeňských básní je například pohled z okna nebo pohled skrze mříže – námátkou jmenujme Čapkovy básně „Mřížemi“ a „Oknem své cely“, Renčův „Pohled z okna“, Rotreklův „Pohled z okna na dvůr“.) Zahlédnutá obloha se nezřídka stává námětem vězeňské poezie (Zahradníčkova či Čapkova báseň „Obloha“, Renčova báseň „Pruh trávy a oblaka“ a další). Pohled vězňů ale vždy kazí mříže. Vězni se dívají na „[m]apu modrou, nepopsanou, / již mřížkuje kartografická síť železná“.³⁸² Mříže mimo jiné častokrát evokují vězněnému kříž (kříže): „Z tmy svého vězení se dívám ke hvězdám / okénkem své cely, / černý kříž mříží v modré tmě.“³⁸³ V koncentračním táboře ale ani nebe útěchu nemůže poskytnout, je zahaleno dýmem z krematorií, je to „černé nebe, / kde urny plují místo hvězd“,³⁸⁴ měsíc je „omráčen“³⁸⁵ nebo „přepadlý strachem, osleplý“³⁸⁶ a slunce „ostny drátů poraněné / se nad obzorem zkrvaveno sklene“.³⁸⁷

Pro vězně je dále podstatné vše, co prostředkuje kontakt se světem „tam“ a co umí hranice bez obtíží překonávat a připomíná svobodu – ptáci, mouchy, semínko pampelišky, které přeletí zadrátovaný dvůr. Častokrát se vězeň dívá, jak jsme již částečně zmínili, na *nebe, hvězdy, slunce, měsíc*, protože právě to jsou spojnice mezi svobodným a nesvobodným světem – na nebe, slunce nebo měsíc může hledět vězeň i svobodný člověk, zároveň platí, že jsou to němi svědkové jeho útrap a tužeb.³⁸⁸

³⁸¹ JAREŠ, Michal (ed.). Přádenko z drátů. *Aluze*, 2007, roč. 10, č. 2, s. 128. Dostupné z: <http://www.aluze.cz/2007_02/14_Archivalie_Pradenko_Uvod.php>.

³⁸² RENČ, Václav. Bez ozvěny. In RENČ, Václav. *Vrstvení achátu*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 345.

³⁸³ JIRKO, Miloš. *Vězeň u okna: verše z let 1940–1945*. Praha: Melantrich, 1945, s. 18.

³⁸⁴ HABŘINA, Rajmund. *Vězeň za dráty*. Praha: Jaroslav Zita, 1945, s. 71.

³⁸⁵ Tamtéž, s. 29.

³⁸⁶ Tamtéž, s. 72.

³⁸⁷ ŠMEJKAL, Václav. *Ostnatý drát: verše z let padesátých*. Praha: Chválův ruční lis, 1968.

³⁸⁸ Například jedna z vězeňských básní, respektive básnických skladeb Zdeňka Kalisty nese přímo název *Sonáta při měsíci*. Renata Ferklová, která Kalistovo vězeňské dílo podrobně zkoumala, tvrdí, že „[m]ěsíc stává se tu nejen symbolem svobody, ale je postupně tichým přítelem v monologu, průvodcem noční krajinou plnou kouzel, svědkem návratů do minulosti, ale i němým soudcem, a především ztělesněním

„Zadrhlou sítí okna kamarád měsíc pluje. / On s rodnou zemí mou mne často navštěvuje. [...] Vzpomínám se k mřížím a toužím do noci. / Bratříčku měsíci, musíš mi pomoci.“³⁸⁹ Jedním z důvodů je fakt, že prostředkuje neviditelné spojení s blízkými a zahání pocitu samoty: „Dálka nás dělí, ale hvězda má, / usmívající se na mě z neznáma, / nedá se spoutat dálkou ani drátem. / Až zítra nad obzorem vzplane, / odpověď pošle od mé milované, / polibek vzdušný, tkaný ryzím zlatem.“³⁹⁰ Vězni touží přiblížit se rodině, a tak často posílají domů vzkazy a pozdravy skrze mříže a dráty právě po hvězdách, po měsíci nebo třeba po přilétnuvším motýlu. „Posílal jsem ti pozdrav po měsíci, / jak oknem hleděl na mne skrze mříž. / Mezi nás prostřena noc šelestící, / na druhém konci okno tvé, kde spíš.“³⁹¹ Jindy se jeví časoprostorová vzdálenost od domova jako nepřekonatelná: „Má ženo, moje dítě, domove milovaný, / všechno to moje nejbližší, v takové dáli, tak strašně vzdálené mně v prostoru a čase“.³⁹²

Jak už bylo naznačeno, fyzickému uzavření (ať ve smyslu prostorovém, nebo tělesném) lze vzdorovat dušením únikem. „Je dvojí cela kolem mne, / ta z těla i ta z kamene / a přesto duše svobodná / nad ně si vzlétá jako z dna“ (Konečný, s. 17). Stráž jednoduše nedokáže uhlídat a nemůže postihnout pohledy mimo vězeňský prostor („Oči ach oči oči moje / smějte se jenom se smějte / ohradě světél se vysmívejte / přeskočte koridor... // Vás za to / nikdo / nezastřelí“³⁹³) a myšlenky, které pronikají za hranice vězení – ve vzpomínkách a snech tak vězeň opouští prostor vězení a přesouvá se daleko – do vlasti, do rodného kraje, domů, „do zvláštní kategorie, kterou můžeme nazývat ‚kdesi‘; prostorové kategorie vymykající se běžným představám.“³⁹⁴

Prostorovým specifikem vězeňské poezie je pak mimo jiné důraz na „směr dolů“, jenž značí „směr vedoucí k jisté uzavřenosti, která může souviset s uvězněním těla, ale také s touhou uzavřít se vevnitř, sestoupit tak hluboko, aby subjekt nebyl již

neodvratného osudu.“ (FERKLOVÁ, Renata. *Osud nebo prozřetelnost?: /literární tvorba Zdeňka Kalisty ve vězení padesátých let/. Literární archiv: narození na přelomu století, 2000–2001, č. 32–33, s. 249)*

³⁸⁹ JIRKO, Miloš. *Vězeň u okna: verše z let 1940–1945*. Praha: Melantrich, 1945, s. 26.

³⁹⁰ KOPTA, Petr. *Levný nájem – řetězy zdarma*. Praha: Torst, 2001, s. 15.

³⁹¹ ZAHRADNÍČEK, Jan. Čtyři léta. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Knihy básní*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 679.

³⁹² ČAPEK, Josef. *Básně z koncentračního tábora*. Praha: Odeon, nakladatelství krásné literatury a umění, 1980, s. 36.

³⁹³ STRÁNSKÝ, Jiří. *Za plotem*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 1999, s. 32.

³⁹⁴ WIENDL, Jan. „Nesluší slunce cele mé“: poznámky k vězeňské poezii Jana Zahradníčka. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli*. Praha: Obec spisovatelů, 2004, s. 148.

ohrožován.³⁹⁵ Jako příklad směřování „do hlubin“ můžeme uvést Čapkovu báseň „Až na dně života“ nebo úryvek ze Stránského básně „Tam dole“:

Až na samé dno / hluboké rokle svých beznadějí / a zoufalství a slz a rezignací / v potu a krvi jsem musel sešplhat / po žebří z vlastních nervů // A tam až dole na dně / když jsem mrtev hleděl vzhůru / a místo nebe uviděl maličký modrý bod / vzkřísila mě on útlouňka naděje / že alespoň ta modrá tečka / je moje³⁹⁶

Ke „směru dolů“ se dále přidružují další vlastnosti ve vězeňské poezie často opakované – temnota, ticho. „Nevoní růže a nezpívá ptáče – jen ticho, / jen ticho na nohách kozlích a z podzemí temných.“³⁹⁷

Podobně ovšem jako u dne a noci, světla a tmy je směřování nahoru a dolů (reálně i přeneseně) nejednou převráceno – vězení vše relativizuje,³⁹⁸ u Jana Zahradníčka „věžňové visí hlavou dolů jako ‚slzné krápníky‘ [...] ‚chodci venku motají se jak mouchy po stropě‘“.³⁹⁹ J. Wiendl dodává, že konkrétně Jan Zahradníček „převrací prostor, aby tak s tichou ironií poukázal na zvrácenou lhostejnost doby, v zásadě však na úplný převrat životních hodnot“.⁴⁰⁰ „Tak všechno je naruby, / všechno je vzhůru nohama i ve vězních ubohých. / Jistota v nejistotě, naděje v zoufalství zrcadlí se“.⁴⁰¹

6.2.2 Vězeňské a táborové reálie

Na začátku naší diplomové práce jsme se teoreticky seznámili s charakterem koncentračních táborů, komunistických pracovních táborů i totalitních vězení a životními podmínkami v nich. O většině popsaných skutečností máme zachováno svědectví právě ve vězeňské poezii. Ve vězeňské poezii jsou nám totiž vězeňské reálie představeny poměrně detailně a celistvě. Obrazy a výjevy ze života v koncentračním táboře odkrývají každodenní utrpení, popisují smrt v plynových komorách. Vězeňská

³⁹⁵ BROUČKOVÁ, Veronika. Reflexe vězení v díle Jana Zahradníčka a Františka Daniela Mertha. *Česká literatura*, 2007, roč. 55, č. 1, s. 81.

³⁹⁶ STRÁNSKÝ, Jiří. *Za plotem*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 1999, s. 33.

³⁹⁷ KOSTOHRYZ, Josef. *Jednorozec mizí*. Praha: Československý spisovatel, 1969, s. 31.

³⁹⁸ BROUČKOVÁ, Veronika. Reflexe vězení v díle Jana Zahradníčka a Františka Daniela Mertha. *Česká literatura*, 2007, roč. 55, č. 1, s. 82.

³⁹⁹ WIENDL, Jan. „Nesluší slunce cele mé“: poznámky k vězeňské poezii Jana Zahradníčka. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli*. Praha: Obec spisovatelů, 2004, s. 148–149.

⁴⁰⁰ Tamtéž, s. 149.

⁴⁰¹ ZAHRADNÍČEK, Jan. *Dům Strach*. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Knihy básní*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 617.

poezie z pracovních táborů komunistického režimu ukazuje nesmírně tvrdou práci v šachtách, jakož i šikanu dozorců. Z vězeňské poezie „napsané“ v pevných vězeních se dozvídáme o výsleších (viz Zahradníčkova báseň „Dům Strach“), „psí potměšilosti špehýrek / a dveří bez kliky“, ⁴⁰² hladu a špatné stravě, bití. Poznáváme rovněž stísněnost samotek. Nebudeme dále vyjmenovávat všechny odrazy vězeňské reality ve vězeňské poezii, nýbrž nyní stručně nastíníme rozdíly v tvůrčích přístupech k dané realitě. Například Karel Pecka zařízení korekce popisuje s ironií sobě vlastní:

Vstoupíš / dveře zapadnou / do tmy zachrastí řetěz závory / ještě špehýrka blikne / a za tebou stříkne / smích který ti nahání strach // Čvachtám ve vodě / v psí boudě / čtyři stěny a strop na dosah // Jedině / kbelík trůní uprostřed / a říká nevinně / Hlavu vzhůru kamaráde / dokud jsem tu já / civilizace humanita / na nás nezapomíná. ⁴⁰³

Pro ilustraci odlišných autorských přístupů k vězeňské realitě nyní budeme citovat ukázkou z Rotreklovy básně „Kobka“, která stejně jako Peckova báseň popisuje situaci vězně uvrženého do korekce:

V rohu samotky kam potmě močí / mrazem zdivočelý rváč / erbovní zvíře tohoto času / zachytlo své dívčí drápky / Verš náměsíčního hnutí / mně odklepává stesk: / Klíč ke všemu má hrob / A zatím erbovní zvíře / v majestátu kalu a zelně slin / přes tvář mně krůčky přeběhlo / a jako v dětské hře a nechtíc / zvláštní krůpěj ze spánku mně stírá // Pak červíčky zoubků / do střidy chleba nadnes tiskne / Marností všeho se zalykám / vápnem přidušený / Krysa – erbovní zvíře tohoto času – / o žvanec se se mnou dělí ⁴⁰⁴

Srovnáním Rotreklovy básně a básně Jiřího Herzinger, kterou uvedeme vzápětí, se dále zřetelně odkryje doslova propastný rozdíl v poetickém zpracování tématu vězení u ryzích a naivních básníků. Tato komparace nás upozorní na tvůrčí postoj naivních básníků, kteří chtějí doslovně, přímočaře a cele vypovědět o tvrdých podmínkách, které museli političtí vězni snášet:

⁴⁰² ZAHRADNÍČEK, Jan. Dům Strach. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Knihy básní*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 593.

⁴⁰³ PECKA, Karel. *Rekonstrukce: verše z tábora Nikolaj, trestního tábora L a tábora Bytíz (1954–1957)*. Praha: vydáno vlastním nákladem, 1995, s. 12.

⁴⁰⁴ ROTREKL, Zdeněk. Malachit. In ROTREKL, Zdeněk. *Nezděné město*. Brno: Atlantis, 2001, s. 162.

Jsem bílým otrokem rudého pána, / hladovým stínem moderních galejí, / má pouta z poroby
jsou ukována / a ze života zbyly jen střepy nadějí. / Já rubu uhlí i uranovou rudu, / mé tělo
šachta mrzačí, / štola když sesuje se, zavalený budu, / jen číslo přeškrtnout a přijde
jinačí. / Mé oči spálil hutních pecí plamen, plíce mi leptá cementový prach, / do lomu
chodím lámat tvrdý kámen / a všude provází mne : zima, hlad a strach. / Já stavím domy pro
bolševické pány, / já dřou se na polích, já plním jejich plány / a když jsem starý, zmrzačený,
chorý – pak v šeru / vězeňské cely peří pro ně deru. / Tak žiji ze dne na den v tom
nesmyslném štvání / celý den dřou se, aby šel hladov spát, / jak tažné zvíře mne dřou
a popohání – / jindy zas musím hodiny v mraze a dešti stát, / A kdyby se snad trýzeň má
k protestu pobídla, / oni si se mnou poradí v korekci bez jídla. / Pro mne není soucitu, jen
výhrůžky a práce, / když na nemoc si stěžuji – vždy jenom nadarmo, / jsem politický
delikvent, nepřítel velezrádce, / kůň a stroj stojí tisíce a já jsem zadarmo. / Dej, Bože, ať se
dočkám dne. kdy člověkem se / stanu / a moje pouta prokletá zřím na rukách svých
pánů, / ať domů zpátky vrátím se a s drahými se shledám, / ať najdu klid, ať najdu mír,
který tak dlouho / hledám.⁴⁰⁵

6.3 Kategorie lyrického subjektu

V mnoha případech prostřednictvím vězeňské poezie nahlížíme do nejhlubších vrstev
vnitřního života vězněného, odkrývá se nám jeho duševní zápas, jeho touhy a stesky.
Kategorie lyrického subjektu je ve vězeňské poezii velmi pestrá, pokusíme se ji
postupně zmapovat v pěti rovinách – konkrétně v rovině kolektivnosti a samoty,
depersonalizace, zoufalství a naděje, rodiny a lásky, víry v Boha, osud a svobodu.

6.3.1 Kolektivnost a samota

V souvislosti s tím, jak jsme popsali v kapitole „Historický čas“ rozdíly mezi původci
perzekuce v obou totalitách, lze ve vězeňské poezii pozorovat rozdíly v podobách
lyrického subjektu. V letech 1939–1945 je typická kolektivní povaha lyrického
subjektu, která odráží význam osudu celého českého národa, osud národa se prolíná
s osudem jednotlivce: „ubohá, krásná, sladká zemi rodná, / tvůj kalich bolestný a sny
Tvé pijem do dna.“⁴⁰⁶ Ne náhodou tak třeba E. F. Burian pojmenovává svoji básnickou
skladbu *Jeden ze všech*.

⁴⁰⁵ HERZINGER, Jiří. *Květy koridorů*. Ústí nad Orlicí: Konfederace politických vězňů, 1994, s. 31–32.

⁴⁰⁶ JIRKO, Miloš. *Vězeň u okna: verše z let 1940–1945*. Praha: Melantrich, 1945, s. 89.

Stejně tomu je i v případě básní z koncentračního tábora, kde se lyrický subjekt také často objevuje v podobě skupinového „my“, protože reflektuje zkušenost obrovské masy lidí, v níž se jednotlivé lidské osudy velice podobají. „Jsme stráž, jež stojí svou ztracenou vartu, / jsme čísla kartoték, jsme součet těl, / jsme v pavučině ostnatého drátu, / jsme tam, kde jsme, v Ka – zet – el.“⁴⁰⁷ V básních stojí na seřadišti (apelplice) tisíce bezejmenných holohlavých vězňů – vyvrženci, ztroskotanci, vychrtlé kostry, přízraky, pochovaní zaživa. „Jdou / jsou lidské postavy / jsou lidské stíny / v očích těch vyhaslých / nevidíš viny / průvod to umrlců / na okraji smrti [...] Tisíce jsou / těžce se vlekou – / žaludek prázdný.“⁴⁰⁸ Tisíce nevinných lidských osudů v táborech je zmařeno. Někteří básníci proto, aby přeťali onu anonymitu a bezejmennost a vystihli a umocnili tíživost této situace, vyzdvihují jeden osud z davu (viz dívka Marie v Habřinově „Baladě z plynové komory“).

Jedinec je v táborech uzavřen mase spoluvězňů, existuje jako jeden z mnoha. Jindy se ale musí vězeň vyrovnávat s opakem – nezměrnou samotou a izolací, kdy v cele „slyším jenom vlastní dech“.⁴⁰⁹ Nehledě na to, že i v davu může být člověk osamělý. Jan Wiendl hovoří o „opuštěnosti v pospolitosti“, případně o „opuštěnosti ve společenství opuštěných“.⁴¹⁰ U Jana Zahradníčka čteme následující verše: „Mám sousedy vpravo a sousedy vlevo. / A také pod nohama a nad hlavou. Tak blízko / a propasti mezi námi těch stropů, těch stěn. // Jsme každý sám.“⁴¹¹ Velmi podobné verše, které dokládají sílu prožitku osamělosti vězněného mezi ostatními spoluvězni, nalézáme například i u Václava Renče:

Spí, vpravo, vlevo. Psaní pod hlavou, / vzkaz od břehů, kam ve snu doplavou. / Jsem jeden z nich, a sám jak zrnko soli, / jak atom – vesmír v rudném valounu, / sám jako stéblo v dýchajícím poli, / sám jako nit ve velkém čalounu. / Za dne ho tkáme, noc ho trhá v niti. / Spí, všichni spí. Jsem sám jak ryby v síti.⁴¹²

⁴⁰⁷ František Kadlec. In BART, Ilja (ed.). *Hlásíme příchod...: sborník žalární a koncentrační poesie*. Praha: Svaz osvobozených politických vězňů, 1945, s. 9.

⁴⁰⁸ Josef Laštůvka. In BART, Ilja (ed.). *Hlásíme příchod...: sborník žalární a koncentrační poesie*. Praha: Svaz osvobozených politických vězňů, 1945, s. 24.

⁴⁰⁹ KONEČNÝ, Robert. *Písně z cely*. Brno: Melantrich, 1945, s. 11.

⁴¹⁰ WIENDL, Jan. „Nesluší slunce cele mě“: poznámky k vězeňské poezii Jana Zahradníčka. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli*. Praha: Obec spisovatelů, 2004, s. 150.

⁴¹¹ ZAHRADNÍČEK, Jan. Dům Strach. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Knihy básní*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 624.

⁴¹² RENČ, Václav. Bez ozvěny. In RENČ, Václav. *Vrstvení achátu*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 358.

Ve vězeňské poezii dále existuje ostrý protiklad, v němž se uvězněný lyrický subjekt ostře vymezuje vůči „oni“, tedy vězňům.

6.3.2 Depersonalizace

Oběma obdobím vzniku vězeňské poezie zůstává společné, že se vězňové snaží o ponížení člověka, úplnou depersonalizaci, „přestaneš (napřed) počítat čas/ (zadruhé) myslet / (zatřetí) doufat / (a vůbec) být člověkem [...] Přestav být člověkem / přestaneš BÝT“.⁴¹³ Vězeň se ocitá v situaci, kdy jako jedinec neznamena vůbec nic. Je zcela potlačena jeho individualita, ponížena lidská důstojnost. „Dej hodinky a kravatu / běda ti / není návratu / Košili / kalhoty a záhy / stojíš tu nahý / zcela nahý / Dej vlasy / kůži / sval / a kost / paměť / a lidskou důstojnost.“⁴¹⁴ Z člověka zbylo pouze číslo. Básník I. M. Jirous tento stav vyjadřuje zcela lapidárně: „Ještě rok tedy prožiji / pod krutým nebem Kartouz / 04826 Jirous“.⁴¹⁵ Lidé jsou náhle bezejmenní. „Jsem vězeň ... vězeň bezejmenný [...] Jsem vězeň ... Moje jméno? Vězeň drážďanský!“⁴¹⁶ Existují jako prázdná čísla, už jen jako „poloviční“ lidé ploužící se po táborech: „Tisíce živých se plouží, / tábor, / tábor jim vyssál snů sůl, / pohled, / půl člověk snad ještě, / dobytče otuplé půl.“⁴¹⁷ K pocitu dobytčete nemá vězeň jistě daleko, vždyť s vězni se zachází nikoli jako s lidmi, ale právě jako s dobytkem, ne-li hůře. Ne náhodou Konečný opakovaně přirovnává koncentrační tábor k jatkům obehnanými nabitými dráty. Hojný je také motiv člověka jako otroka – například Jaromír Šavřda svoji vězeňskou sbírku stylizuje do podoby cestovního deníku otroka, který se plaví v kajutě v podpalubí otrokářské lodi.

V táborech a vězeních dochází nejen k dehumanizaci, kdy vězněný musí vést neustálý boj o přežití vlastního já, ale k další mezní situaci pro člověka – neustále ho obklopuje *smrt*, nikoli přirozená, ale násilná. Navíc je člověk nucen vyrovnávat se s její každodenností a blízkostí. Obzvláště smrt v koncentračním táboře se vyznačuje absolutní nesentimentálností, bezcitností, další mrtvý je jen jedním z mnoha: „Jedna. Dvě rány suše výskly. / Ozvěna tančí na noži. / Na voze leží třicet mrtvol, jednařicátou naloží. // [Mezi první a poslední slokou se odehraje vězňův marný boj o život s dozorcí]

⁴¹³ ŠAVŘDA, Jaromír. *Cestovní deník*. Mnichov: Poezie mimo Domov, 1984, s. 39.

⁴¹⁴ Tamtéž, s. 16.

⁴¹⁵ JIROUS, Ivan Martin. Magorovy labutí písně. In JIROUS, Martin. *Magorova summa*. Praha: Torst, 2007, s. 378.

⁴¹⁶ KROPÁČ, František. *Vězeň drážďanský*. Brno: Družstvo Moravského kola spisovatelů, 1946, s.20–21.

⁴¹⁷ HABŘINA, Rajmund. *Vězeň za dráty*. Praha: Jaroslav Zita, 1945, s. 62.

Jedna. Dvě rány suše výskly. / Ozvěna tančí na noži. / Na voze mrtvol
jedenatřicet, / dvaatřicátou naloží.“⁴¹⁸ Vězni žijí na pomezí života a smrti, jsou vystaveni
neustálému ohrožení „matem smrti“ na šachovnici (Habřina). Všude kolem se rozkládá
„obnažená step smrti“ (Habřina). Mnozí autoři neskrývají svůj pesimismus vztahující se
k lidské povaze: „Lidé jsou krutí, sobečtí a zlí, / lidé se spolu mnoho nemazlí, / jen
vraždí v dravé touze po moci.“⁴¹⁹

Objevuje se však i dobrovolná smrt – krajní řešení jedince, který podlehl okolnímu
tlaku, když už „je mysl jitra bezúsvitná, / [...] cesty k zítřkům zaváty“.⁴²⁰ Jirousův
lyrický subjekt například stroze konstatuje: „Jen to nutkání k oběšení / mi asi nikdy
nezevšední“.⁴²¹ V některých básních se sebevražda objevuje jako vysvobození, což jsme
zmínili již výše, když jsme hovořili o drátech, které ohraničují táborových prostor
a které někteří depersonalizovaní vězni využili k ukončení svého života. Někteří autoři
se obecně ke smrti nestaví negativně, uvědomují si, že smrt je neoddělitelnou součástí
lidského života a zároveň ji považují za nedílnou součást boje za svobodu:

Pes říká život a tím slovem též smrt míní: / tyranům smrt! – což člověk opomíjí, / neboť
si injekcí věčnosti podstatu mírní. / Svobodu hned zradí, / s osudem se vadí / a v boji
ustává. [...] Kdo dělí život v život a smrt, / životem posmrtným se spíjí, / na vždy je
ztracen, / nebude navrácen / svobodě.“⁴²²

6.3.3 Zoufalství a naděje

Typickou vlastností lyrického subjektu ve vězeňské poezie je jeho oscilace mezi nadějí
a beznadějí. To plně odpovídá nevyzpytatelné situaci, ve které se vězeň nachází – kdo
jednou vejde, nemá jistotu, že se vrátí. Častokrát netuší, co ho potká dnes či zítra, v těch
nejtěžších podmínkách, zda se vůbec dožije dalšího dne. Ví, že „život je jako krásná
metafora / strašná jako salto mortale“.⁴²³

Už při zatčení se jedinec vydává na cestu, kde se v dáli rýsuje nápis na bráně
„ZANECHTE NADĚJE“ (Šavřda). Postupně se z něj stává „rakev / kde leží mrtvé láska

⁴¹⁸ HABŘINA, Rajmund. *Vězeň za dráty*. Praha: Jaroslav Zita, 1945, s. 21, 24.

⁴¹⁹ HEJDA, Jiří. *Sonety zpívané šeptem ve stínu šibenice: Ruzyň – Pankrác – Mírov – Leopoldov – Valdice 1950–1962*. Praha: Anthropos, 1993, s. 23.

⁴²⁰ HABŘINA, Rajmund. *Vězeň za dráty*. Praha: Jaroslav Zita, 1945, s. 58.

⁴²¹ JIROUS, Ivan Martin. *Magorovy labutí písně*. In JIROUS, Martin. *Magorova summa*. Praha: Torst, 2007, s. 381.

⁴²² FILLA, Emil. *Psí písně v Buchenwaldě*. Praha: Jan Pohořelý, 1945, s. 32.

⁴²³ KONEČNÝ, Robert. *Písně z cely*. Brno: Melantrich, 1945, s. 12.

a naděje“.⁴²⁴ Vězněný úpěnlivě volá: „Dejte mi nějakou víru“.⁴²⁵ Pocity zoufalství a marnosti jako by ale byly vždy jen dočasné, „to přišla jenom chvíle zlá“.⁴²⁶ Vězeňský lyrický subjekt často utěšuje sám sebe: „Ještě dovedu zpívat [...] Ještě mám srdce plné / bláhové naděje.“⁴²⁷ Vězeň musí bojovat s pocity sklíčenosti, zoufalství, marnosti, aby si udržel alespoň poslední zbytky duševního zdraví. Ve vězení je nutné vést neustálý boj o přežití vlastního „já“, o zachování nepatrné naděje, kterou hledá vězeň ve vzpomínkách, ve víře v budoucí svobodu, ve víře v Boha, v myšlenkách na návrat, v tvůrčí činnosti. Je nutné bojovat a snažit se přežít i v těch nejhorších podmínkách:

Bloudíš teď mořskou hlubinou [...] A ta černá a stříbro a měsíc je smrtihlav / a křídla mu vítr stvořil z mraků / Ale mraky to nejsou / vždyť prcháš hlubinou moře / ryby se o tebe slizce třou / a křepčící sepíe vysmívavě / do tváří stříkají ti inkoust // A s nadechnutím smrti / chytáš se zábradlí života // Zmožen a vysílen k umření / stojíš a žiješ / Na schodech k sobě stojíš / a blaženě cítíš že jsi⁴²⁸

Ve vězeňské poezii se také ukazuje, jak se ve vězeňském prostředí prohlubuje lidské prožívání: „Co jako planá fráze znělo kdys, / opakuješ si zjhlým hlasem.“⁴²⁹ Silné pohnutí a radost dokáže vyvolat drobnost, která naruší vězeňskou jednotvárnost. Často takovou drobnost nalézá vězeň v *přírodě*. „Květiny, oblaka, větře a ptáci, / všechno co naživu a co se hýbe, / jen k nám sem, mezi nás! zůstaňte s námi! / život lepší a svět krásnější se zdá / tam, kde vítr a zpěv splývají v jedno / se sluncem, oblaky a květinami.“⁴³⁰ V poezii přírodu pak často autor zpodobňuje způsobem, který dokládá jeho zintenzivnělé prožívání ve vězení. „A tady jen / má opovržená přítelkyně pampeliška / nabízí všední světlo svých neceněných květů / u cesty vězňů. Řekl bys plevel: / ona však vzešla, kde určeno jí / a odlesk jara očím žíznivým / zrcadlí plaše.“⁴³¹ Maličkosti, které udržují člověka ve vězení v naději, při životě, jsou vůbec důležité – například obyčejná cigaretová špička: „s oharkem sebraným, aby nás nepřistihli, / ode rtů ke rtům předaná, přípitek věrnosti, / kolikrát víc než nikotin jsi vdechla ústům

⁴²⁴ PECKA, Karel. *Rekonstrukce: verše z tábora Nikolaj, trestního tábora L a tábora Bytíz (1954–1957)*. Praha: vydáno vlastním nákladem, 1995, s. 23.

⁴²⁵ Tamtéž, s. 22.

⁴²⁶ JIRKO, Miloš. *Vězeň u okna: verše z let 1940–1945*. Praha: Melantrich, 1945, s. 18.

⁴²⁷ Tamtéž, s. 52.

⁴²⁸ STRÁNSKÝ, Jiří. *Za plotem*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 1999, s. 58.

⁴²⁹ KOPTA, Petr. *Levný nájem – řetězy zdarma*. Praha: Torst, 2001, s. 17.

⁴³⁰ ČAPEK, Josef. *Básně z koncentračního tábora*. Praha: Odeon, nakladatelství krásné literatury a umění, 1980, s. 90.

⁴³¹ KNAP, Josef. *Zaslechnutý hlas*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1997, s. 7.

heslo: / Musí se vydržet.⁴³² Vzpomínky na drobné momentky z života před uvězněním – prostřený stůl, kytici ve váze, rozkvetlou zahradu, zrající ovoce a podobně – pomáhají vzdorovat tísnivé vězeňské realitě.

V souvislosti s rozjitřeným cítěním, které vyvolává pobyt ve vězení, se projevuje význam smyslového vnímání – zvláště čichu a sluchu. Čichové vjemy mohou být jak odpudivé (pach plynové komory), tak zároveň navozující příjemné pocity. Vězni si třeba připomínají známé vůně, které jsou nyní vzdálené a nepřístupné – omamná vůně luk, květin. Sluchové vjemy jsou zvláště důležité pro vězně, kteří jsou uzavřeni ve vězeňské samotce – každé zaslechnuté lidské slovo či libý zvuk jsou cenné (bzukot much, štěkot psů, zpěv ptáků, hukot vlaků). „Často otevírám okno cely / a poslouchám všecek rozechvělý, / v rostoucím jak stínu šera / z houští lesa do večera / ptačí melodie zní, / jak umělec když u klavíru sní.“⁴³³ Význam akustického vnímání byl odkryt například ve sbírce *Dům Strach* Jana Zahradníčka:

Vězni Zahradníčkovi bylo nedostupné např. bohatství barev. [...] Zvýšenou důležitost zaujímá vnímání akustické. Ve sbírce najdeme básně o zpěvu kosa, tlukotu slavíka či o hučení a hvízdání vlaků. Znojemská věznice se totiž nachází blízko nádraží a Zahradníček slyšel vlaky z trasy, která pokračuje do Starče, - alespoň takto symbolicky se cítil spjat s rodným krajem, s domovem.⁴³⁴

S akustickým vnímáním je spojeno také hojné užívání hudebních motivů,⁴³⁵ a to nejen u Zahradníčka. Antonín Kratochvil třeba poukazuje na to, že „[u] Zdeňka Rotrekla a především Václava Renče nacházíme často básnické obrazy z vězení symbolizující hudební náladu (mříže – struny atd.).“⁴³⁶

⁴³² KNAP, Josef. *Zaslechnutý hlas*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1997, s. 5.

⁴³³ František Vlach. In BENEŠ, Karel Josef (ed.). *Poesie za mřížemi*. Praha: Melantrich, 1946, s. 163–164.

⁴³⁴ BEDNÁŘOVÁ, Jitka – TRÁVNÍČEK, Mojmir. Komentář. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Básně*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 948.

⁴³⁵ Tamtéž, s. 948.

⁴³⁶ KRATOCHVIL, Antonín. Poezie za mřížemi. In KRATOCHVIL, Antonín (ed.). *Via dolorosa: poezie Zdeňka Rotrekla, Václava Renče, Josefa Palivce*. Brno: Petrov, 1990, s. 16.

6.3.4 Rodina a láska

Dva základní pilíře vězeňské naděje představují – domov a víra, protože „i na pryčně je vesele, / když procházíš se jako snáhem / domovem; s tebou andělé“.⁴³⁷ O významu křesťanské víry ve vězení pojednáme v následující kapitole, proto se nyní podívejme, v jakém kontextu se objevuje ve vězeňské poezii rodina.

Nejčastěji je pochopitelně rodina a domov symbolem bezpečí. Vzpomínky na domov jsou dojemné, přinášejí útěchu. Vězněný lyrický subjekt vykresluje obrazy společného soužití po propuštění. „Na tebe myslím. A mé srdce v hrobě / dere se k oknu modrých nadějí. / Čas nedotepal! Zase přijdu k tobě, / dlaň ochladlou ti znovu zahřeji.“⁴³⁸ Vězeň oslavuje ženu/milou, vroucně si připomíná své děti. Nicméně takové upomínky přinášejí i bolest, protože rodina je rozbita, musí žít v nuceném odloučení, v důležitých okamžicích nejsou všichni pospolu (například během vánočních svátků, jak jsme viděli výše). V básni „Své dceři“ se Zahradníček vyrovnává s údělem vězně, který není jako otec přítomen u svých malých dětí: „Zatímco já hleděl do tmy, / [...] Tvé údy se prodlužovaly s kolínky jehňátek [...] Zatímco já vcházel a vycházel / ponurými portály potupených, / ty ke slunci ses rozvíjela.“⁴³⁹

Z šedivosti dnů vystupují jako jasné ty, kdy je doručen dopis z domova nebo kdy přijede rodina za vězněm na návštěvu. „Červenec 1957 / po třech létech opět návštěva rodičů! / Zas trochu normálního štěstí / tak jak ho lidé poznají. / Stisk ruky, políbení.“⁴⁴⁰

Vězení v mnoha ohledech rodinu osudově poznamenává. Mnohonásobné rodinné tragédie jsou zvláště patrné v koncentračních táborech, „co vdov, co sirot doma lká“.⁴⁴¹ Ale i v komunistickém táboře se stáváme svědky tragédie smrti otce v šachtě, který před týdnem synovi koupil nové kolo (Peckova báseň „Smrt v šachtě“). Poměrně známý je pak tragický případ Zahradníčkovy rodiny – básník Zahradníček byl nakrátko propuštěn z vězení, aby navštívil svou rodinu, kterou zasáhla těžká rána v podobě otravy houbami, při které zemřely Zahradníčkovy dcery Zdislava a Klára. V nejtěžších chvílích ale musel Zahradníček rodinu opustit a navzdory slibům vězňů se vrátit do vězení, kde

⁴³⁷ KONEČNÝ, Robert. *Písně z cely*. Brno: Melantrich, 1945, s. 28.

⁴³⁸ RENČ, Václav. Bez ozvěny. In RENČ, Václav. *Vrstvení achátu*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 341.

⁴³⁹ ZAHRADNÍČEK, Jan. Dům Strach. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Knihy básní*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 624.

⁴⁴⁰ Zdeněk Vacek. In Z veršů politických vězňů za mřížemi a ostnatými dráty. *Věrní zůstali*, 1992, č. 7, s. 16.

⁴⁴¹ HABŘINA, Rajmund. *Vězeň za dráty*. Praha: Jaroslav Zita, 1945, s. 23.

prožil další těžká *čtyři léta*. Ve vězeňské poezii z tohoto období se básník o to více upíná k rodině, jíž věnuje mnoho básní.

Básníci dále vykreslují obrazy trpících rodičů, zvláště matek – mnoho autorů vězeňské poezie věnuje alespoň jednu ze svých básní právě matce. Vězeňští autoři se vyslovují z lásky k matce, zároveň ale poukazují na přervané vztahy, které vězení do rodinných vztahů vneslo:

Mamince // Za pár dní se uvidíme / po roce dlouhém jak lidský věk. / Za pár dní se uvidíme / na chvíli krátkou / jak dětský polibek. / Přijdeme dva, / představa, kterou jsi vysnila, / a já v pytlovém šatu / ostříhán dohola, / poznamenan mřížemi z drátů.⁴⁴²

Zdeněk Kalista ve vězení napsal upřímnou básnickou skladbu *Sonáta při měsíci*, kterou věnoval matce, jež zemřela během Kalistova vězení. Ukazuje v ní mimo jiné smutný osud rodičů vězněných – ne nepodobný tolika dalším. Kalistova matka „pod temnem svého osudu – / až z ran mých zemřela.“⁴⁴³

Vězení postihuje i milostné vztahy. Láska je ve vězení ubíjena spolu s lidskou důstojností: „Ani mi nepřipomínej že bylo něco / jako láska / Svlékli mě ze všeho a z lidské podoby / nejdříve [...] Jsem číslo 1260 / Nic už mě nečeká“.⁴⁴⁴ Opět se stáváme svědky smutných příběhů, osudů těch, kteří byli jako vězni opuštěni (například Peckova báseň „Opuštěná náruč“). Naopak jsou vyzdvihovány ženy, které jsou silné a nezhadily vězněného. Vzdálené milované ženy jsou znovu a znovu oslavovány a ceněny, přičemž vězeňská poezie v některých svých podobách přerůstá v poezii milostnou. Opakovaně tak činí ve své vězeňské poezii Jan Zahradníček nebo Josef Čapek (básně „Snad nikdo“, „Pocta ženám“, „Na naše ženy“, „Mé ženě“):

Snad nikdo nebyl ženami tak milován / ach, tolik milován, / jako jsme byli milováni my, / oškliví, smutní vyzáblí / a tupí, vztekli, a co ještě znám, / jako my vězňové jsme byli milováni / našimi manželkami; / milenky naše, družky, matky našich dětí, / jak dobré,

⁴⁴² JAREŠ, Michal (ed.). Přádenko z drátů. Aluze, 2007, roč. 10, č. 2, s. 126. Dostupné z: http://www.aluze.cz/2007_02/14_Archivalie_Pradenko_Uvod.php.

⁴⁴³ KALISTA, Zdeněk. Vězeň kamení, Hymny a prosby: verše z nevydaných sbírek. Souvislosti, 2005, roč. 16, č. 1, s. 139.

⁴⁴⁴ ŠAVRDA, Jaromír. Cestovní deník. Mnichov: Poezie mimo Domov, 1984, s. 47, 50.

rozmilé jste byly k nám, / jak obětavé, láskyplné, statečné, / tak nikdo nikdy nebyl milován, / láskou, již nikde v světě rovné není, / tak jako my, jako my uvěznění!⁴⁴⁵

6.3.5 Víra – Bůh a svoboda

Důležitým aspektem vězeňské poezie je víra v Boha. Ve víře v Bohu nachází věřící vězni kýženou útěchu, protože jim umožňuje přestát vězeňské krutosti. Výstižně to zachycuje prosté Jirousovo dvojverší: „Kdybych to nebral religiózně / bylo by mi věru hrozně“.⁴⁴⁶ Dalo by se tedy říci, že víra ulehčuje břemeno vězeňského údělu. „Dík, Bože můj, dík za tvou svobodu, / jež v srdci jásá, i když ústy sténá! / Dík za ramena křížem obtížená! / Všechno je dar.“⁴⁴⁷ Víra vysvobozuje z vězeňské temnoty. Některé vězeňské básně jsou doslova modlitbami. Zdeněk Kalista zase jeden z oddílů své vězeňské poezie duchovního směru nazval *Hymny a prosby*.⁴⁴⁸ Nemůžeme opomenout ani Renčovu *Popelku nazaretskou* – rozsáhlou oslavnou mariánskou skladbu.

Vztah k Bohu je zároveň ale právě ve vězení pokoušen, v mezních podmínkách se někteří vězni „vrhají“ do polemiky s Bohem, nerozumějí tomu, co dopustil. Pochybnosti o víře ale jako by víru dále jen posilovaly, nikoli oslabovaly.

Vězení funguje ve výsledku jako místo přiblížení se k Bohu, prohloubení víry – to je patrné například v Konečného *Písních z cely* nebo u Jana Zahradníčka, který jako by byl až ve vězení plně schopen přijmout celým srdcem svého Boha: „Pojď, Pane. / Jak vězeň k vězni. / Mé srdce je dokořán. // Konečně...“⁴⁴⁹ Mnozí další se ve vězení k víře teprve nesměle přibližují: „Uprostřed lidství poníženého, / uprostřed čtyř stěn, šedých plísni, / já rozvzpomínal jsem se na Něho, / opakoval si v duchu Píseň písní / a před usnutím někdy plaše / jsem přeríkával Otčenáše.“⁴⁵⁰

Zatímco pro některé vězně byla hlavním zdrojem útěchy víra, u ostatních víru v Boha nahrazuje víra v osud a svobodu. Vězeňský prostor totiž motivuje k úvahám nad základními lidskými hodnotami, mezi které patří právě *svoboda*. Sílu svobodného ducha zdůrazňuje například Emil Filla: „Svobody hoden není, kdo si ji / u druhých necení

⁴⁴⁵ ČAPEK, Josef. *Básně z koncentračního tábora*. Praha: Odeon, nakladatelství krásné literatury a umění, 1980, s. 54.

⁴⁴⁶ JIROUS, Ivan Martin. Magorovy labutí písně. In JIROUS, Martin. *Magorova summa*. Praha: Torst, 2007, s. 325.

⁴⁴⁷ RENČ, Václav. Bez ozvěny. In RENČ, Václav. *Vrstvení achátu*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 343.

⁴⁴⁸ FERKLOVÁ, Renata. Vězeň kamení: (poezie z 50. let). *Souvislosti*, 2005, roč. 16, č. 1, s. 134.

⁴⁴⁹ ZAHRADNÍČEK, Jan. Dům Strach. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Knihy básní*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 630.

⁴⁵⁰ KOPTA, Petr. *Levný nájem – řetězy zdarma*. Praha: Torst, 2001, s. 17.

a šťasten je, / šlape-li jiným po šíji.⁴⁵¹ Filla vyzývá k obraně svobody, proti jejím vrahům. Svobodu bychom neměli zradit a měli bychom za ni být ochotni položit život. Nemá smysl ulpívat na životě:

Násilník jen na pohodlné stačí, / na ty, kteří rádi v okovech se vláčí a zuby, hroznou zbraň,
si dali trhat / s narkosou / šalebnou, / že není třeba vytrvat, / že není nutno umírat // za
lidskou svobodu, za naši podstatu, / odhodit pohodu, / když vidím nehodu / celého
národu řítit se v porobu.⁴⁵²

6.4 Literárně-estetické prostředky

Literárně-estetickými prostředky se budeme v rámci naší interpretace zabývat jen okrajově, protože jak už například poukázal Mojmír Trávníček, „[v]erše byly za tohoto stavu především aktem sebeosvobodování, prostředkem okamžité úlevy duše. Šlo tedy o úsilí mravní, o nezlomitelnost svobodného ducha; umění a jeho formy byly záležitostí druhotnou.“⁴⁵³ Právě proto, jak už jsme upozornili na několika místech naší práce (viz případy Josefa Čapka nebo Václava Renče), nelze ve vězeňské poezii očekávat výrazovou novost, experiment, protože básnický tvar se často podřizoval vnějším okolnostem – nárokům spoluvězňů, nutnosti verše si pamatovat a podobně; u naivních básníků může pramenit například i z neznalosti moderních básnických postupů.

Z formálního ustrojení básní je skutečně mnohokrát zřejmé, že se přizpůsobovalo dané situaci. Nasvědčuje tomu opakované využívání forem usnadňující zapamatování básní (sonet; Konečného *Písně z cely* jsou uspořádány jako po sobě následující básně, jejichž poslední verše tvoří vždy první verš básně následující), vnitřních rýmů a rýmů vůbec, opakování refrénů.

Při interpretaci vězeňské poezie jsme v souvislosti s využíváním literárně-estetických prostředků zaznamenali určité rozdíly a odlišné tendence vyrovnávání se s vězeňským prožitkem. Někteří z ryzích básníků se totiž snaží odraz vlastního vězeňského osudu v básních z vězení upozadovat. Záměrně se odklánějí od „špinavé“, „nízké“, „zlé“ vězeňské reality, soustředí se na tříbení básnického výrazu, jejich

⁴⁵¹ FILLA, Emil. *Psí písně v Buchenwaldě*. Praha: Jan Pohořelý, 1945, s. 9.

⁴⁵² Tamtéž, s. 31.

⁴⁵³ TRÁVNÍČEK, Mojmír. Vězení v české poezii: od K. H. Máchy k I. M. Jirousovi. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli*. Praha: Obec spisovatelů, 2004, s. 27.

vězeňská poezie se vyznačuje jakousi zašifrovaností. Za hradbou básnických obrazů unikají tito básníci z dosahu vězňitelů – k něčemu vyššímu, „čistému“, k nadčasovým otázkám. Ryzí básníci se mimo jiné ocitají před dilematem, zda lze vězeňský prožitek ještě vůbec popsat slovy.⁴⁵⁴ Jedná se zejména o básně Josefa Palivce, Zdeňka Rotrekla, Josefa Kostohryze, Františka Daniela Mertha.⁴⁵⁵ Proti tomu se poetika literátů a neliterátů vyznačuje civilností, nestylizovaností. Důležitý je pro tyto autory nikoli dokonalý básnický tvar, nýbrž přesvědčivé vyjádření aspektů života ve vězení a údělu vězněného.

Vězeňské realie jsou zobrazovány ve dvou základních protikladných polohách – na jedné straně s patřičným patosem, rétoričností a až jakousi monumentálností a apokalyptičností. Pro tábory a vězení nalézáme působivá pojmenování jako mathausenský hrad smrti, molochova tlama, která nepustí živé, potápějící se loď, vlčí jáma, velké mrchoviště, hnojná jáma, předpekli, peklo (početné odkazy na Dantovo peklo vůbec), rudý jícen šelmy, dům hrůzy, peklo otročiny, otrokářská loď, černé rakve baráků. Dění v táborech a vězeních vystihují obrazy jako mráкотná hrůza, setba smrti, hnutí, trouchnivění, vanitas čili marnost. Dozorci, bachaři a utlačovatelé jsou vypodobněni jako kati, vrazi, kreatury, lačná lovecká smečka, sběr, dozorcí mají zmijí oči a v nich jed, zjevuje se náčelník, který býval řeznickým pomocníkem. Ve verších naivních básníků se pak objevují i dosti expresivní výrazy – rudá pakáž, svinstvo a jiné. V některých aspektech se pak zejména vězeňská poezie z let 1939–1945 motivicky podobá dobové, silně stylizované nevězeňské poezii, tak jak ji charakterizovali Kožmín s Trávníčkem:

⁴⁵⁴ Markéta Kořená ve studii o Kostohryzově poezii popisuje básníkovo váhání: „Stud mu brání zeptat se: Což se dá přebývat v tom, co je poezie? [...] A tentýž stud, tatáž křehkost mu nedovoluje vypovědět všechno, co viděl v nejhlubších vrstvách svého poznání – lidského a uměleckého, které jsou jedno, protože vykoupené stejnou mincí: utrpením a mlčením.“ (KOŘENÁ, Markéta. Josef Kostohryz: prameny melancholie. In *Víra a výraz: sborník z konference „...bývalo u mne zotvíráno...“: východiska perspektivy české křesťanské poezie a prózy 20. století*. Brno: Host, 2005, s. 302.)

⁴⁵⁵ V souvislosti s vězeňskou poezií Josefa Kostohryze například Jaroslav Med píše, že je v ní „vězeňský prožitek transformován do nadosobního protikladu mezi světem prázdnoty a světem hodnot absolutních, symbolizovaných poezií jako zosobněním krásy a snění.“ (MED, Jaroslav. *Spisovatelé ve stínu*. Praha: Portál, 2004, s. 197.) Dále dodává, že pro Kostohryzovu poezii je typický „výrazně intelektuální ráz“ (Tamtéž, s. 198.). Podobně se Med vyjadřuje o Rotreklově vězeňské poezii: „Intelektualita a jistá hermetičnost se stávají znakem básnickovy identity i uprostřed času, jehož ‚erbovním zvířetem‘ byla krysa. [...] Zůstává [...] báseň jako akt sebeuskutečňování, již lze uniknout do světa symbolů a složitých metafor, a tak učinit z poezie hradbu proti hrůzám vězeňské reality.“ (Tamtéž, s. 199.) Obdobně se o vězeňské poezii básníků Renče, Palivce a Rotrekla vyjadřuje v antologii *Via dolorosa* Antonín Kratochvíl: „Jejich verše jsou vysoce kultivované, mnohdy ovšem intelektuálně zatížené těžko prosvětlitelnou hrou obraznosti. Třebaže odvrát od mocensky manipulované skutečnosti je přímo modelový, nikdy není samoučelný. To pramenilo především z prožitku věznění, hladu a opuštění i denního pokořování.“ (KRATOCHVIL, Antonín. *Poezie za mřížemi*. In KRATOCHVIL, Antonín /ed./ *Via dolorosa: poezie Zdeňka Rotrekla, Václava Renče, Josefa Palivce*. Brno: Petrov, 1990, s. 16)

Žádný hněv není zapovězen a básníkovi je protentokrát odpouštěn i přívlastek sebevíc expresivní. Jeho vize světa, vnímaného perspektivou války, je založena na sváru černé a bílé, zla a dobra. Hodnotový půdorys se tak stává zcela průzračným: *potkan, krysa, vlk, mordýř, hnědá, frajtr, Pacholek, Antikrista, d'ábel kulhavý, tma, smrt* – obrazy pro Němce a fašismus; *Praha, domov, Slované* – obrazy z opačného pólu. ‚Oni‘ versus ‚my‘, případně ‚vy‘ versus ‚my‘ [...]. Přitom bohatší, více expresivní jsou u českých básníků obrazy zla. [...] Verše reagující na válku nacházejí svá obrazná dějiště v rozbořených městech, mrchovištích, rozvalinách světa. Ožívují se některé předobrazy: apokalypsa, zajetí babylónské, scény muk pekelných z barokních žaltářů, středověké ‚smrtí tance‘, drakonické scenérie z pohádek a mýtů.⁴⁵⁶

Na druhé straně je pro některé vězeňské básně typická záměrná výrazová lapidárnost, ba až strohost.

Popisované skutečnosti umocňuje častá antitetičnost a dokresluje je mimo jiné používání jazyka zobrazovaného prostředí – vězeňského slangu (musulman, mukl, korekce atd.). Charakteristické je v tomto ohledu i užívání barevné symboliky, které dominuje černá barva (černý havran, kůň, rubáš, černé drápy smrti) a méně již její protiklad – barva bílá (bělost jara, sněhu). O zvukové symbolice jsme pojednali již výše.

Opakují se rovněž biblické aluze odkazující k vypjatým okamžikům (Golgota, Kalvárie, Mene Tekel). Krutosti vězeňských podmínek čelí autoři černým humorem, případně mrazivou ironií (v Habřinově básni „Vodoléčba“ lyrický subjekt vyzývá zakladatele vodoléčby, aby se přišel podívat, s jakým úspěchem se jeho metoda používá v koncentračním táboře). Ve využívání těchto prostředků ve vězeňské poezii obzvláště vyniká básník I. M. Jirous.

Autoři vězeňské poezie využívají také početných citátů z jiných děl. Mezi nejcitovanější autory patří Karel Hynek Mácha. Někteří vězeňští básníci odkazují na jiné (dříve) vězněné autory. V uvození řady vězeňských básní se také objevuje věnování některému ze současných spoluvěznů (spoluvěznům), básně jsou dedikovány ale i rodinným příslušníkům, přátelům, literárním vzorům.

Dalším podrobným popisem všech použitých literárně-estetických prostředků se nebudeme zabývat, a to jednak z výše uvedených důvodů (sekundárnost formy ve vězeňské poezii), jednak proto, že jsme v předchozích interpretačních kapitolách uvedli mnoho příkladů vězeňských veršů, které již o mnohém vypověděly.

⁴⁵⁶ KOŽMÍN, Zdeněk, TRÁVNÍČEK, Jiří. *Na tvrdém loži z psiho vína*. Brno: Jota, 1998, s. 42–43.

6.5 Shrnutí

V této kapitole se pokusíme zpřehlednit získané poznatky o vězeňské poezii. Záměrně jsme v interpretaci básnických textů vedle sebe postavili díla básníků, literátů-prozaiků, neliterátů a naivních básníků. Literární úroveň těchto textů je odlišná, ba připouštíme, že v některých případech je vhodnější spíše než o básních hovořit o „neumělém veršování“. (Je zřejmé, že „[v]ěznění stejně tak jako utrpení jiného druhu nezaručuje samo o sobě hodnotu uměleckého výkonu.“⁴⁵⁷) Nicméně se v našem rozboru ukázalo, že vězeňská zkušenost je opravdu těž, jen zpracována jinými prostředky.

V kategorii času je pro vězeňskou poezii příznačný odraz doby, historického času, prolnutí s osudem národa, v individuálním prožívání času se značí nepohnutost vězeňského života, strnulost přítomnosti, která může ústit doslova v obraz bezčasí, ve smazání časoprostorových hranic. Pro časové uspořádání vězeňského života je významný cyklus dne a noci, který je propojen se symbolikou světla a tmy. Tradiční cyklus dne a noci je však často převrácen – den nastává v noci, noc ve dne, stejně tak je narušeno i spojení dne a světla a noci a tmy – den symbolizuje tma, noc světlo. Ve vězeňských básních se dále projevuje cyklus ročních období, která symbolizují určité vlastnosti (jarní naděje, zimní úzkost), a v roce zakotvené svátky – Vánoce (případně Velikonoce), které nejsou obvyklým znamením klidu a naplněného rodinného štěstí, ale jsou spojené s marnou touhou po domově, steskem a beznadějí.

V kategorii prostoru odhalujeme zákonitosti vězeňského uspořádání – uzavřenost vězeňského prostoru dráty, mřížemi, zdí, které lze překročit pouze duševně, nikoli fyzicky. Pro zoufající si vězně se mohou tyto hranice v podobě elektrických drátů stát faktickými hranicemi života. Při popisu táborových reálií se dozvídáme podrobně o vlastním životě v táborech a vězeních – o týrání, ponižování a násilí, tvrdé vězeňské práci, hladu, nekonečných stáních na „apelplacech“ v mrazu, v horku – před očima vyvstává sociologický dokument táborů a vězení.

Ovšem jak se ukázalo při rozboru třetí kategorie – kategorie lyrického subjektu – podává nám vězeňská poezie i obraz psychologie vězně – obraz jeho vnitřního prožívání. Lyrický subjekt se nachází ve dvou absolutních polohách – v obrovské mase vězňů, nebo v izolaci, v naprosté samotě. Stáváme se svědky jeho boje o zachování lidské důstojnosti, ba integrity, o kterou ho chce totalitní vězení za každou cenu

⁴⁵⁷ PECKA, Karel. Literatura ve vězení. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“*, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 33.

připravit – tím, že z vězňů udělá pouhá čísla a zachází s nimi jako s dobyt看 nebo otroky. Čtenář sleduje věžňovo kolísání mezi beznadějí, když kolem vládne „setba smrti“, násilí, bída a hlad, utrpení, a nadějí, zoufalým hledáním útěchy ve vzpomínkách na domov, rodinu, v niterném těšení se z maličností, ovšem i ve víře v Boha, kterou vězení prohlubuje, a ve svobodu.

K výše uvedeným interpretačním zjištěním, je třeba připojit i to, že jen v některých případech je estetická funkce ve vězeňské poezii dominantní a pouze někde jde o vytvoření uměleckého obrazu situace (to je třeba mít při interpretaci básní z vězení na paměti). Zvláště pro samotné autory vězeňské poezie měla jejich vězeňská literární tvorba zvláštní význam. Vězněný člověk chce ve svých básních například vydat svědectví o osudu svém a svých spoluvězňů a ostatní varovat. Básnická tvorba mu dále může přinášet útěchu v těžkých, existenciálních chvílích, přičemž vlastní tvorbou může utěšit a dodat naději i ostatním vězněným. Vězeň chce zároveň činit něco smysluplného, poezie představuje východisko z jinak absurdního vězeňského života. Nehledě na to, že mu častokrát básnická tvůrčí činnost pomáhá vůbec udržet vlastní psychickou integritu. Vězeňská poezie rovněž může vystupovat jako důkaz mravní převahy jejích autorů nad vězniteli a některými vězni. V neposlední řadě autoři vězeňské poezie do veršů vtěluji naději, že tu „po nich něco zůstane“, že prostřednictvím své poezie předají potomkům určité duchovní dědictví a zprávu o tom, „jak jsem žil“. Výše uvedené mimoliterární okolnosti, respektive výčet rozličných autorských motivací nabízí současně odpověď na otázku, jaký význam má vězeňská poezie v nynějším diskurzu. Dnes vězeňská poezie představuje (i ve své „neumělé“ podobě) cenné svědectví o táborech a vězeních, z hlediska literární historie doplňuje biografie autorů a samozřejmě je nesmírně důležitá pro kulturní dějiny lidstva obecně. Z tohoto pohledu je také nejčastěji vězeňská poezie posuzována a hodnocena.⁴⁵⁸ Zdůrazňuje se její dokumentární hodnota, autentičnost, spíše než estetická hodnota děl je vyzdvihována etická stránka díla, síla a „boj za ryzí lidskost a humanitu“.⁴⁵⁹

⁴⁵⁸ Výstižně to popsal H. G. Adler v souvislosti s básnickou tvorbou z terezínského ghetta. „Tímto zmateným, neobratným způsobem, zmitání hrůzou, soucitem, strachem a zoufalstvím se laici i mnozí literáti pokoušeli zabývat otázkami, které tábor každodenně přinášel, a jejich napsáním se též utěšit, osvobodit sebe i své publikum alespoň na čas od nepřetržitého náporu protivenství. Pouze takto hodnoceny mohou i ty relativně nejlepší básně zmíněného druhu obstát a zůstávají zproštěny uměleckého hodnocení.“ (ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941–1945: tvář nuceného společenství. Díl II. Sociologie*. Brno: Barrister & Principal, 2006, s. 86.)

⁴⁵⁹ KRATOCHVIL, Antonín. Předmluva. In KRATOCHVIL, Antonín (ed.). *Básníci ve stínu šibenice: antologie z děl českých spisovatelů – politických vězňů stalinské éry*. Řím: Křesťanská akademie, 1976, s. 7.

Závěr

Jak jsem již předeslala v úvodu, rozhodla jsem se v této diplomové práci podat komplexní pojednání o vězeňské poezii. Zjistila jsem totiž, že takové pojednání v české literární historii chybí.

Nejprve bylo nutné ozřejmit kontext vzniku vězeňské poezie. V první části své práce jsme ukázala, že velké množství děl české vězeňské literatury vzniklo jako následek působení dvou totalitních režimů – nacistického v letech 1939–1945 a komunistického v letech 1948–1989. Nacismus i komunismus spojuje snaha zlikvidovat protirežimní opozici a ideového nepřítele – v obou případech mezi ně pochopitelně patřila intelektuální a mravní elita národa, a tedy i spisovatelé a básníci. V 50. letech se konají dokonce demonstrativní „spisovatelské monstrprocesy“, které mají spisovatele, umělce a intelektuály představit jako nepřátele pracujícího lidu. Mnoho vězněných se potom pokusí popsat svůj vězeňský úděl a vypořádat se s vězeňskými prožitky prostřednictvím poezie. Totalitní vězení a tábory totiž představují v jejich životě mezní zkušenost. Vězni se ocitají pod tlakem depersonalizace („odosobnění“), jsou tyranizováni těžkou prací, nelidskými životními podmínkami, šikanou a násilím. **Podrobný výklad o historii, vězeňských mechanismech a psychologii člověka v mezní situaci**, podaný v první části práce, má své opodstatnění – jednak si lze lépe představit situaci vězněného, jednak nám **usnadní porozumění vězeňské poezii**, protože velká část z popsaného v úvodní části práce je ve vězeňské poezii tematizována. (Jen namátkou – jak pochopit báseň o korekci, pokud bychom nevěděli, o jak hrůzné zařízení se jednalo?)

Další část práce byla vyhrazena teoretickému pojednání o vězeňské literatuře a zejména pak **okolnostem a podmínkám vzniku vězeňské poezie**. Objasněním těchto mimoliterárních souvislostí se zároveň odkryla i některá literární specifika vězeňské poezie – nemožnost zapisovat básně, existence několika verzí textů vězeňské poezie a podobně. Jedno z důležitých zjištění, na které jsem poukázala, je to, že se ve vězeních a táborech básnické tvorbě věnují i lidé profesně z oblasti mimoliterární – včetně těch, kteří před uvězněním k poezii neměli bližší vztah. Poezie ve vězení se stává únikem, skoro by se dalo říci terapií, funguje jako prostředek proti zpustnutí duševního života. Vězni se k poezii uchylují také proto, že je to činnost, kterou je možno vykonávat takřka v každé situaci, tedy i ve vězení, kde člověk nemá k dispozici v podstatě nic – ani papír ani tužku. Poezii lze snadno ukládat do paměti a mimo jiné se jí zabavit během dlouhých, stereotypních vězeňských dní. Snaha o estetické působení,

o estetickou funkci, která za „normálních“ okolností charakterizuje umělecké dílo, není ve vězeňské poezii vždy určující. Z těchto poznatků vychází i námi **navržená typologie autorů vězeňské poezie**. Abych jasně postihla celou škálu autorů vězeňské poezie, odlišila jsem nejprve *ryzí básníky*. Ti se i ve vězení snaží vytvořit působivé, hodnotné literární dílo, jiní ovšem svůj talent využívají k útěše a povzbuzení spoluvězňů. Mezi ryzími vězeňskými básníky jsou pak jak básníci zkušení, tak ti začínající. Jinou vlastností ryzích básníků je ta, že někteří z nich ve vězení umlkají. Další skupinu vězeňských básníků představují *literáti-prozaici*, kteří mají zkušenost s jinými literárními druhy, ve vězení se však nemohou (většinou) próze věnovat, a proto jako způsob svého vyjádření volí poezii. Třetí skupinou jsou ti autoři, pro které „psaní“ poezie získalo význam až ve vězení, tzv. *neliteráti*. Mohou to být jak intelektuálové s humanitním vzděláním, tak obyčejní lidé, „*naivní básníci*“, insitní umělci, kteří se snaží skrze svoji poezii především o posílení ducha svého i spoluvězňů a vydání svědectví. Právě v tomto bodě považuji svůj přístup za přínosný a v podstatě nový, protože jsem si povšimla také vězeňské tvorby, která doposud stála mimo pozornost literární vědy. Jakýsi doplněk v této typologii tvoří ještě anonymní básníci.

Poslední část diplomové práce tvoří interpretace většího počtu děl vězeňské poezie, ve kterém jsem se zaměřila na **konkrétní analýzu v kategoriích času, prostoru a lyrického subjektu**. Při interpretaci jsem se pak soustředila na vymezení společných znaků těchto děl. V kategorii času jsem shledala paralely v rovině historického času, individuálního času, pojetí cyklu dne a noci a cyklu roku. V kategorii prostoru jsem sledovala podobnosti vztahující se k uzavřenosti vězeňských zařízení a popisu vězeňských a táborových reálií. V kategorii lyrického subjektu existují analogie v tématech kolektivnosti a samoty, depersonalizace, zoufalství a naděje, rodiny a lásky, víry v Boha a svobodu.

Analýza formální stránky nenabývá v mé práci dominantního postavení, a to z toho důvodu, že forma je u vězeňské poezie často druhotná, ve vězeňských podmínkách není možno se věnovat jejímu cizelování. Navíc se forma vězeňské poezie přizpůsobuje situaci, kdy si autoři většinou nemohou verše zapsat, ale musí zapamatovat. Odtud pak vychází častá volba sonetu, používání refrénu nebo vnitřních rýmů. Zároveň podotýkám, že jsem samozřejmě vybrala pouze jednu z možností, jak lze k vězeňské poezii přistupovat. V tomto ohledu se nabízí několik dalších, velmi zajímavých, možných způsobů rozboru. Podrobně by bylo možné sledovat rozdíly mezi tvůrčími postupy a zobrazováním vězeňské zkušenosti jednotlivými autorskými typy (ty jsem

nyní zdaleka tak nesledovala, mým cílem bylo především upozornit na společné znaky znázorněné vězeňské zkušenosti). Vězeňskou poezii konkrétních ryzích básníků by bylo možné dále analyzovat v kontextu jejich celého díla, a to z pohledu co přinesla (nebo nepřinesla) nového do autorských poetik a podobně. Podnětné by jistě bylo srovnání pojetí vězeňské zkušenosti v poezii a próze. A v neposlední řadě se nabízí provedení rozsáhlejší komparace české vězeňské poezie s cizojazyčnou vězeňskou poezií. Musela jsem však zvolit kompromis, aby mohlo být o vězeňské poezii pojednáno všestranně. Nicméně i takovým rozbořem se podle mého názoru podařilo uspokojivě poukázat na hlavní příznaky, které vězeňskou poezii charakterizují. (I když u ryzích básníků se setkáme s tendencí je potlačit.) Domnívám se, že **lze oprávněně hovořit o žánru vězeňské poezie**, protože jsem odhalila množství vzájemně překrývajících se a propojujících prvků, které lze označit za typické – jsou to příznaky jak tematické, tak výstavbové, jak literárně-estetické, tak široce kulturní a kulturně-historické.

Použitá a doporučená literatura

Primární literatura

Poezie

- BÁR, Zdeněk. *Mimo domov*. Opava: Sdružení umělců slezských, 1969.
- BART, Ilja. *Písně za živa zazděného*. Praha: J.G. Calve, 1946.
- BART, Ilja (ed.). *Hlásíme příchod...: sborník žalární a koncentrační poesie*. Praha: Svaz osvobozených politických vězňů, 1945.
- BATTĚK, Rudolf. *Poetismy*. Praha: bez nakladatele, 1985.
- BATTĚK, Rudolf. *Rozpočítávání dnů a nocí*. Středokluky: Zdeněk Susa, 2001.
- BENEŠ, Karel Josef (ed.). *Poesie za mřížemi*. Praha: Melantrich, 1946.
- BURIAN, Emil František. *Jeden ze všech*. Praha: Václav Petr, 1947.
- ČAPEK, Josef. *Básně z koncentračního tábora*. Praha: Odeon, nakladatelství krásné literatury a umění, 1980.
- ČERNÝ, Václav (ed.). *Sborník pětadvacíti*. Praha: Československý spisovatel, 1969.
- DOLEŽAL, Bohumil (ed.). *Podoby*. Praha: Československý spisovatel, 1967.
- FANTL, Hanuš. *Píseň vzdoruje noci*. Praha: Mladá fronta, 1955.
- FILLA, Emil. *Psí písně v Buchenwaldě*. Praha: Jan Pohořelý, 1945.
- HABŘINA, Rajmund. *Vězeň za dráty*. Praha: Jaroslav Zita, 1945.
- HEJDA, Jiří. *Sonety zpívané šepem ve stínu šibenice: Ruzyň – Pankrác – Mírov – Leopoldov – Valdice 1950–1962*. Praha: Anthropos, 1993.
- HERZINGER, Jiří. *Květy koridorů*. Ústí nad Orlicí: Konfederace politických vězňů, 1994.
- HLAVATÝ, Alois. *Osláda*. Hradec Králové: VANN, 2000.
- JANSKÝ, Pavel. *Dštění*. Praha: Torst, 2005.
- JAREŠ, Michal (ed.). *Přádenko z drátů*. *Aluze*, 2007, roč. 10, č. 2, s. 126–145. Dostupné z: <http://www.aluze.cz/2007_02/14_Archivalie_Pradenko_Uvod.php>.
- JAVOR, Ivan (usp. Antonín Mikula). *Za krásu života*. Praha: Mír: Družstevní práce, 1951.
- JENÁČEK, Jindřich. *Magnalia Dei I. Za mrakem světlo*. Český Tešín: Cor jesu, 1996.
- JENÁČEK, Jindřich. *Magnalia Dei II. Světlo a radost*. Český Tešín: Cor jesu, 1998.
- JENÁČEK, Jindřich. *Magnalia Dei III. Nic než světlo*. Český Tešín: Cor jesu, 1998.
- JIRKO, Miloš. *Vězeň u okna: verše z let 1940–1945*. Praha: Melantrich, 1945.

- JIRKO, Miloš. *A přece! verše z let 1937–1945*. Brno: Družstvo Moravského kola spisovatelů 1946.
- JIRKO, Miloš. *Hvězdy a pouta: verše z let 1937–1945*. Praha: Melantrich, 1950.
- JIROUS, Ivan Martin. Magorovy labutí písně. In JIROUS, Martin. *Magorova summa*. Praha: Torst, 2007.
- KALISTA, Zdeněk. Věžeň kamení, Hymny a prosby: verše z nevydaných sbírek. *Souvislosti*, 2005, roč. 16, č. 1, s. 131–134.
- KONEČNÝ, Antonín. *Skleněná louka*. Mnichov: Poezie mimo domov, 1984.
- KONEČNÝ, Robert. *Písně z cely*. Brno: Melantrich, 1945.
- KONEČNÝ, Robert (usp. Ladislav Soldán). *Spáč pod plamenem: básně, kritiky, vyznání*. Brno: Nakladatelství L. Marek, 2006.
- KOPTA, Petr. *Levný nájem – řetězy zdarma*. Praha: Torst, 2001.
- KOSTOHRYZ, Josef. *Jednorozec mizí*. Praha: Československý spisovatel, 1969.
- KNAP, Josef. *Zaslechnutý hlas*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1997.
- KRATOCHVIL, Antonín (ed.). *Básníci ve stínu šibenice: antologie z děl českých spisovatelů – politických vězňů stalinské éry*. Řím: Křesťanská akademie, 1976.
- KRATOCHVIL, Antonín (ed.). *Via dolorosa: poezie Zdeňka Rotrekla, Václava Renče, Josefa Palivce*. Brno: Petrov, 1990.
- KROPÁČ, František. *Věžeň drážďanský*. Brno: Družstvo Moravského kola spisovatelů, 1946.
- KUKLOVÁ-JÍŠOVÁ, Božena. *Verše psané za mříží*. Praha: ARSCI, 1996.
- MERTH, František Daniel. *Kahany*. Jindřichův Hradec: František Daniel Merth, 1969.
- MERTH, František Daniel. *Den Madian*. Jindřichův Hradec: František Daniel Merth, 1968.
- NOVÁK, Jaroslav. *Píseň o domově: malý výběr z veršů čtyř vězněných brněnských básníků* (příloha sborníku Literatura určená k likvidaci III). Praha: Obec spisovatelů, 2006.
- PECKA, Karel. *Rekonstrukce: verše z tábora Nikolaj, trestního tábora L a tábora Bytíz (1954–1957)*. Praha: vydáno vlastním nákladem, 1995.
- RENČ, Václav. *Popelka Nazaretská*. Brno: Blok, 1991.
- RENČ, Václav. *Loretánské světlo*. Praha: Vyšehrad, 1992.
- RENČ, Václav. Bez ozvěny. In RENČ, Václav. *Vrstvení achátu* (uspořádal Jaroslav Novák). Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000.

ROTREKL, Zdeněk. Malachit. In ROTREKL, Zdeněk. *Nezděné město*. Brno: Atlantis, 2001.

STRÁNSKÝ, Jiří. *Za plotem*. Havlíčkův Brod: Nakladatelství Hejkal, 1999.

ŠAVRDA, Jaromír. *Cestovní deník*. Mnichov: Poezie mimo Domov, 1984.

ŠAVRDA, Jaromír. *Druhý sešit deníku*. Mnichov: Poezie mimo Domov, 1986.

ŠMEJKAL, Václav. *Ostnatý drát: verše z let padesátých*. Praha: Chválův ruční lis, 1968.

VACÍK, Miloš. *Malá kalvárie*. Praha: Družstvo Dílo přátel umění a knihy, 1946.

VÍCHA, Jiří Jan. *Krajina milost*. Vranov nad Dyjí: Votobia, 1991.

VÍCHA, Jiří Jan. *Verše psané pro mlčení...* Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 1997.

VICHRA, Jindřich. *Má Appassionata: básně – listy z cely smrti – dokumenty z let 1942–1944*. Praha: Celozávodní výbor KSČ, Metrostav n.p., 1977.

VOKÁČ, Karel. *Posledním dechem*. Plzeň: Přátelé básníka Karla Vokáče, 1945.

VYSLOUŽIL, Karel. *Jitřenka*. Vizovice: Lípa, 2002.

ZAHRADNÍČEK, Jan. Dům Strach. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Knihy básní*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 593–675.

ZAHRADNÍČEK, Jan. Čtyři léta. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Knihy básní*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 679–765.

ZATLOUKAL, Jaroslav. *Žalářem pečetěno: básně z roku 1941–1942*. Praha – Brno: Nakladatelství Josef a Miroslav Stejskal, 1945.

ZATLOUKAL, Jaroslav. *Veliký návrat*. Brno: Melantrich, 1945.

Z veršů politických vězňů za mřížemi a ostnatými dráty. *Věrní zůstali*, 1992, č. 7, s. 1–16.

Próza

BÁRTA, František. *Pod Goethovým dubem a jiné prosy*. Praha: Nakladatelské družstvo Máje, 1946.

BENEŠ, Jan. *Na místě*. Praha: Mladá fronta, 1992.

BENEŠ, Jan. *Druhý dech*. Praha: Mladá fronta, 2006.

BENEŠ, Karel Josef. *Rudá v černé: obrazy z konce tisíciletí*. Praha: Melantrich, 1947.

DRÁBEK, Jaroslav. *Povídky o krutém umírání*. Praha: Klub socialistické kultury, 1947.

FRÝD, Norbert. *Krabice živých*. Praha: Československý spisovatel, 1985.

FUČÍK, Julius. *Reportáž psaná na oprátce*. Praha: Torst, 1995.

- GINZBURGOVÁ, Jevgenija. *Strmá cesta: kronika z časů kultu osobnosti*. Praha: Odeon, 1992.
- GLAZAR, Richard. *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*. Praha: G+G, 2007.
- HEJDA, Jiří. *Útěk*. Praha: Melantrich, 1969.
- JARIŠ, Milan. *Oni přijdou*. Brno: Mír, 1948.
- KANTŮRKOVÁ, Eva. *Přítelkyně z domu smutku*. Praha: Československý spisovatel, 1990.
- KRAUS, Ota B. *Země bez Boha*. Praha: Václav Petr, 1948.
- LEVI, Primo. *Je-li toto člověk*. Praha: Sefer, 1995.
- LUSTIG, Arnošt. *Démanty noci*. Praha: Hynek, 1998.
- LUSTIG, Arnošt. *Noc a naděje*. Praha: Hynek 1999.
- MUCHA, Jiří. *Studené slunce*. Praha: Orbis, 1991.
- PECKA, Karel. *Motáky nezvěstnému*. Brno: Atlantis, 1990.
- PECKA, Karel. *Veliký slunovrat*. Praha: Mladá fronta, 1968.
- PECKA, Karel. *Hra na bratrství*. Praha: Mladá fronta, 1968.
- PECKA, Karel. *Na co umírají muži*. Praha: Mladá fronta, 1968.
- PECKA, Karel. *Horečka*. Praha: Mladá fronta, 1967.
- PECKA, Karel. *Úniky*. Praha: Mladá fronta 1966.
- PLUHAŘ, Zdeněk. *Touha, chléb můj*. Brno: Mír, 1947.
- SOLŽENICYN, Alexandr. *Souostroví Gulag: 1918–1956: pokus o umělecké pojednání. 1. díl, I.–II. část*. Praha: OK Centrum, 1990.
- SOLŽENICYN, Alexandr. *Souostroví Gulag: 1918–1956: pokus o umělecké pojednání. 2. díl, III.–IV. část*. Praha: OK Centrum, 1990.
- SOLŽENICYN, Alexandr. *Souostroví Gulag: 1918–1956: pokus o umělecké pojednání. 3. díl, V.–VII. část*. Praha: OK Centrum, 1990.
- STRÁNSKÝ, Jiří. *Štěstí*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 1998.
- ŠALAMOV, Varlam. *Kolymské povídky*. Praha: Mladá fronta, 1995.
- VRBA, Rudolf. *Utekl jsem z Osvětimi*. Praha: Sefer, 2007.
- WIESEL, Elie. *Noc*. Praha: Sefer, 2007.
- WIESENTHAL, Simon. *Slunečnice: vyprávění o vině a odpuštění*. Jinočany: H&H, 2005.

Memoáry a vzpomínkové prózy

- AUŘEDNÍČKOVÁ, Anna. *Tři léta v Terezíně*. Praha: Alois Hynek, 1945.
- BÁRTA, Alois. *Z hlubin soužení na výsluní naděje: příběhy, které napsal život*. Praha: Advent-Orion, 1999.
- BARTOŠ, Jan. *Zadrátované slunce: příběh mukla AO23254*. Olomouc: Votobia, 1998.
- BLAŽEK, Miloš. *Přežil jsem v Moravcově pekle*. Písek: Prácheňské nakladatelství, 2003.
- BRADNA, Antonín. *Zaradoval jsem se...: útržky ze života*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002.
- BRODSKÝ, Jaroslav. *Řešení gama*. Praha: Lidové noviny, 1990.
- ČAPEK, Miroslav. *O mužích, na které se zapomnělo: autentické svědectví o nelidskosti komunistických věznic*. Praha: PRAGMA, 2000.
- ČERNÝ, Václav. *Paměti III (1945–1972)*. Brno: Atlantis, 1992.
- ČERNÝ, Josef. *Za dráty komunismu: 5 291 dnů na Borech, v Leopoldově, na Mírově, ve Valdicích*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2005.
- FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha: Primus, 1996.
- HANÁK, Vladimír. *Mrtvý se vrátil: politický vězeň číslo 34880, svědek nacistických vražd žaluje*. Praha: Světový literární klub, 1945.
- HEJDA, Jiří. *Žil jsem zbytečně: román mého života*. Praha: Melantrich, 1991.
- HEŘMAN, František. *Ráj i peklo: dokumentární autobiografie*. Zlín: Atelier IM, 2000.
- HLAVATÝ, Alois. *Z bláta do louže*. Hradec Králové: VANN, 1996.
- HOLDOŠ, Ladislav, BARTOŠEK, Karel. *Svědék Husákova procesu vypovídá: rozhovory Karla Bartoška s Ladislavem Holdošem o zážitcích z věznic a táborů pěti zemí, o komunistech bez moci a u moci, o Slovensku a o jiném*. Praha: Naše vojsko, 1991.
- HUSEK, Jožka. *Za vlády vrahů: zpráva o tom, co nechtějí slyšet: věnováno sestrám bolesti*. Vizovice: Lípa, 1999.
- JIRÁSEK, Miroslav. *Z deníku vlastizrádce*. Praha: Panorama, 1990.
- JIRÁSEK, Miroslav. *Návrat do pekla*. Praha: Jánošík, 1999.
- JIRÁSEK, Miroslav. *Svědectví jednoho života: vzpomínky z dětství, prezidentské kanceláře a komunistických kriminálů*. Praha: MAROLI, 2000.
- KALISTA, Zdeněk. *Vzpomínání na Jana Zahradníčka*. Mnichov: Obrys/Kontur – Poezie mimo Domov: Opus bonum, 1988.

- KLOBÁS, Oldřich. *Jak se chodí v laně: svědectví politického vězně z padesátých let*. Brno: Blok, 1996.
- KLUKANOVÁ, Ludmila. *Například jeden život*. Jihlava: Parolaart, 1998.
- KNAP, Josef. *Bez poslední kapitoly*. Praha, Torst 1997.
- KOESTLER, Artur. *Tma o polednách*. Praha: Odeon, 1992.
- KONEČNÝ, Robert. *Jeden z vás*. Praha: Academia, 2008.
- KOVÁLYVÁ, Heda. *Na vlastní kůži*. Praha: Československý spisovatel, 1992.
- KRAUS, Ota, SCHÖN, Erich. *Továrna na smrt*. Praha: Čin, 1946.
- KROMHOLZ, Vít. *Transport číslo 26*. Praha: Národní nakladatelství A. Pokorný, 1946.
- KUKAL, Karel. *Deset křížů*. Rychnov nad Kněžnou: Ježek, 2003.
- KUKLOVÁ-JÍŠOVÁ, Božena. *Krásná nemá paní*. Praha: Arsci, 2002.
- LEVY, Alan. *Já jsem jiný Karel Čapek: odysea profesionálního vězně*. Praha: Primus, 2001.
- LITTLICH, Karel. *Mathausen, koncentrační lágr smrti: vzpomínky na léta 1941–42*. Praha: Ferd. Horký, 1945.
- LONDON, Artur. *Doznání: v soukolí pražského procesu*. Praha: Československý spisovatel, 1990.
- MARŠÁLKOVÁ, Ilsa. *Za mřížemi a dráty: pravdivé kapitoly Terezín, Osvětim, Ravensbrück*. Praha: A. Bureš, 1945.
- OPASEK, Anastáz. *Dvanáct zastavení: vzpomínky opata břevnovského kláštera*. Praha: Torst, 1997.
- OTTER, Jiří Josef. *Za mřížemi a dráty také trochu jinak*. Praha: Kalich, 2008.
- PALKOSKOVÁ-WIESENBERGEROVÁ, Albína. *Nebyl to jen sen*. Praha: Luxpress, 1991.
- PECKA, Dominik. *Z deníku marnosti*. Brno: Atlantis, 1993.
- PROSTŘEDNÍK-ZACHARIS, Rudolf. *Cizincem mezi svými*. Středokluky: Zdeněk Susa, 2008.
- REJMAN, Bohuslav. *Vzpomínky byvšího člověka č. 2090 Bohuslava Rejmana*. Vysoké Mýto: Vysoké Mýto, 2006.
- ROBEŠ, Bohumil. *Čas likvidace: vzpomínky z vězení 1953–1967*. Brno: CERM, 2002.
- RODEN, Rudolf. *Paměť naruby*. Praha: Academia, 2003.
- RODENOVA, Eva. *Životy ve vypůjčeném čase: Eva a Rudolf Rodenovi*. Praha: Academia, 2007.
- ROMAN, Petr. *Vlečen pod šibenici*. Zlín: Atelier IM Zlín, 1996.

- SEMECKÁ, Irma. *Tereziánské torso*. Praha: Ant. Vlasák, 1946.
- SKLENIČKOVÁ, Jaroslava. *Jako chlapce by mě zastřelili: příběh nejmladší lidické ženy*. Praha: Prostor, 2006.
- SYCHRAVA, Lev. *Záznamy z Buchenwaldu*. Praha: Knihovna národního osvobození, 1945.
- ŠEDIVÝ, Zdeněk F. *Uranový gulag*. Brno: MOBA, 2003.
- ŠEDIVÝ, František. *Legie živých, aneb Jáchymovské peklo*. Praha: Eva – Milan Nevole, 2003.
- ŠEDIVÝ, František. *Pod věží smrti: autobiografický příběh politického vězně*. Praha: Eva – Milan Nevole, 2007.
- ŠIMÍČEK, František. *Kovárna duší*. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1999.
- ŠIMÍČEK, František. *Kovárna duší II: neuvěřitelná pomoc Panny Marie*. Svitavy: Trinitas, 2005.
- ŠIMKOVÁ, Dagmar. *Byly jsme tam taky*. Monika Vadasová-Elšíková, 2007.
- TĚŠÍNSKÝ, Zdeněk. *Zapomenutí muži*. Olomouc: Votobia, 2006.
- TRUHLÁŘ, Jindřich. *Jáchymovské peklo: vzpomínky – mé a spoluvězňů*. Praha: EVA – Milan Nevole, 2003.
- VAŠKO, Václav. *Ne vším jsem byl rád: vlastní životopis*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001.
- VEVERKOVÁ, Emilie. *Znovu bych mu ruku podala!* Středokluky: Zdeněk Susa, 2004.
- WIESEL, Elie. *Návrat do Sighetu*. Praha: ERM, 1994. (eseje)
- ZÁBRANOVÁ, Jiřina. *Ohlédnutí*. Praha: TORST, 1994.
- ZAPLETAL, Jaroslav (ed.). *Bytem v hrůze: kresby z vězení Otmar Oliva; texty Jiří Dienstbier a kol.*. Velehrad: Tomáš Ježek – Ottobre 12, 2002.

Dopisy

- BATTĚK, Rudolf. *Jako červenéj karkulák: dopisy z vězení*. Praha: Gallery, 2002.
- BENDA, Václav, BENDOVI, Kamila. *Dopisy přes mříže*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007.
- HAVEL, Václav. *Dopisy Olze*. Brno: Atlantis, 1990.
- HORÁKOVÁ, Milada. *Dopisy Milady Horákové: Pankrác 24.6.-27.6.1950*. Praha: Lidové noviny, 1990.
- JANOUC, František. *Sám d'ábel by se rděl: otcovy dopisy z nacistických koncentráků*. Praha: Akropolis, 2003.

- JIROUS, Ivan M. *Magorovy dopisy*. Praha: Torst, 2005.
- MLYNÁRIK, Jan. *Ruzyňské meditace*. Praha: Ipeľ, 1999.
- PALIVEC, Josef. *Prózy, listy z vězení, pozdravy přátel*. Praha: Torst, 1996.
- VACKOVÁ, Růžena. *Ticho s ozvěnami: dopisy z vězení z let 1952–1967*. Praha: Česká křesťanská akademie, 1994.
- ZAHRADNÍČEK, Jan. *Mezi nás prostřena noc...: dopisy z vězení ženě Marii*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008.

Knižní rozhovory

- BÁRTA, Jan. *Dana Němcová: lidé mého života*. Praha: Portál, 2003.
- HAVEL, Václav. *Dálkový výslech*. Praha: Melantrich, 1989.
- DOLEŽAL, Miloš. *Cesty božím (ne)časem*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2003.
- DOLEŽAL, Miloš. *Prosil jsem a přiletěla moucha*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2004.
- DOLEŽAL, Miloš. *Proti zlému krompáč a lopata*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006.
- FUČÍK, Bedřich, BARTOŠEK, Karel. *Zpovídání: pražské rozhovory 1978–1982*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1989.
- LUKEŠ, Jan. *Srdcerváč: rozhovor se spisovatelem a scenáristou Jiřím Stránským*. Havlíčkův Brod: Hejkal, 2005.
- LUKEŠ, Jan. *Hry doopravdy: rozhovor se spisovatelem Karlem Peckou*. Praha – Litomyšl: Paseka, 1998.
- LUSTIG, Arnošt. *Odpovědi: rozhovory Harryho Jamese Cargasse a Michala Bauera s Arnoštem Lustigem a esej Byrona Sherwina*. Praha: Prostor, 2003.
- LUSTIG, Arnošt. *Interview II: vybrané rozhovory 1979–2003*. C.A.T. International, 2004.
- NYKLOVÁ, Milena. *Pravda a báseň Evy Kantůrkové*. Praha: Baronet, 2006.
- TAJOVSKÝ, Bohumil Vít. *Člověk musí hořeti: rozhovor Aleše Palána a Jana Paulase s Opatem želivského kláštera*. Praha: Torst, 2001.

Sekundární literatura

Obecná

- ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941–1945: tvář nuceného společenství. Díl I. Dějiny*. Brno: Barrister & Principal, 2006.
- ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941–1945: tvář nuceného společenství. Díl II. Sociologie*. Brno: Barrister & Principal, 2006.
- ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941–1945: tvář nuceného společenství. Díl III. Psychologie*. Brno: Barrister & Principal, 2007.
- AMÉRY, Jean. *Bez viny a bez trestu: pokus o zvládnutí nezvládnutelného*. Praha: Mladá fronta, 1999.
- APPLEBAUM, Anne. *Gulag: dějiny*. Praha: Beta-Dobrovský; Plzeň: Jiří Ševčík, 2004.
- ARENDTOVÁ, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*. Praha: Oikymenh, 1996.
- ARENDTOVÁ, Hannah. *Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla*. Praha: Mladá fronta, 1995.
- BALÍK, Stanislav, HANUŠ, Jiří. *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007.
- BALÍK, Stanislav. Čeští katoličtí intelektuálové a nedemokratické režimy. In KUBÍČEK, Tomáš, WIENDL, Jan (ed.). *Víra a výraz: sborník z konference „...bývalo u mne zotvíráno...“: východiska a perspektivy české křesťanské poezie a prózy 20. století*. Brno: Host, 2005, s. 174–188.
- BALÍK, Stanislav aj. *Politický systém českých zemí 1848–1989*. Brno: Masarykova univerzita, 2003.
- BÁRTÍK, František. *Tábor Vojna ve světle vzpomínek bývalých vězňů*. Praha: Vyšehrad, 2008.
- BARTOŠEK, Karel. *Český vězeň: svědectví politických vězeňkyň a vězňů let padesátých a šedesátých a sedmdesátých*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2001.
- BAUMAN, Zygmunt. *Modernita a holocaust*. Praha: SLON, 2003.
- BLAŽEK, Petr, BURSÍK, Tomáš. *Aby se to už neopakovalo: katalog k výstavě o dějinách K 231 – Sdružení bývalých politických vězňů*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2008.
- BORÁK, Mečislav, JANÁK, Dušan. *Tábory nucené práce v ČSR 1948–1954*. Šenov u Ostravy: Tilia, 1996.

- BURSÍK, Tomáš. *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali: trestanecké pracovní tábory při uranových dolech v letech 1949–1961*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2009.
- BURSÍK, Tomáš. *Ztratily jsme mnoho času... Ale ne sebe!: životy politických vězeňkyň v československých věznicích padesátých a šedesátých let dvacátého století*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2006.
- BURSÍK, Tomáš. Svět za mřížemi. [online] *A2*, 2006, roč. 3, č. 50. Dostupné z: <http://www.tydenika2.cz/archiv/2006/50/svet-za-mrizemi>.
- DRDA, Adam, KROUPA, Mikoláš. *Kruté století*. Praha: Radioservis, 2008.
- DVOŘÁKOVÁ, Zora. *Z letopisů třetího odboje*. Praha: Hříbal, 1992.
- FIALA, Petr, HANUŠ, Jiří (ed.). *Katolická církev a totalitarismus v českých zemích*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2001.
- FOUCAULT, Michel. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin, 2000.
- FRANKL, Viktor E. *A přesto říci životu ano: psycholog prožívá koncentrační tábor*. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 2006.
- GAĎOUREK, Ivan, NEHNĚVAJSA, Jiří. *Žalářování, pronásledování a zneuznání: svědectví ještě žijících obětí stalinismu v českých zemích*. Brno: Masarykova univerzita, 1997.
- HAVLÍČKOVÁ, Helena. *Dědictví: kapitoly z dějin komunistické perzekuce v Československu 1948–1989*. Olomouc: Votobia – Poznání, 2002.
- HEJL, Vilém. *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha: Univerzum Praha, 1990.
- HOREC, Jaromír. *Doba ortelů*. Brno: Scholaris, 1992.
- JASPERS, Karl. *Otázka viny: příspěvek k německé otázce*. Praha: Academia, 2006.
- JIRÁSEK, Ladislav. První muklovské noviny. *Věrní zůstali*, 1995, č. 1, s. 13.
- KAPLAN, Karel, PALEČEK, Pavel. *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno: Barrister & Principal, 2008.
- KAPLAN, Karel. *Největší politický proces*. Brno: Doplněk, 1996.
- KAPLAN, Karel. *Nekrvavá revoluce*. Praha: Mladá fronta, 1993.
- KAPLAN, Karel, PACL, Vladimír. *Tajný prostor Jáchymov*. České Budějovice: ACTYS, 1993.
- KELLER, Jan. *Sociologie organizace a byrokracie*. Praha: SLON, 1996.
- KNAPÍK, Jiří. *V zajetí moci: kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha: Libri, 2006.
- KNAPÍK, Jiří. *Únor a kultura: sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha: Libri, 2004.

- KRATOCHVIL, Antonín. *Žaluji. I. Svědectví a myšlenky o deformacích stalinské justice v Československu*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990.
- KRATOCHVIL, Antonín. *Žaluji. II. Vrátit slovo umlčeným*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990.
- KRATOCHVIL, Antonín. *Žaluji. III. Cesta k Sionu*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990.
- KUSÁK, Alexej. *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Praha: Torst, 1998.
- MACURA, Vladimír. *Šťastný věk: symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha: Academia, 2008.
- MAKAROVA, Elena aj. *Univerzita přežití: osvětová a kulturní činnost v terezínském ghettu 1941–1945*. Praha: G+G, 2002.
- MAYEROVÁ, Françoise. Vězení jako minulost, odboj jako paměť. *Soudobé dějiny*, 2002, roč. IX, č. 1, s. 42–64.
- OTÁHAL, Milan. *Opozice, moc, společnost 1969/1989*. Praha: Maxdorf – Ústav pro soudobé dějiny, 1994.
- PLOCEK, Josef. Kultura v koncentracích. In *Literatura určená k likvidaci II: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 8.–9.listopadu 2004*. Praha: Obec spisovatelů, 2006, s. 127–131.
- POUSTA, Zdeněk. Úvod. In POUSTA, Zdeněk (ed.). *Filosofie za mřížemi: Leopoldov, léta padesátá*. Praha: Archiv Univerzity Karlovy, 1995, s. 7–27.
- REBBERGER, Miloš. Filozofie za mřížemi leopoldovské věznice. *Věrní zůstali*, 1996, č. 2, s. 6.
- Seznamy popravených: Vykonané tresty smrti z politických důvodů od 25. 2. 1948 do 29. 12. 1989. [online] *Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu služby kriminální policie a vyšetřování*. [cit. 2009–06–15]. Dostupné z: <<http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/policie/udv/popraveni/poprav/index.html>>.
- SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha: Argo, 2006.
- TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Praha: Mladá fronta, 2000.
- TRAVERSO, Enzo. *Trhlina v dějinách: esej o Osvětimi a intelektuálech*. Praha: Academia, 2006.
- VÁŠKO, Václav. *Dům na skále. 1. Církev zkoušená: 1945 – začátek 1950*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2004.
- VÁŠKO, Václav. *Dům na skále. 2. Církev bojující 1950 – květen 1960*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007.

- VAŠKO, Václav. *Dům na skále. 3. Církev vězněná: 1950–1960*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008.
- VÉVODA, Rudolf. Prozaická skutečnost lyrického věku: k osudům českých spisovatelů v době nástupu komunistů k moci. *Paměť a dějiny*, 2008, roč. II., č. 4, s. 18–23.
- VRKOČOVÁ, Ludmila (ed.). *Svědectví: osudy politických vězňů 1947–1976*. Praha: Nakladatelství Ludmila Vrkočová, 2007.
- WOLF, Jiří. Svědectví o československém vězení osmdesátých let. In CUHRA, Jaroslav, VEBER, Václav (ed.). *Za svobodu a demokracii I. Odpor proti komunistické moci*. Praha: Karolinum, 1999, s. 228–275.
- ZÁMEČNÍK, Stanislav. *To bylo Dachau*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2003.
- Židé – dějiny a kultura. Praha: Židovské muzeum, 1997.

Literárněvědná

- ANDREE, Lukáš. *Vězeňská zkušenost Josefa Čapka*. [s.l.] Brno: Masarykova univerzita, 2005. Diplomová práce.
- ANDREE, Lukáš. *Vězeňská zkušenost Jana Zahradníčka*. [s.l.] Brno: Masarykova univerzita, 2008. Diplomová práce.
- BAUER, Michal. *Tíseň tmy aneb halasovské interpretace po roce 1948*. Praha: Akropolis, 2005.
- BAUER, Michal. *Ideologie a paměť: literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20.století*. Jinočany: H&H, 2003.
- BART, Ilja (ed.). Úvodem. In *Hlásíme příchod...: sborník žalární a koncentrační poesie*. Praha: Svaz osvobozených politických vězňů, 1945, s. 3–6.
- BEDNÁŘOVÁ, Jitka. Něha a míjení: vězeňská milostná korespondence Jana Zahradníčka. In *Víra a výraz: sborník z konference „...bývalo u mne zotvíráno...“: východiska perspektivy české křesťanské poezie a prózy 20. století*. Brno: Host, 2005, s. 67–76.
- BEDNÁŘOVÁ, Jitka. Malá kronika z ediční dílny: nad souborným dílem Jana Zahradníčka. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli*. Praha: Obec spisovatelů, s. 157–163..
- BEDNÁŘOVÁ, Jitka – TRÁVNÍČEK, Mojmír. Komentář. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Knihy básní*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 767–987.

- BENEŠ, Karel Josef. Úvod. In BENEŠ, Karel Josef (ed.). *Poesie za mřížemi*. Praha: Melantrich, 1946, s. 7–12.
- BROUČKOVÁ, Veronika. Reflexe vězení v díle Jana Zahradníčka a Františka Daniela Mertha. *Česká literatura*, 2007, roč. 55, č. 1, s. 79–85.
- ČULÍK, Jan. *Knihy za ohradou: česká literatura v exilových nakladatelstvích 1971–1989*. Praha: Trizonia, 1991. Dostupné z: <<http://www.arts.gla.ac.uk/Slavonic/Ohrada.html>>.
- DOKOUPIL, Blahoslav. Písň z cely: ohlasy války v moravské poezii a próze 1945–48. *Duha*, 2001, roč. 15, č. 3, s. 2–6.
- FERKLOVÁ, Renata. Osud nebo prožítelnost?: (literární tvorba Zdeňka Kalisty ve vězení padesátých let). *Literární archiv: narození na přelomu století*, 2000–2001, č. 32–33, s. 221–256.
- FERKLOVÁ, Renata. Vězeň kamení: (poezie z 50. let). *Souvislosti*, 2005, roč. 16, č. 1, s. 131–134.
- FUČÍK, Bedřich. Duch české poezie válečné. In *Píseň o zemi*. Praha: Melantrich, 1994, s. 9–25.
- FUČÍK, Bedřich. Posmrtné verše Jana Zahradníčka. In *Píseň o zemi*. Praha: Melantrich, 1994, s. 87–96.
- GRUNTORÁD, Jiří. Samizdat. In CUHRA, Jaroslav, VEBER, Václav (ed.). *Za svobodu a demokracii I. Odpor proti komunistické moci*. Praha: Karolinum, 1999, s. 145–155.
- H. H. Vzpomínka z Ruzyně. *Věrní zůstaneme*, 1999, č. 5, s. 11.
- HANUŠ, Jiří. Duchovní tvář Jana Zahradníčka. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Mezi nás prostřena noc...: dopisy z vězení ženě Marii*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008, s. 313–333.
- HODROVÁ, Daniela. Vězení jako místo přístupu k bytí. In HODROVÁ, Daniela aj. *Poetika míst: kapitoly z literární tematologie*. Jinočany: H+H, 1997, s. 101–124.
- JANOUSEK, Pavel aj. *Dějiny české literatury 1945–1989. I. 1945–1948*. Praha: Academia, 2007.
- JANŠTA, Petr. *Vězeňská poesie kněží Jindřicha Jenáčka a Jiřího Vichy*. [s.l.] Opava: Slezská univerzita v Opavě, 2004. Diplomová práce.
- JAREŠ, Michal. Prádénko z drátů. *Aluze*, 2007, roč. 10, č. 2, s. 124–125. Dostupné z: <http://www.aluze.cz/2007_02/14_Archivalie_Pradenko_Uvod.php>.

- KALISTA, Zdeněk. Josef Knap. In KNAP, Josef. *Bez poslední kapitoly*. Praha: Torst, 1997, s. 245–302.
- KNAP, Josef. K životopisu Jana Zahradníčka. In KNAP, Josef. *Bez poslední kapitoly*. Praha: Torst., 1997, s. 173–180.
- KOŘENÁ, Markéta. Josef Kostohryz: prameny melancholie. In *Víra a výraz: sborník z konference „...bývalo u mne zotvíráno...“: východiska perspektivy české křesťanské poezie a prózy 20. století*. Brno: Host, 2005, s. 299–309.
- KOŽMÍN, Zdeněk, TRÁVNÍČEK, Jiří. *Na tvrdém loži z psiho vína*. Brno: Jota, 1998.
- KRATOCHVIL, Antonín. Poezie za mřížemi. In KRATOCHVIL, Antonín (ed.). *Via dolorosa: poezie Zdeňka Rotrekla, Václava Renče, Josefa Palivce*. Brno: Petrov, 1990, s. 7–17.
- KRATOCHVIL, Antonín. Předmluva. In KRATOCHVIL, Antonín (ed.). *Básníci ve stínu šibenice: antologie z děl českých spisovatelů – politických vězňů stalinské éry*. Řím: Křesťanská akademie, 1976, s. 5–8.
- KRATOCHVIL, Antonín. Literatura v době procesů. In KRATOCHVIL, Antonín (ed.). *Básníci ve stínu šibenice: antologie z děl českých spisovatelů – politických vězňů stalinské éry*. Řím: Křesťanská akademie, 1976, s. 9–15.
- KŘIVÁNEK, Vladimír. *Kolik příležitostí má růže*. Brno: Host, 2008.
- LEDERER, Jiří. Lupič a básník. In KONEČNÝ, Antonín. *Skleněná louka*. Mnichov: Poezie mimo domov, 1984, s. 67–75.
- LEHÁR, Jan aj. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.
- LUKEŠ, Jan. *Stalinské spirituály: zkušenost politických vězňů 50. let v české próze*. Praha: Československý spisovatel, 1995.
- MACHOVEC, Martin. Komentář. In JIROUS, Martin I. *Magorova summa*. Praha: Torst, s. 1039–1118.
- Malíř-básník: vzpomínání na Josefa Čapka*. Praha: Academia, 2004.
- MED, Jaroslav. *Texty mého života: rozhovor Aleše Palána a Jana Paulase*. Praha: Torst, 2007.
- MED, Jaroslav. *Od skepse k naději: studie a úvahy o české literatuře*. Svitavy: Trinitas, 2006.
- MED, Jaroslav. *Spisovatelé ve stínu*. Praha: Portál, 2004.
- MED, Jaroslav. Skladba zapsaná do paměti. In RENČ, Václav. *Popelka nazaretská*. Brno: Blok, 1991, s. 81–82.

- NOVÁK, Jaroslav. Komentář, ediční poznámka a vysvětlivky. In RENČ, Václav. *Vrstvení achátu*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 525–533.
- NOVÁK, Jaroslav. Komentář, ediční poznámka a vysvětlivky. In RENČ, Václav. *S anděly si nelze připíjet*. Svitavy – Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, s. 616–637.
- OPELÍK, Jiří. *Josef Čapek*. Praha: Melantrich, 1980.
- PECKA, Karel. Literatura ve vězení. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze*. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 32–37.
- PLACÁK, Petr. Ubíječ času: kádrový dotazník Ivana Martina Jirouse č. 2. *Babylon*, 2007, roč. 16, č. 9, Literární a výtvarná příloha č. 9/XVI, s. 1–2. Dostupné z: <<http://www.ibabylon.cz/content/view/214/31/>>.
- POSSET, Johanna. *Česká samizdatová periodika 1968–1989*. Brno: Reprografia, 1991.
- PYNSENT, Robert B. Bití a bytí: česká vězeňská literatura. *Tvar*, 1992, roč. 3, č. 47, s. 8–9.
- ROBEŠ, Bohumil. Skrytá tvář české poezie: poezie za mříží. Předneseno v Mahenově knihovně Brno-Bohunice 18. 10. 2000. *Zpravodaj Konfederace politických vězňů České republiky*, 2008, roč. 15, č. 2, s. 39–41.
- ROTREKL, Zdeněk. *Skryté tváře*. Brno: Atlantis, 2005.
- ROTREKL, Zdeněk. Společně v jedné cele s Josefem Palivcem. In PALIVEC, Josef. *Prózy, listy z vězení, pozdravy přátel*. Praha: Torst, 2000, s. 379–387.
- ROTREKL, Zdeněk. Literatura – vězení – doba. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze*. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 16–23.
- ROTREKL, Zdeněk. *Básníkův skrytý čas: sborník k sedmdesátým narozeninám básníka uspořádal Karel Coudal*. Brno: Rozrazil – moravské nakladatelství, 1990.
- ROTREKL, Zdeněk, UHDEOVÁ, Jana. Ediční poznámka. In ROTREKL, Zdeněk. *Nezděné město*. Brno: Atlantis, 2001, s. 702–735.
- SKUJENIEKS, Knuts. Svoboda ve vězení. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze*. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 55–59.

- SLÁDEK, Ondřej. Světla a stíny u Jakuba Demla a Jana Zahradníčka. In *Víra a výraz: sborník z konference „...bývalo u mne zotvíráno...“: východiska perspektivy české křesťanské poezie a prózy 20. století*. Brno: Host, 2005, s. 119–133.
- STRÁNSKÝ, Jiří. Jan Zahradníček: objevené básně. *Právo*, 1999, roč. 9, č. 240, příl. Salon, č. 138, s. 4.
- STRNADEL, Josef. Úvod. In *Chléb poesie: čítanka z Oranienburgu (výbor z poesie, která ožila v koncentračním táboře Oranienburg-Sachsenhausen)*. Praha: FÚV ČSSPB, 1984, s. 3–15.
- STROŽ, Daniel. Ještě k I. M. Jirousovi. *Tvorba*, 1991, č. 27, s. 11.
- ŠIDÁK, Pavel. Vězeňská próza mezi konfesí a apelem. *Host*, 2007, roč. 23, č. 9, příl. Host do školy, č. 5, s. 12–15.
- ŠUSTROVÁ, Petruška. Na poklepávání po ramenou by zahynula jakákoli kultura... (s Ivanem M. Jirousem rozmlouvá Petruška Šustrová). In JIROUS, Ivan M. *Magorův zápisník*. Praha: Torst, 1997, s. 493–511.
- TRÁVNÍČEK, Mojmír. Vězeň v české poezii: od K. H. Máchy k I. M. Jirousovi. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli*. Praha: Obec spisovatelů, 2004, s. 23–30.
- TRÁVNÍČEK, Mojmír. *Sdílet věčné: studie, profily a kritiky*. Olomouc: Periplum, 2002.
- TŘÍSKOVÁ-POKORNÁ, Anna. Pár slov na vysvětlenou. *Národní archiv ČR*, fond KPV, karton 104 – básně.
- URBANEK, Jiří. Osamělá cesta Jaromíra Šavrdy. In MARTÍNEK, Libor, TICHÝ, Martin (ed.). *Česká a polská samizdatová literatura*. Opava: Slezská univerzita, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Ústav bohemistiky a knihovnictví, 2004, s. 99–104. Dostupné též z: < <http://ubk.fpf.slu.cz/pracovnici/urbanec/doc/osamela-cesta.doc> >.
- URBANEK, Jiří. Životní peripetie Zdeňka Báry. In *Literatura určená k likvidaci II: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 8.–9. listopadu 2004*. Praha: Obec spisovatelů, 2006, s. 29–36.
- VACÍK, Miloš. Vězení v poezii a poezie ve vězení za druhé světové války. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“, konané 29. 2.–2. 3. 1996 v Praze*. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, s. 100–107.
- VÁLEK, Vlastimil. *Memoárová literatura 20. století*. Brno: CERM, 2000.

WIENDL, Jan. Báseň a kampaň: k otázce hodnotového zvratu v české poezii v letech 1945–1946. In WIENDL, Jan. *Vizionáři a vyznavači: k otázce sepětí řádu umění a života v české poezii první poloviny 20. století*. Praha: Dauphin, 2007, s. 257–280.

WIENDL, Jan. „Nesluší slunce cele mé“: poznámky k vězeňské poezii Jana Zahradníčka. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli*. Praha: Obec spisovatelů, 2004, s. 145–156.

ZEJDA, Radovan. *Byl básníkem! : život a dílo Jana Zahradníčka*. Tišnov: Sursum, 2004.